

Žensko pismo u Istri:
prozni opus Gianne Dallemulle Ausenak
i Else Fonda

— Corinna Gerbaz Giuliano —

Žensko pismo u Istri:
prozni opus Gianne Dallemulle Ausenak i Else Fonda

Corinna Gerbaz Giuliano

**Žensko pismo u Istri: prozni opus Gianne Dallemulle Ausenak i Else Fonda
Corinna Gerbaz Giuliano**

Izdavač

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku

Za izdavača

Barbara Kalebić Maglica

Recenzenti

prof. dr. sc. Gianna Mazzieri-Sanković

izv. prof. dr. sc. Boško Knežić

Lektura

Marija Bošnjak, prof.

Grafički dizajn i priprema

Foxstudio

Izdavanje ove znanstvene monografije omogućio je

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

ISBN 978-953-361-164-8

Rijeka 2026.

**Žensko pismo u Istri:
prozni opus Gianne Dallemulle Ausenak
i Else Fonda**

CORINNA GERBAZ GIULIANO

Sveučilište u Rijeci,
Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku

KAZALO

Predgovor.....	7
----------------	---

PRVI DIO

1. Nastanak ženske književnosti i rodnih studija	15
2. Talijanska književnost Istre i Hrvatskoga primorja i ženska naracija prostora	22
3. Autobiografsko pamćenje i kulturno pamćenje.....	38

DRUGI DIO

4. Stranice sjećanja – <i>Cucai e gabbiani</i> , <i>Con voce minima</i> i <i>La cresta sulla zampa</i>	45
4.1. Proza Gianne Dallemulle Ausenak	47
4.2. Unutarnji egzil Gianne Dallemulle Ausenak u djelima <i>Cucai e gabbiani</i> i <i>Con voce minima</i>	52
4.2.1. <i>Cucai e gabbiani</i>	52
4.2.2. <i>Con voce minima</i>	62
5. Proza Else Fonda i osjećaj otuđenosti u djelu <i>La cresta sulla zampa</i>	74
 Zaključak.....	 93
 Bibliografija	 101

PREDGOVOR

Stranice ove knjige ugošćuju dvije književnice iz područja istočnoga Jadrana: Giannu Dallemulle Ausenak,¹ istarsku autoricu koja pripada književnom pravcu talijanske književnosti Istre i Hrvatskoga primorja, točnije uvrštava se među tzv. autore „koji su ostali“ te Elsu Fonda,² autoricu rođenu u Piranu, ali koja je živjela u Italiji te se stoga može svrstati u književni pravac egzodusa. Njihovi glasovi jesu glasovi žena koji ostavljaju neizbrisiv trag u povijesti talijanske književnosti pridajući joj dokumentarnu vrijednost. Dvije se autorice susreću u zajedničkoj sferi jednoga idealnog cilja, a svaka kroz vlastite izbore i odluke (prva ostaje u svojem rodnom gradu, a druga bira put egzila) ponovno pronalazi putanju sjećanja i multikulturalnosti, svjesne da pripadaju tom pograničnom području koje Franco Fornasaro slikovito definira kao „privjesak“:

Definire „ciondolo“ l'Istria ha un preciso significato: vuol dire essenzialmente tener conto di tutte le oscillazioni storiche, politiche ed etniche che l'hanno interessata, legate ad una geografia che si rivolge in parte verso Venezia, in parte verso il mondo balcanico, o meglio verso il vecchio mondo definibile „illirico“

-
- 1 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK (Pula, 1938 – Pula, 2009). Diplomirala je na Višoj školi za medicinske sestre u Rijeci te je radila kao medicinska sestra na pedijatrijskome odjelu Opće bolnice u Puli sve do umirovljenja. Paralelno se bavila književnošću, posvećujući se prozi, lirici, esejistici, književnoj kritici i prevodenju. Više je puta nagrađivana na natječaju za umjetnost i kulturu „Istria Nobilissima“. Neki njezini radovi objavljeni su u novinama i časopisima, dok su drugi uvršteni u *Antologije „Istria Nobilissima“*, u maloj biblioteci „Panorama“, u nekim izdanjima društva Pietas Julia iz Pule te u kulturnome časopisu *La battana*. Objavila je pet pjesničkih zbirki: *Prima piova de agosto* (1982), od koje je izbor uvršten u *Antologiju XV; Girandole di vischio* (1997), od koje je izbor u *Antologiji XXX; De pal in frasca* (2002), s izborom u *Antologiji XXXV; Iosse... e qualche goccia* (2004), s izborom u *Antologiji XXXVII te Affetti* (2006), s izborom u *Antologiji XXXIX*. Objavila je i dva prozna djela: *Cucai e gabbiani* (Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997) i *Con voce minima* (Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Fiume, EDIT, 2005).
 - 2 ELSA FONDA (Piran, 1935 – Trst, 2025). Napušta svoj rodni grad 1955. godine i nastanjuje se u Trstu, gdje diplomira jezike i političke znanosti. Godine 1966. pobjeđuje na nacionalnome natječaju za spikerice, seli se u Rim i postaje prepoznatljiv glas talijanske nacionalne televizije RAI. Godine 1982. osvaja prvu nagradu na Međunarodnome bijenalu dokumentarnoga filma. Od 1989. predaje dikciju i glasovnu kulturu u Eksperimentalnome centru za kinematografiju u Rimu te na europskim tečajevima glazbenoga obrazovanja u Assisi. Održava recitale u Italiji i inozemstvu o razvoju jezika te o uporabi glasa i tijela, uz poetska istraživanja u edukativne svrhe. *La cresta sulla zampa* (Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2010) njezin je prvi i jedini roman.

e che si àncora saldamente e nuovamente nel tessuto plurietničko danubiano e mitteleuropeo. Come si vede un quadro d'insieme alquanto complicato in cui i colori sono già stati troppo spesso dati a tinte molto forti e violente.³

Za onoga tko piše, ovo pogranično područje nije samo puko geografsko mjesto već je i prostor kulturnoga rasta, a istodobno i područje prijepora te ga treba shvatiti:

quale luogo di crescita culturale e di abbattimento delle barriere, [...] zona contesa [...] soggetta a guerre e discordie. Se l'area confinaria viene intesa in termini di apertura, ciò che ne deriva è un progresso in chiave socioculturale del territorio. Tenendo presente la dualità del termine, balza all'occhio quell'intrinseco fattore di instabilità che l'ha interessata. La cronologia del confine orientale dell'Adriatico si attua, pertanto, attraverso rimandi, contaminazioni reciproche, unioni e rispettivamente scontri, rivalità e lunghi silenzi.⁴

Ova pogranična zemlja, dugo osporavana i obilježena krhkim ravnotežama, čuva zavidno kulturno bogatstvo. U književnome kontekstu valja se prisjetiti onoga što kritičar Bruno Maier definira kao liburnijsku liniju⁵ književnosti 20. stoljeća istarsko-kvarnerskoga područja, počevši od: Osvalda Ramousa, Enrica Morovicha, Paola Santarcangelija, Erosa Sequija, Franca Veglianija, Lucifera Martinija, Gina Brazzodura, Sergija Turconija, Alessandra Damianija, Giacoma Scottia, Anite Forlani, Marija Schiavata, Marise Madieri, Fulvija Tomizze, Valentina Zeichena, Diega Bastianuttija, Ezija Mestrovicha, Diega Zandela, Nirvane Beltrame Ferletta, Laure Marchig te dijalektalnih autora Egidija Milinovicha i Ettore Mazzierija. Među predstavnicima istarskoga područja valja spomenuti: Ester Sardoz Barlessi, Adeliju Biasiol, Loredanu Bogliun Debeljuh, Marija Cocchietta, Giusta Curta, Ligija Zaninija, Giannu Dallemulle Ausenak, Lidiju Delton, Romana Farina, Umberta Matteonija, Claudija Ugussija i Nelidu Milani.

3 Usp. FRANCO FORNASARO, *Il ciondolo etnico istriano: cent'anni di cambiamenti in Etnie a confronto. Il mosaico Europa*, Mestre-Venezia, Alcione Editore, 1997, str. 23–24.;

„Definirati Istru kao 'privjesak' ima precizno značenje: prije svega znači uzeti u obzir sve povijesne, političke i etničke oscilacije koje su je obilježile, povezane s geografskim položajem koji je djelomično usmjeren prema Veneciji, a djelomično prema balkanskom svijetu, odnosno prema starom svijetu koji se može definirati kao 'ilirski', te koji je istodobno čvrsto i ponovno usidren u pluralnom etničkom tkivu dunavskoga i srednjoeuropskoga prostora. Kao što je vidljivo, riječ je o prilično složenoj cjelini u kojoj su boje već prečesto nanošene u vrlo snažnim i nasilnim tonovima.“

Napomena autorice: ako nije izravno navedeno drugačije, svi su prijevodi djelo autorice.

4 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata* u *Studi e memorie dell'IRCI*, Trst, Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, ANNO I, 2018, str. 55.;

„kao mjesto kulturnoga rasta i rušenja barijera [...] te kao sporno područje [...] podložno ratovima i sukobima. Ako se pogranični prostor promatra u perspektivi otvorenosti, iz toga proizlazi društveno-kulturni napredak samoga teritorija. Uzimajući u obzir dvojnost samoga pojma, jasno se uočava inherentni čimbenik nestabilnosti koji ga je obilježavao. Kronologija istočne jadranske granice stoga se ostvaruje kroz uzajamna upućivanja, međusobna prožimanja i povezivanja, ali i kroz sukobe, rivalstva te duga razdoblja šutnje.“

5 Usp. BRUNO MAIER, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trst, Edizioni Italo Svevo, 1996, str. 104.

Prozno djelo Dallemulle Ausenak i Fondin prvijenac u velikoj se mjeri temelje na autobiografskoj naraciji, shvaćenoj kao osnovica za izražavanje subjektivnoga iskustva proživljenih trauma. Pripovjedno „ja“ obiju spisateljica omogućuje strukturiranu i refleksivnu tematizaciju boli, kroz koju se autobiografski diskurs oblikuje kao dominantan model prikazivanja osobne i povijesne stvarnosti. Sjećanje na obiteljske i intimne situacije čini temeljnu podlogu njihovih memoarskih zapisa, što je obilježje zajedničko i širem korpusu ženskoga pisma istarskoga i kvarnerskoga područja, unutar kojega autobiografska proza postaje važno polazište za znanstvene i kritičke analize.

Autorice usvajaju svjestan i metodološki kontroliran narativni okvir, namjerno se smještajući u prostor sjećanja kao sredstva kritičke obrade traumatskoga iskustva. Eksplicitna tematizacija individualnih iskustava omogućuje osobnim sjećanjima da nadiđu biografsku dimenziju i postupno preuzmu funkciju kolektivnoga pamćenja, reprezentativnoga za određenu društvenu skupinu, a u ovom slučaju i za čitavu nacionalnu zajednicu – talijansku zajednicu istarsko-kvarnerskoga područja. U toj perspektivi, pisanje o dvostrukome identitetu, osjećaju otuđenosti i egzistencijalnoj nesigurnosti oblikuje se ne samo kao subjektivna diskurzivna praksa nego i kao čin koji se svjesno udaljava od prostora šutnje i koji pokreće kritičko suočavanje sa složenom i višeslojnom problematikom individualnoga i kolektivnoga identiteta.⁶

Talijanska književna produkcija u Istri i Rijeci nastaje iz duboke svijesti o povijesnoj složenosti dodira među kulturama te iz prepoznavanja međukulturne razmjene kao temeljnoga elementa vlastitog identiteta. U takvom kontekstu posebnu važnost dobiva pitanje koje postavlja pulska talijanistica Elis Deghenghi Olujić, a koje se odnosi na transformaciju prikaza ženskosti u trenutku kada je subjekt pisanja žena, odnosno kada se objekt prikaza pretvara u subjekt diskursa te se književni tekst može tumačiti kao oblik samoreprezentacije.⁷ Odnosno, riječ je o problematiziranju trenutka u kojem žena autorica artikulira traumatske posljedice vlastitoga iskustva, kako na intimnoj, osobnoj i obiteljskoj razini, tako i na razini kolektivne povijesti obilježene masovnim egzodusom talijanskoga stanovništva iz Istre i Kvarnera u poraću nakon Drugoga svjetskog rata.

Spisateljice koje proučava ova monografija precizno kontekstualiziraju povijesne i kulturne okolnosti, bilježe iskustva rata, represije i političkih pritisaka te analiziraju osjećaje boli, gubitka i rastrganog identiteta. Njihovo se pisanje može tumačiti kao oblik otpora zaboravu, ali i kao proces samorefleksije usmjeren na rekonstrukciju vlastitoga povijesno-društvenog identiteta, a osobito rodnoga identiteta. Autorice se svjesno usmjeravaju prema autobiografskoj prozi, produbljujući analizu vlastitih identitetskih pukotina, dok čin pisanja poprima obilježja kulturne i etičke odgovornosti. O tome Nelida Milani Kruljac piše: „Quando la

6 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, Trst, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013, str. 109.

7 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *Premessa* u ELIS DEGHENGI OLUJIĆ (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004, str. 9.

donna si decide di prendere la penna in mano, esce dal mutismo“⁸, i tako nastoji prenijeti spoznajno, jezično i kulturno nasljeđe novim generacijama, dodjeljujući pamćenju središnju ulogu u oblikovanju memorijalnoga diskursa.

Spisateljice s istarskoga i kvarnerskoga područja oduvijek su se hrabro suočavale s teškim životnim okolnostima te su ih s velikom intelektualnom poštenošću dokumentirale u svojim djelima. Dovoljno je prisjetiti se autorica iz prošlosti, poput Giuseppine Martinuzzi, labinske pedagoginje koja se posvetila nastavničkom pozivu, objavljivala čitanke za osnovne škole te promicala pedagošku reformu usmjerenu na širenje kulture i među radničkim i seljačkim proletarskim slojevima, ili pak Riječanke Gemme Harasim, koja je nakon nastavka učiteljskoga obrazovanja u Gorici diplomirala u Kopru. Nakon povratka u Rijeku počela je raditi kao nastavnica u osnovnim, a potom i srednjim školama; upravo je iskustvo stečeno u nastavnome radu presudno usmjerilo njezin kasniji znanstveno-istraživački put.

U ženskome pismu, a osobito u prozi Dallemulle Ausenak i Fonda, često se javljaju motivi vezani uz rodni zavičaj, iskustvo otuđenosti i iskorijenjenosti, raspad obiteljskih zajednica i trajnu egzistencijalnu nesigurnost, koji ukazuju na složeno i višedimenzionalno ispreplitanje individualnoga i kolektivnoga pamćenja. (Auto)biografske dimenzije dviju autorica upuštaju se u zajedničko pripovijedanje o egzilu: s jedne strane opisuju se mukotrpan put izbjeglice obilježen oskudicom, nesigurnošću, krhkošću i rascjepkanim identitetima, a s druge strane pomno se prikazuje unutarnji egzil, prema kojemu i onaj tko ostaje živjeti u svom rodnom kraju postaje svojevrstan izgnanik. Iako se ova tvrdnja pripisuje Nelidi Milani, ona je već jasno prepoznatljiva u stihovima riječkoga pjesnika Osvalda Ramousa, koji je prvi obradio temu egzila na ovim prostorima, a koji glase: „esule, da quel giorno / a me stesso mi sento – ed è vano il ridire / la pena – straniero“.⁹

Djela autora koji pišu u egzilu i onih koji su ostali oblikuju se kao prostori autobiografske prerade i rekonstrukcije vlastitih korijena, stavljajući u središte snažnu vezu s izvornim kontekstom. Krajolik u njima zauzima središnju ulogu: njegovi elementi, kako primjećuje Elis Deghenghi Olujić, dobivaju simboličku vrijednost, postajući amblemi širega ljudskog i egzistencijalnog stanja. Prostorna dimenzija stoga se ne ograničava na to da bude narativna pozadina, već se pretvara u identitetsko mjesto i izvor dubokih značenja.

S društvenoga gledišta, iskustvo egzodusa proizvodi značajne posljedice kako za prognanike tako i za one koji su ostali. Suočavajući se s egzistencijom radikalno izmijenjenom povijesnim događajima, oni koji su ostali nalaze se u položaju nacionalne manjine, s napetostima i poteškoćama koje takav status donosi; prognanici se pak suočavaju s pozicijom drugosti

8 NELIDA MILANI KRULJAC, *Introduzione* u ELIS DEGHENGI OLUIĆ (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004, str. 13.;

„Kad se žena odluči uzeti pero u ruke, izlazi iz šutnje.“

9 Usp. OSVALDO RAMOUS, *Realtà dell'assurdo*, Padova, Rebello editore, 1973, str. 36.;

„prognanik, od onog dana / sebi sam stranac – i uzalud je ponavljati / bol – stranac sam“.

i marginalnosti u sredinama u koje dolaze. Prvi trpe pritisak režima usmjerena na brisanje elemenata italofone sredine, uskraćujući mogućnost očuvanja vlastitih korijena i namećući procese društvene, kulturne i jezične integracije koji podrazumijevaju napuštanje prethodnih navika i referenci u korist novih identitetskih modela. Politička i ideološka promjena očituje se i na jezičnoj razini. Milani dokumentira jezičnu metamorfozu koja se dogodila u Puli nakon jugoslavenske okupacije u pismima poslanim faksom Anni Mariji Mori te objašnjava koliko je onima koji su ostali bilo teško naučiti novi jezik: „Drug uguale signore, drugarizza uguale signora. Più tardi capii che drug significava compagno e che signore era una parola vietata, tolta dal dizionario e buttata via.“¹⁰

U takvom scenariju duboke transformacije životnih uvjeta, teritorij, mjesta i arhitektura za one koji su ostali – za razliku od prognanika – zadržavaju funkciju kontinuiteta i simboličke stabilnosti, oblikujući se kao konkretne i poznate točke oslonca. Prognanici, naprotiv, doživljavaju izolaciju i kulturno čupanje iz korijena; sjećanje na ishodište i očuvanje prošlosti za njih postaju temeljni alati identitetskoga otpora.

Autori s granice stoga osjećaju potrebu da kritički razumiju i preispitaju nasilje rata, nepravdu egzila te vlastite povijesne i kulturne korijene. Kroz dijeljenje prošlosti sačuvane u sjećanjima, nastoje dati smisao iskustvu prognanika i onih koji su ostali, u pokušaju oblikovanja pamćenja koje može poduprijeti izgradnju budućnosti oslobođene krutosti i ideoloških suprotstavljanja.

Teorijsko utemeljenje ženskoga pisma smješta se u okvir feminističke književne kritike i područja ženskih studija, koji se od 1970-ih razvijaju u europskim i sjevernoameričkim kontekstima kao odraz pokreta za emancipaciju žena.¹¹ Iako je podrijetlo feminističkoga pokreta političke naravi, njegova teorijska artikulacija temelji se na transdisciplinarnome pristupu koji obuhvaća različita područja znanja, s posebnim naglaskom na književnost. Književni diskurs time zadobiva produbljenu epistemološku dimenziju, preobražavajući se u prostor svjedočenja, prijenosa ideoloških matrica te izricanja i oblikovanja potisnutih iskustava. U tom smislu književno stvaralaštvo autorica istarsko-kvarnerskoga područja omogućuje analizu egzistencijalnih i identitetskih pitanja iz specifično rodne perspektive. Čin pisanja i pripovijedanja funkcionira kao proces istraživanja kroz koji se propituje smisao individualnoga i kolektivnoga postojanja, a istodobno se analizira kriza subjektivnosti. Za autorice ovoga kulturnog prostora pisanje poprima značenje dokumentiranja i svjedočenja iskustava koja, prema njihovu uvjerenju, ne smiju biti prepuštena povijesnom ili kulturnom zaboravu.

Privilegirano polje u kojem se oblikuje književni diskurs jest, u tom smislu, pamćenje, shvaćeno i kao prostor individualne prerade i kao mehanizam kulturnoga i povijesnoga pri-

10 Usp. ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *Bora. Istria, il vento dell'esilio*, Venezia, Marsilio Editori, 2018, str. 114.;

„Drug znači gospodin, drugarica znači gospoda. Kasnije sam shvatila da drug znači drugar i da je gospodin bila zabranjena riječ, izbrisana s rječnika, odbačena.“

11 Usp. ANNARITA TARONNA, *Women's Studies*, u MICHELE COMETA, *Dizionario degli studi culturali*, (ur.) ROBERTA COGLITORE, FEDERICA MAZZARA, Rim, Meltemi editore, 2004, str. 523.

jenosa. Književno stvaralaštvo stoga zadobiva izraženu svjedočansku vrijednost te se konstituira kao relevantna sinteza kulturnih procesa 20. stoljeća, s osobitim naglaskom na njegovu drugu polovicu. Unutar toga razdoblja tematiziraju se ključna pitanja poput egzodusa i kontraegzodusa, granice, različitosti, gubitka domovine i identiteta, traženja sebe te, naposljetku, uloge stranca, shvaćene kao simbol egzistencijalnoga i povijesnoga stanja.

Ova monografija razmatra prozna djela Gianne Dallemulle Ausenak i Else Fonda čija životna iskustva, istodobno konvergentna i divergentna, ističu stanje iskorijenjenosti koje se na sličan način očituje i u prognanika i u onih koji su ostali. U središtu razmatranja nalazi se problematika identiteta, čija se rekonstrukcija ostvaruje integracijom fragmenata koji čine iskustvo prognanoga autora i autora koji je ostao.

Ovaj kritički osvrt nastoji dokumentirati i uopće definirati poseban aspekt istarsko-kvarnerske književnosti ženskoga pisma, književnosti granice, koja je oblikovana iskustvima vezanim uz povijesne, ali i ljudske, egzistencijalne i kulturne okolnosti – iskustvo žena koje dijele i prognane i ostale autorice, želju za svjedočenjem te, prije svega, potrebu za ponovnim sastavljanjem rastrganoga identiteta. Poveznica ovog rada leži u izboru autobiografskoga žanra, koji se za ženski subjekt pokazuje prikladnim jer žena pisanjem izražava vlastite boli, radosti i dvojbe, prateći vlastito egzistencijalno i unutarnje stanje. Unutar tog diskursa pojam identiteta postaje temeljna točka istraživanja autorica. Ono se oblikuje kroz skup temeljnih dimenzija individualnoga postojanja, među kojima su društvena i teritorijalna pripadnost. Iz sociokulturne perspektive identitet se oblikuje kao rezultat odnosa u koje su pojedinci uključeni i koji, naravno, obilježavaju njihovo iskustvo. Identitet je, stoga, analiziran sa sociokulturnoga stajališta, usko povezan s teritorijem, njegovim materijalnim i nematerijalnim obilježjima te s vezama koje se uspostavljaju između zajednica i prostornoga konteksta. To podrazumijeva da ljudske skupine u procesu izgradnje i očuvanja vlastitoga identiteta koriste konkretne elemente prisutne u okolini, prerađujući ih i pretvarajući u simboličke temelje svojega identiteta. Područje istarsko-kvarnerskoga prostora, raznoliko, višejezično i multikulturalno, predstavlja ključan čimbenik u očuvanju identiteta naroda.¹²

Lajtmotiv koji povezuje pripovijedanje obiju spisateljica jest egzodus doživljen kao duboko razaranje identiteta. On se oblikuje kao složen društveni fenomen, obilježen značajnim demografskim i gospodarskim implikacijama, ali istodobno i kao iskustvo velike psihološke intenzivnosti. Ovaj se fenomen artikulira na dvostrukoj razini, individualnoj i kolektivnoj: s jedne strane pojedinac izravno proživljava traumu odvajanja, odlaska i procesa prilagodbe novom kontekstu, dok s druge strane cijela zajednica – a ponajprije obitelj – biva uključena u dinamiku odlaska. Posljedice egzodusa italofone populacije dovode do globalne promjene kakva dotad nije zabilježena u povijesti. Za Mazzieri-Sanković i za autoricu ovog teksta ne radi se samo o:

12 Usp. ABRAHAM B. YEHOSHUA, *Il labirinto dell'identità*, Torino, Einaudi, 2009, str. 25.

uno scontro tra culture (dove quella italiana viene troppo facilmente semplificata come fascista), ma è vissuta come conflitto di potenze, di stati, di classi che indubbiamente crea spaesamento e danni psicologici all'individuo, al singolo. A seguito dell'ingresso delle truppe jugoslave a Fiume si verifica l'imposizione dell'uso di un'altra lingua, si accertano scomparse di cittadini durante la notte, attentati mascherati da incidenti.¹³

Egzil obuhvaća kako motive koji pojedinca potiču da krene na složen migracijski put tako i poteškoće s kojima se on suočava u fazi integracije. U tom procesu pojedinci se često nalaze u nastojanju da pomire dvije slike o sebi – onu prije i onu nakon migracije – koje su često razdvojene pukotinom nastalom migracijskim događajem. Egzodus, naime, podrazumijeva prekid s prošlošću i proces odvajanja od onih elemenata koji čine kulturni identitet pojedinca; on se često pretvara u nostalgичan pogled usmjeren prema zavičaju, promatranom izdaleka. To potvrđuje i brojna literatura egzodusa, počevši od: Morovicha, Santarcangelija, Vegliani-ja, Tomizze, Brazzodura, Bettize, Madieri, Fiorentin, Galli i drugih.

Obitelji uključene u iskustvo egzodusa ponekad se nastoje osloniti na vrijednosti vlastite prošlosti, živeći u uvjetima izolacije i marginalizacije u zemlji prihvata, uvjetovanim ukori-jeđenim navikama, dinamikama društvenoga isključivanja ili jezičnim poteškoćama. Jezik, naime, ima ključnu ulogu u oblikovanju identiteta: on oblikuje fonetski i kognitivni sustav pojedinca te, ako nije usvojen u ranome djetinjstvu, može biti teško u potpunosti savladiv u njegovoj cjelovitosti. Iskustvo djetinjstva proživljeno u određenom geografskom i kulturnom kontekstu ostaje prisutno tijekom cijeloga života, neraskidivo povezano s naučenim jezikom.

U ovom pograničnom prostoru pojavljuje se dubok kulturni, a osobito jezični raskol. Za Talijane istarsko-kvarnerskoga područja talijanski jezik predstavlja ne samo sredstvo komu-nikacije nego i izraz duge kulturne tradicije. Svaki jezik neodvojivo je povezan sa slikama, sjećanjima, odnosima, krajolicima i osjetilnim percepcijama; on čini temeljnu komponentu mentalne arhitekture pojedinca. Prošlost tako postaje simbolički prostor utočišta, u kojem se ponovno proživljavaju i čuvaju tragovi vlastitoga podrijetla. Egzodus uzrokuje radikalnu transformaciju u životu pojedinca, koji već prije odlaska može osjećati rizik gubitka identite-ta. On se oblikuje kao raskrižje pripadnosti, odnosno kao točka presjeka višestrukih identiteta koji definiraju pojedinca. U takvoj situaciji subjekt je prisiljen preoblikovati svoj identitet kroz stalno suočavanje s različitim pripadnostima, doživljavajući napetost između želje za očuvanjem kontinuiteta vlastitoga bića i potrebe za prilagodbom sadašnjosti. Iskustvo eg-zodusa tako poprima obilježja traumatičnog događaja, kako zbog čupanja iz izvornoga kon-teksta tako i zbog gubitka prethodnih uporišta te posljedičnoga stanja otuđenosti.

13 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Un tetto di radici. Lettere italiane: il secondo Novecento a Fiume*, Sestri Levante, Gammarò, 2021, str. 20–21.;

„sukob kultura (pri čemu se talijanska kultura prečesto pojednostavljeno svodi na fašističku), nego se doživljava kao sukob sila, država i klasa koji nedvojbeno uzrokuje dezorijentaciju i psihološku štetu pojedincu. Nakon ulaska jugoslavenskih trupa u Rijeku dolazi do nametanja uporabe drugog jezika, bilježe se nestanci građana tijekom noći te atentati prikriveni kao nesreće.“

Nakon godina šutnje, posljednjih desetljeća bilježi se odlučan zaokret: uspostavljaju se popularno-znanstvena istraživanja, terenska istraživanja često povezana s aktivnostima katedri za talijanistiku, bilo u obliku diplomskih radova, bilo u okviru znanstvenih skupova organiziranih na teme koje se odnose na književnu baštinu tog područja. Mazzieri-Sanković i autorica ovog teksta smatraju vrijednim objave:

dell'IRCI (Biblioteca della Rivista di letteratura italiana) relative ai convegni organizzati dallo stesso in collaborazione con l'Università degli Studi di Trieste, nella fattispecie i volumi sulla *Letteratura dell'esodo* e sulla *Letteratura dalmata italiana* che, affrontando aspetti culturali poco noti, contribuiscono, grazie al concorso di intellettuali di calibro mondiale, alle ricerche sul campo. D'aiuto anche l'attenzione sempre più viva da parte della casa editrice EDIT per la realizzazione della collana *Altre lettere italiane* intenta al recupero della letteratura fiumana e istriana.¹⁴

Riječ je o polazišnim točkama za daljnja detaljnija istraživanja, ali to su iznimno važne aktivnosti koje ponovno skreću pozornost na sastavnicu povijesti književnosti i kulturne misli ovoga prostora, koji čuva bogatstvo koje je tek samo djelomično istraženo i valorizirano.

¹⁴ Ibid., str. 17;

„IRCI-ja (Biblioteca časopisa za talijansku književnost) koji se odnose na skupove koje je on organizirao u suradnji sa Sveučilištem u Trstu, a osobito svezaka o književnosti egzodusa i o talijanskoj dalmatinskoj književnosti, koji, obrađujući slabo poznate kulturne aspekte, zahvaljujući doprinosu intelektualaca svjetskoga ranga, pridonose terenskim istraživanjima. Od pomoći je i sve veća pozornost izdavačke kuće EDIT prema realizaciji biblioteke *Altre lettere italiane*, usmjerene na obnovu riječke i istarske književnosti.“

PRVI DIO

1. Nastanak ženske književnosti i rodni studija

Suvremena ženska književnost smješta se u teorijski okvir koji se može povezati s feminističkom književnom kritikom i, osobito, sa studijima žena (*Women's Studies*) i rodnim studijima, razvijenima u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama između kraja 1970-ih i početka 1980-ih, u uskoj vezi s pokretima za oslobođenje žena. Ovo područje ne predstavlja samo uspostavu novog disciplinarnog polja već i duboku reorganizaciju interpretativnih paradigmi književne teorije, kroz koju se ponovno promišljaju temeljne kategorije poput autora, teksta, subjekta i diskursa. U toj perspektivi odnosi između znanja, moći, jezika i subjektivnosti prestaju se smatrati neutralnima i univerzalnima te se prepoznaju kao povijesno-kulturne konstrukcije, otvarajući brojne puteve čitanja, pisanja i reprezentacije ženskoga iskustva.

U već spomenutom *Dizionario degli studi culturali* (*Rječniku kulturalnih studija*) znanstvenica Annarita Taronna¹⁵ rekonstruira genezu feminizma na anglo-američkome području, definirajući ga od samih početaka kao istodobno teorijski i politički projekt usmjeren na suzbijanje opresivnih struktura patrijarhalnoga društva utemeljenoga na ekonomskoj, simboličkoj i seksualnoj nadmoći muškarca. Iz takve osnove oblikuje se angažirano mišljenje, ukorijenjeno u sudjelovanju u pokretima za oslobođenje, ali istodobno potaknuto kritičkom potrebom da se razotkriju mehanizmi muške opresije u njihovim simboličkim, diskurzivnim i književnim artikulacijama. Feministička kritika zahvaća kako kulturne stereotipe, odgovorne za održavanje reduciranih i funkcionalnih slika žene, tako i estetske teorije i književne kanone, koji su povijesno bili usmjereni na privilegiranje i kanoniziranje muške produkcije, dok su žensko stvaralaštvo gurali na margine.

Iako nastaje iz izrazito političke potrebe, feminizam brzo razvija transverzalan teorijski okvir sposoban propitivati različita područja znanja – od filozofije do sociologije, od antro-

¹⁵ Usp. ANNARITA TARONNA, *op. cit.*, str. 523–537.

pologije do lingvistike, od psihoanalize do povijesti – prepoznajući ipak u književnosti privilegirani prostor simboličke obrade. Književni diskurs tako se oblikuje kao mjesto u kojem se talože ideologije, oblici samosvijesti, identitetske napetosti i izražajne potrebe: on se ne shvaća kao puka reprezentacija stvarnosti, već kao mehanizam konstrukcije subjekta.

U tom okviru jača poseban interes za autobiografski žanr, shvaćen kao privilegirano područje autoreprezentacije. Autobiografija, dnevnik i memoari afirmiraju se kao diskurzivne prakse kroz koje se ženski subjekt može izložiti i prepoznati, oslobađajući se statusa objekta pripovijedanja kako bi preuzeo ulogu subjekta koji pripovijeda te tako zahtijevajući simboličku legitimaciju (autobiografiji će poslije biti posvećeno posebno poglavlje).

Korijene feminističke misli ipak treba tražiti u svim onim iskustvima žena koje su od kraja 19. stoljeća do danas bitno pridonijele razotkrivanju stereotipa muške reprezentacije, te se stoga na samom početku feminističke misli nalazi subverzivna i nekonvencionalna Mary Wollstonecraft¹⁶ sa svojim djelom *Vindication of the Rights of Woman* iz 1792. godine, a zatim i Virginia Woolf¹⁷ koja je svojim dvama esejima *A Room of One's Own* iz 1929. i *Three Guineas* iz 1937. godine učvrstila feminističku misao. Esaj *Le deuxième sexe* Simone de Beauvoir¹⁸ iz 1949. godine izvršit će dubok utjecaj na rodnu misao. Ova filozofkinja „posve netipična za svoje vrijeme“,¹⁹ jedna od najvažnijih intelektualnih figura na pariškoj sceni u poraću, oblikuje vlastiti autoportret koji usmjerava pozornost na vezu između njezina bivanja ženom i spisateljicom te u vezi s tim precizira: „Il fatto è che sono una scrittrice: una donna scrittrice e non una donna di casa che scrive, ma qualcuno la cui intera esistenza è condizionata dallo scrivere“.²⁰ Njezino pisanje predstavlja opipljiv dokaz toga, jer njezini tekstovi otvaraju niz pitanja što potresaju ustaljenu svakodnevnicu. Znanstvenica Eleonora Missana uočava temeljni problem u promišljanju Simone de Beauvoir te navodi sljedeće:

La convinzione che la filosofa matura nel corso dell'opera – opera che si presenta come storia delle rappresentazioni storico-sociali, culturali, filosofiche, scientifiche del „femminile“ – è che „donna non si nasce, si diventa“ [...] e che quelle rappresentazioni sono state costruite per rafforzare e giustificare un'organizzazione della sessualità e della riproduzione fondata su una divisione dualistica tra „maschile“ e „femminile“ – tesa ad assicurare agli uomini una posizione di dominio sulle donne.²¹

16 MARY WOLLSTONECRAFT rođena je u Londonu 1759. godine, a umrla je u istome gradu 1797. godine. Bila je britanska filozofkinja i spisateljica, najpoznatija po svom djelu *Vindication of the Rights of Woman*.

17 ADELINE VIRGINIA WOOLF rođena je u Londonu 1882. godine, a umrla u Rodmellu 1941. godine. Bila je britanska spisateljica i aktivistica te se smatra jednom od najvažnijih spisateljica 20. stoljeća, aktivno angažirana u borbi za ravnopravnost između spolova.

18 SIMONE DE BEAUVOIR rođena je u Parizu 1908. godine, gdje je i umrla 1986. godine. Zajedno sa Sartreom (čija je bila životna partnerica i biografinja), svrstava se među predstavnike francuskoga egzistencijalizma

19 FRANCESCA ROMANA RECCHIA LUCIANI, *Filosofe. Dieci donne che hanno ripensato il mondo*, Milano, Adriano Salani Editore, 2025, str. 86.

20 Ibid.;

„Činjenica je da sam spisateljica: žena spisateljica, a ne domaćica koja piše, nego netko čiji je čitav život uvjetovan pisanjem.“

21 Usp. ELEONORA MISSANA (ur.), *Donne si diventa. Antologia del pensiero femminista*, Milano, Giangiacomo Feltrinelli Editore,

Knjiga de Beauvoir proširit će se i poslije postati jedno od temeljnih djela feminističke književnosti.

Počevši od sedamdesetih godina, točnije 1970., u Francuskoj se oblikuje ženski pokret koji će duboko utjecati na povijest feminizma. On svoju refleksiju temelji na pojmu spolne razlike. No, već od samih početaka pokret je obilježen unutarnjim podjelama: s jedne strane pojavljuje se revolucionarna skupina Psy-et-Poe,²² s druge strane afirmira se smjer marksističke orijentacije, nadahnut učenjem Simone de Beauvoir. U tom se kontekstu ističu vodeće figure poput Luce Irigaray,²³ Hélène Cixous²⁴ i bugarske te naturalizirane francuske teoretičarke Julije Kristeve.²⁵ Iako se razlikuju po svojim stavovima, sve tri oslanjaju se na misao Jacquesa Derridaa²⁶ i perspektivu dekonstrukcije. Djelo toga francuskog filozofa, koje se od sedamdesetih godina 20. stoljeća široko proširilo u Sjedinjenim Američkim Državama, znatno je utjecalo na kulturne studije i, općenito, na suvremenu kulturu. Tekstovi francuskih feministkinja imali su snažan odjek u Women's i Gender Studies u američkome i europskome prostoru. Teoretičarke *écriture féminine* ili pravca poznatog kao biološki esencijalizam jesu Hélène Cixous i Luce Irigaray, koje svoje promišljanje temelje na spolnoj razlici te na odnosu između tijela i jezika. Teorije Cixous i Irigaray utjecat će na dio američke književne kritike, počevši od Mary Jacobson, Alice Jardine, Jane Gallop i Nancy K. Miller.

šesto izdanje 2022, str. 13.;

„Uvjerjenje koje filozofkinja razvija tijekom svoga djela – djela koje se predstavlja kao povijest društveno-povijesnih, kulturnih, filozofskih i znanstvenih prikaza 'ženskog' – jest da se 'žena ne rađa, nego postaje' [...] te da su te reprezentacije izgrađene kako bi ojačale i opravdale organizaciju spolnosti i reprodukcije utemeljenu na dualističkoj podjeli između 'muškog' i 'ženskog', usmjerenoj na osiguravanje muškarcima dominantnog položaja nad ženama.“

- 22 Psy-et-Poe ili *Psychnalyse et Politique* bio je teorijski i politički pravac francuskoga feminističkog pokreta nastao 1968. godine, a osnovala ga je psihoanalitičarka i teoretičarka Antoinette Fouque.
- 23 LUCE IRIGARAY rođena je u Blatonu (Belgija) 1930. godine. Najprije studira na Sveučilištu u Leuvenu, a zatim u Parizu na Institutu za psihologiju. Godine 1969. zapošljava se na Odsjeku za psihoanalizu Sveučilišta u Vincennesu, odakle je udaljena nakon objavljivanja djela *Speculum*. Bila je članica École freudienne de Paris, iz koje je isključena 1974. godine zbog navodne radikalnosti svojih teza, a od 1985. bila je profesorica na École des hautes études en sciences sociales u Parizu.
- 24 HÉLÈNE CIXOUS rođena je u Alžiru 1937. godine u obitelji židovskoga podrijetla. Spisateljica je i dramatičarka koja piše na francuskome jeziku te je predavala englesku književnost na Sveučilištu Paris VIII-Vincennes. Jedna je od osnivačica Centra za ženske studije na Sveučilištu u Vincennesu.
- 25 JULIA KRISTEVA rođena je u Bugarskoj 1941. godine. Naturalizirana je Francuskinja, predavala je na Sveučilištu Paris VII te je bila gostujuća profesorica na nekoliko američkih sveučilišta. Bavi se filozofijom, psihoanalizom i lingvistikom.
- 26 JACQUES DERRIDA rođen je u El Biar (Alžir) 1930. godine, a umro je u Parizu 2004. godine. Bio je jedan od najznačajnijih francuskih filozofa. Do kraja života bio je direktor istraživanja na École des Hautes Études en Sciences Sociales u Parizu. Ključni pojam njegova mišljenja povezan je s konceptom dekonstrukcije. Godine 1954. završio je studij obranom rada o problemu geneze u Husserlovoj filozofiji. Nakon što je dobio stipendiju za Sveučilište Harvard, oženio se, a 1957. služio je vojni rok u Alžiru. Godine 1959. održao je svoje prvo javno izlaganje o Husserlovoj fenomenologiji, a u godinama koje slijede predaje na Sorbonnei, održavajući brojne seminare, osobito o Hegelu, Husserlu i Heideggeru. Njegova sve veća slava dovodi ga 1963. godine u izravan sukob s Foucaultom zbog kritika koje je Derrida uputio njegovoj Povijesti ludila. Pomirenje s Foucaultom dogodit će se tek 1981. godine. Njegova filozofska djelatnost sve se više odvija na međunarodnoj razini, putuje i drži predavanja diljem Zapada, između Europe i Sjedinjenih Država.

Paralelno, njemačka *Frauenliteratur*²⁷ poprima specifičnu konfiguraciju također zahvaljujući utjecaju američkoga neofeminizma šezdesetih i sedamdesetih godina. Ključni trenutak predstavlja zbornik koji je uredila Gisela Brinker-Gabler, *Deutsche Literatur von Frauen* (1988), koji označava epistemološki zaokret u ženskoj književnoj produkciji. Već samim naslovom djelo afirmira stvaralačku subjektivnost žena i predlaže novi kritički pogled sposoban rekonstruirati odnose između muškaraca i žena kako u književnoj praksi tako i u povijesnoj stvarnosti, izvodeći žensko pisanje iz marginalnosti i reintegrirajući ga u književnu povijest. Tako nastaje, počevši od kongresa održanoga u Hamburgu 1983. godine, *Feministische Literaturwissenschaft*, koja, prema tvrdnjama Rite Calabrese:

non intende semplicemente inserire la letteratura delle donne come capitolo aggiunto alle storie letterarie ma porre l'obiettivo di cambiare la separazione tra soggetto e oggetto di ricerca e rendere significativa la differenza di sesso, spezzando lo statuto del soggetto neutro e universale.²⁸

Počevši od osamdesetih godina, *Women's Studies* transformiraju se u *Gender Studies*, a istraživanje se usmjerava na: „druge oblike marginalizacije, poput homoseksualne, ljudi tamne kože, novih doseljenika, nezaposlenih i osoba s invaliditetom“.²⁹

Talijanski feminizam, iako snažno pod utjecajem tih tradicija, razvija vlastitu specifičnu putanju, obilježenu stalnom interakcijom između kulturne i političke dimenzije. Tijekom osamdesetih i devedesetih godina, nasljeđe *Frauenliteratura* isprepliće se s promišljanjem postmodernosti, shvaćene kao kriza velikih naracija i raspad jedinstvenih gledišta. U tom kontekstu pojavljuju se fluidne, hibridne i pluralne identitetske konfiguracije koje dovode u pitanje stabilne kategorije modernosti. Iz toga proizlazi prerada pojmova identiteta, tijela i subjektivnosti, u teorijskome okviru koji je sve više pod utjecajem poststrukturalističke i

27 RITA CALABRESE tvrdi da se *Frauenliteratur* u njemačkome kulturnom kontekstu općenito definirala kao sekundarna književnost lake potrošnje, pisana za žene, a ne od žena: „assume una diversa e positiva connotazione grazie al neofemminismo degli anni Sessanta e Settanta che negli Stati Uniti recupera la produzione letteraria femminile occultata e svalutata dell'eccezionalità, dell'insignificanza e dell'epigonato“ („poprima drugačiju i pozitivnu konotaciju zahvaljujući neofeminizmu šezdesetih i sedamdesetih godina, koji u Sjedinjenim Američkim Državama vraća na vidjelo žensku književnu produkciju prikrvenu i podcijenjenu zbog njezine navodne iznimnosti, beznačajnosti i epigonskog karaktera“), RITA CALABRESE, *Frauenliteratur* u MICHELE COMETA, *op. cit.*, str. 212.

28 Ibid., str. 213.;

„ne namjerava jednostavno uključiti žensku književnost kao dodatno poglavlje u književnu povijest, već ima za cilj promijeniti razdvajanje između subjekta i objekta istraživanja te učiniti spolnu razliku značajnom, razbijajući status neutralnoga i univerzalnoga subjekta.“

29 CRISTINA BENUSSI, *Per una storia della letteratura di „genre“*, u ELIS DEGHENGI OLUJIĆ (ur.), *op. cit.*, str. 64.

dekonstrukcijske misli Jacquesa Derridaa i Michela Foucaulta,³⁰ Rolanda Barthesa³¹ i Gillesa Deleuzea.³² U okviru talijanskoga feminizma odnos između kulture i politike nikada se nije oblikovao kao poistovjećivanje ili razdvajanje, nego je uvijek postojao njihov međusobno isprepleten odnos. Međutim, politička komponenta poprima konstitutivnu vrijednost jer:

è sicuramente importante anche in quella specifica elaborazione della differenza che si avvia in Italia con Luisa Muraro e il cosiddetto Circolo di Diotima, una „comunità filosofica di donne“ che nella prima metà degli anni ottanta inizia a riunirsi presso l'Università di Verona, dove Muraro insegna, e che darà vita alla pubblicazione di una serie di volumi, il primo dei quali, lo scritto inaugurale del gruppo – *Diotima, il pensiero della differenza sessuale* –, esce nel 1987. [...] Tema fondamentale e ricorrente nei diversi contributi che lo compongono è la centralità del linguaggio e della dimensione del „simbolico“, per una riflessione che muove dal ripensamento radicale della differenza sessuale, rompendo il monologo della filosofia occidentale.³³

U skupini žena koje koriste pisanje kao oblik promišljanja treba spomenuti Adrianu Ca-

30 MICHEL FOUCAULT rođen je u Poitiersu 1926. godine, a umro je u Parizu 1984. godine. Obrazovao se na École Normale Supérieure u Parizu, gdje je 1960. stekao doktorat iz filozofije. Posvetio se poučavanju filozofije te proučavanju povijesti i psihologije u Francuskoj i inozemstvu, osobito u Švedskoj, Poljskoj i Njemačkoj. Njegova je misao povezana s kritičkom analizom odnosa između moći i znanja, dovodeći u pitanje ideju da je znanje neutralno ili isključivo objektivno. Jedna od središnjih tema njegove refleksije jest proučavanje diskurzivnih praksi. Njegova je misao imala presudan utjecaj na područja političke filozofije, kulturalnih studija, kritičke teorije i rodnih studija.

31 ROLAND BARTHES rođen je u Cherbourgu 1915. godine, a umro je u Parizu 1980. godine. Bio je književni kritičar, lektor za francuski jezik i profesor književne sociologije. Njegovo područje istraživanja bila je semiologija, koja polazi od suprotne pretpostavke u odnosu na de Saussureovu. Iako Barthes prihvaća ideju da sustav znakova nadilazi jezik, ističe da je jezik nužan kako bi znakovi postali označitelji. Prema Barthesu, tipičan je primjer moda, jer moda postoji samo kroz diskurs koji se o njoj stvara. Privilegirano mjesto jezika jest književnost.

32 GILLES DELEUZE rođen je u Parizu 1925. godine, a umro je u svom rodnom gradu 1995. godine. Studirao je na Sorbonnei. O Deleuzeu Fabio Polidori, talijanski filozof, piše: „Dal 1948 al 1957 insegna filosofia nei licei e per il triennio successivo è assistente di Storia della filosofia alla Sorbona. Dal 1960 al 1964 lavora presso il Centre national de la recherche scientifique; in questo periodo conosce Foucault, al cui posto di Paris VIII – Vincennes verrà chiamato nel 1969. A questo stesso anno risale l'incontro con lo psichiatra Guattari, con il quale incomincia una lunga collaborazione che sfocerà in un ampio lavoro sulla psicanalisi. Continua a tenere i suoi corsi universitari fino al 1987, anno in cui si ritira dall'insegnamento. [...] La produzione di D. si presenta come un crocevia di molteplici esperienze, che vanno dalla storiografia filosofica [...] all'analisi del cinema e della pittura, da una serie di percorsi all'interno della letteratura alla critica della psicanalisi, senza contare le opere di taglio teoretico.“ („Od 1948. do 1957. predaje filozofiju u srednjim školama, a u sljedeće je tri godine asistent za povijest filozofije na Sorbonnei. Od 1960. do 1964. radi u Nacionalnom centru za znanstvena istraživanja; u tom razdoblju upoznaje Foucaulta, na čije će mjesto na Paris VIII – Vincennesu biti pozvan 1969. Iste godine upoznaje psihijatra Guattarija, s kojim započinje dugotrajnu suradnju koja će rezultirati opsežnim radom o psihoanalizi. Nastavlja održavati sveučilišne kolegije sve do 1987., godine kada se povlači iz nastave. [...] Deleuzeova produkcija predstavlja križanje više iskustava, od filozofske historiografije [...] do analize filma i slikarstva, od različitih pristupa književnosti do kritike psihoanalize, ne računajući teorijska djela.“), FABIO POLIDORI, *Deleuze Gilles* u PIER ALDO ROVATTI (ur.), *Dizionario Bompiani dei Filosofi Contemporanei*, Milano, Gruppo Editoriale Fabbri, Bompiani, 1990, str. 94.

33 ELEONORA MISSANA (ur.), *op. cit.*, str. 19–20.;

„također je od ključne važnosti i u specifičnoj razradi razlike koja se u Italiji razvija s Luisom Muraro i tzv. krugom Diotima, 'filozofskom zajednicom žena' koja se početkom osamdesetih godina počinje sastajati na Sveučilištu u Veroni, gdje Muraro predaje, te koja će pokrenuti objavljivanje niza svezaka, od kojih prvi, uvodno djelo skupine – *Diotima, il pensiero della differenza sessuale* – izlazi 1987. godine. [...] Temeljna i ponavljajuća tema u različitim prilogima jest središnja uloga jezika i dimenzije 'simboličkoga', u okviru promišljanja koje polazi od radikalnog preispitivanja spolne razlike, razbijajući monolog zapadne filozofije.“

varero, izvanrednu predstavnicu suvremene talijanske ženske misli, najpoznatiju talijansku filozofkinju na međunarodnoj razini, autoricu brojnih teorijskih djela i članicu filozofske zajednice Diotima, od koje se međutim odvojila 1990. godine. Iako je u početku dijelila temeljne ideje Muraro i skupine Diotima, Cavarero kreće vlastitim putem. Prema Eleonori Missana, filozofkinja u svom doprinosu zborniku Diotime iz 1987. ističe:

come l'esperienza di un soggetto femminile che cerca di significarsi nel discorso sedicente neutro e universale della filosofia sia quella di un autoestraniamen-
to e di una sostanziale *atopicità*, che genera nelle donne l'impressione di non
avere un luogo dove dirsi. Ma, sempre in quel saggio, sostiene come tale atopi-
cità possa venir assunta e divenire un punto di vista privilegiato per ripensare il
„soggetto“ e l'„umano“. ³⁴

U eseju *Tu che mi guardi, tu che mi racconti*,³⁵ Cavarero razvija neobičnu teoriju koja polazi od priče Karen Blixen, koja se prisjeća i prepričava jednu priču koju su joj govorili u djetinjstvu, a koja glasi kako slijedi:

un uomo che viveva presso uno stagno una notte fu svegliato da un gran rumo-
re. Uscì allora nel buio e si diresse verso lo stagno ma, nell'oscurità, correndo
in su e in giù, a destra e a manca, guidato solo dal rumore, cadde e inciampò più
volte. Finché trovò una falla sull'argine da cui uscivano acqua e pesci: si mise
subito al lavoro per tapparla e, solo quando ebbe finito, se ne tornò a letto. La
mattina dopo, affacciandosi alla finestra, vide con sorpresa che le orme dei suoi
passi avevano disegnato sul terreno la figura di una cicogna. ³⁶

Pripovijedajući priču utkanu u pamćenje naraštaja, filozofkinja vodi čitatelja kroz četiri dijela knjige sve do središnje teme svoje analize, odnosno do uloge pripovijedanja u potrazi za identitetom. ³⁷

U polemici s postmodernističkim feminističkim mišljenjem koje govori o višestrukoj subjektivnosti, za Cavarero se subjekt prikazuje kao jedinstven, neponovljiv i spolno određen. Umijeće pripovijedanja za autoricu je tipično ženska aktivnost; ono ima moć vratiti svakoga njegovu vlastitom identitetu, a priča nije ništa drugo nego potraga subjekta za tim identitetom. To je način borbe protiv zaborava, postupak sličan onome koji provode spisateljice Istre

34 Ibid., str. 22.;

„kako je iskustvo ženskog subjekta koji nastoji izraziti sebe u takozvanom neutralnom i univerzalnom diskursu filozofije zapravo iskustvo samootuđenja i suštinske atopičnosti, koja kod žena stvara dojam da nemaju mjesto na kojem bi se mogle izraziti. Međutim, u istom eseju ona tvrdi da se takva atopičnost može prihvatiti i postati povlaštena perspektiva za promišljanje „subjekta“ i „ljudskog“.“

35 ADRIANA CAVARERO, *Tu che mi guardi, tu che mi racconti*, Milano, Feltrinelli, 2007.

36 Ibid., str. 7.;

„čovjek koji je živio pored jednog jezera jedne je noći bio probuđen velikom bukom. Tada je izišao u mrak i uputio se prema jezercu, ali je u tami, trčeći amo-tamo i vođen samo zvukom, više puta posrnuo i spotaknuo se. Sve dok nije pronašao pukotinu na nasipu iz koje su izlazili voda i rije: odmah se dao na posao da je zatvori i tek kada je završio, vratio se u krevet. Sljedećeg jutra, pogledavši kroz prozor, s iznenađenjem je vidio da su tragovi njegovih koraka na tlu oblikovali lik rode.“

37 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 112–113.

i Hrvatskoga primorja kada pripovijedaju o egzilu, o boli koja je krivac za njihov razoreni identitet.

Cavarero tvrdi da postoji snažna povezanost između identiteta i pripovijedanja: subjekt žudi za pričom jer samo kroz nju može steći svijest o sebi. Pripovijedanje se stoga ne ograničava na prikazivanje identiteta, već ga ontološki i konstituira. Iz toga proizlazi shvaćanje pisanja kao spoznajne prakse, oblika simboličkoga otpora i sredstva za ponovno uspostavljanje smisla egzistencije. Govoreći o ženskoj osjetljivosti, Cristina Benussi pravi razliku između ženskoga i muškoga znanja te tvrdi da:

il sapere femminile, piuttosto che l'intelletto, l'astrazione teorica, predilige ascoltare i suggerimenti di una sensibilità legata al corpo, che dà vita, che nutre e che, dopo la nascita, per il maschio resta il luogo della felicità cui vuole tornare; per risarcirsi dello strappo dalla madre l'uomo tende a stabilire un rapporto di dominio, come si è visto, con quel sesso che, garantendogli la disponibilità del posto delle origini, può rinnovare il modello primario di ogni felicità. [...] Ciò non vale per la donna, che in quel luogo non può tornare, ma che lo ricorda nel segno di una ricomposizione armonica con l'altro da sé nell'unitarietà del sentimento d'amore, inteso anche come *pietas*.³⁸

U tom kontekstu smještaju se potrebe književnica istarsko-kvarnerskoga područja koje naizmjenično skladno i neskladno ponovno sastavljaju „drugost“ pripovijedajući vlastito iskustvo – bol, sreću, uspjeh, neuspjeh, egzil, iskorjenjivanje – te pretvaraju pisanje u privilegiran prostor simboličke obrade. Pojedinačna sjećanja pritom se izdvajaju iz privatne sfere i upisuju u povijesnu i kolektivnu dimenziju, ispreplićući se s temama egzila, životnih ciklusa, obiteljskih odnosa, odnosa prema tijelu, prostoru i skrbi.

Tako nastaje književnost u kojoj pisana riječ poprima svjedočansku vrijednost: pisati znači očuvati ono što ne smije biti zaboravljeno, graditi zajedničko sjećanje, obraditi traumu i dati narativni oblik iskustvu egzila, kako stvarnoga tako i unutarnjega. Takvu perspektivu dijele brojna djela koja okupljaju svjedočanstva žena različitih društvenih i kulturnih konteksta, stvarajući pluralnu kartografiju suvremenoga i unutarnjega egzila.

U tom se okviru smještaju prozna djela Gianne Dallemulle Ausenak i Else Fonda, za koje pripovijedanje predstavlja identitetsku praksu i čin otpora zaboravu. Priča postaje sredstvo simboličke rekonstrukcije identiteta razlomljena iskustvom egzila, dijeleći s drugim spisateljicama istarskoga i kvarnerskoga područja potrebu da se sjećanje na traumu pretvori u narativnu građu.

38 CRISTINA BENUSSI, *op. cit.*, str. 65.;

„žensko znanje, prije nego intelekt i teorijska apstrakcija, više se oslanja na osluškivanje poticaja osjetljivosti povezane s tijelom, koje daje život i hrani te koje za muškarca, nakon rođenja, ostaje mjesto sreće kojemu se želi vratiti; kako bi nadoknadio odvajanje od majke, muškarac teži uspostaviti odnos dominacije, kao što je već rečeno, prema onom spolu koji mu, osiguravajući pristup mjestu izvorišta, može obnoviti temeljni model svake sreće. [...] To ne vrijedi za ženu, koja se na to mjesto ne može vratiti, ali ga pamti u znaku harmoničnoga ponovnog povezivanja s drugim od sebe u jedinstvu osjećaja ljubavi, shvaćenog također kao *pietas*.“

2. Talijanska književnost Istre i Hrvatskoga primorja i ženska naracija prostora

Talijanska književnost Istre i Hrvatskoga primorja regionalna je književnost, obilježena specifičnim povijesnim kontekstom, a prema tvrdnjama Mazzieri-Sanković i autorice ovog rada treba je smatrati:

straniera nei territori in cui nasce, in quanto luoghi dove l'italiano non è più la lingua della comunicazione della maggioranza vivente nel territorio, è comunque espressione di una Comunità sempre più esigua che cerca di mantenere vive le proprie tradizioni culturali. Questa letteratura risulta estranea a un discorso nazionale italiano in quanto prodotta in quella che, nella seconda metà del Novecento, diviene una nuova e diversa realtà statale.³⁹

Riječ je o području istočnoga Jadrana, prostoru velikih povijesnih događaja koji su duboko obilježili sudbinu Talijana toga kraja. Ta je pogranična zona tijekom povijesti bila pod različitim vlastima:

la Prima guerra mondiale, la breve parentesi dannunziana per Fiume, la successiva costituzione della Reggenza Italiana del Carnaro dal 1919 al 1920 e quella dello Stato Libero dal 1920 al 1922, l'annessione al Regno d'Italia, il fascismo, il devastante secondo conflitto mondiale, l'invasione italiana della Jugoslavia nel 1941, la capitolazione, l'occupazione tedesca, la lotta antifascista, la successiva creazione della Repubblica Socialista Federativa Jugoslava, la triste pagina dell'esodo della popolazione italiana, le persecuzioni, il terrore seminato dai servizi speciali della polizia politica jugoslava (l'OZNA), il sentirsi improvvisamente minoranza, la dura lotta per la salvaguardia della lingua e cultura italiane dei rimasti, la successiva disgregazione della federazione jugoslava e la creazione degli stati di Slovenia e Croazia, costituiscono i tasselli del mosaico storico della regione istro-quarnerina.⁴⁰

Posljedično, to područje i njegova zajednica prošli su kroz dugotrajnu fazu povijesne, političke i kulturne destabilizacije koja je proizvela strukturne učinke na društvenu organizaciju i lokalni kulturni sustav, uzrokujući dubok prekid kontinuiteta fijumanske i istarske kultur-

39 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 11.;

„strana na područjima u kojima nastaje, budući da su to prostori u kojima talijanski više nije jezik komunikacije većinskoga stanovništva, ali je ipak izraz sve malobrojnije zajednice koja nastoji očuvati vlastite kulturne tradicije. Ta je književnost također izvan talijanskoga nacionalnog diskursa jer nastaje u onome što u drugoj polovici 20. stoljeća postaje nova i drukčija državna stvarnost.“

40 CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 15.;

„Prvi svjetski rat, kratka danuncijevska epizoda za Rijeku, zatim uspostava Talijanskoga namjesništva Carnaro od 1919. do 1920. te Slobodne Države od 1920. do 1922., pripojenje Kraljevini Italiji, fašizam, razorni Drugi svjetski rat, talijanska invazija Jugoslavije 1941., kapitulacija, njemačka okupacija, antifašistička borba, potom stvaranje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, tužno razdoblje egzodusa talijanskoga stanovništva, progoni, teror koji su sijale specijalne službe jugoslavenske političke policije (OZNA), naglo postajanje manjinom, teška borba za očuvanje talijanskoga jezika i kulture među onima koji su ostali, kasniji raspad jugoslavenske federacije i stvaranje država Slovenije i Hrvatske čine sastavne dijelove povijesnoga mozaika istarsko-kvarnerske regije.“

ne tradicije. Jedan od destabilizirajućih čimbenika zasigurno je bio fenomen egzodusa, koji Stelli, Micich, Guiducci i Loria definiraju kao: „il lungo dramma dell’italianità nelle terre dell’Adriatico orientale“⁴¹ koji se oblikuje kao složen društveni fenomen, nesvodiv samo na demografsku i ekonomsku dimenziju, već obilježen i dubokim psihološkim i simboličkim utjecajem. Taj fenomen pokazuje dvostruku dimenziju, individualnu i kolektivnu: s jedne strane pojedinac doživljava traumu odvajanja, putovanja i zahtjevnoga procesa prilagodbe novom okruženju, dok s druge strane odlazak zahvaća čitavu zajednicu, značajno utječući na njezin identitetski i kulturni ustroj. Književna produkcija istro-kvarnerskoga područja obuhvaća sva dosad iznesena pitanja.

Prema Brunu Maieru, književna produkcija nastala na istočnoj granici Italije sastoji se od dvaju pravaca: s jedne strane nalazi se ono što se može definirati kao „književnost egzodusa“, koju predstavljaju autori koji su živjeli u Istri i Rijeci do 1945. godine i koji su napustili svoju domovinu; s druge strane, pravac koji je ostao na istro-kvarnerskome području odnosi se na „književnost onih koji su ostali“. U vezi s ovim potonjim pravcem Maier precizira da je riječ o književnosti:

cui hanno dato il loro apporto sia i pochi autori rimasti; sia un certo numero di intellettuali „di sinistra“ giunti dall’Italia per collaborare con la repubblica socialista jugoslava e con i suoi operatori culturali; sia tutta una nuova generazione di autori, affermatasi negli ultimi decenni, sicché è ormai lecito discorrere di una letteratura italiana dell’Istria e del Fiumano, con le sue peculiarità tematiche e stilistiche, memore, da un lato, della tradizione letteraria nazionale e, dall’altro, della nuova realtà umana e sociale in cui si è inserita: il mondo della città e della campagna, la componente contadina e quella marinara e pescatoria, con una conseguente duplice attenzione alla psicologia individuale e alla situazione collettiva e sociale, alla lingua italiana e ai dialetti locali, di tipo istro-veneto o istro-romanzo. Una letteratura, questa, che ha in Osvaldo Ramous, Lucifero Martini, Ligio Zanini, Alessandro Damiani, Giacomo Scotti, Mario Schiavato e Nelida Milani Kruljac i suoi esponenti più noti e giustamente apprezzati.⁴²

41 Usp. GIOVANNI STELLI, MARINO MICICH, PIER LUIGI GUIDUCCI, EMILIANO LORIA, *Foibe, esodo, memoria. Il lungo dramma dell’italianità nelle terre dell’Adriatico orientale*, Roma, Aracne, 2023; „dugu dramu talijanstva na istočnoj obali Jadrana.“

42 BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 66–67.;

„kojoj su doprinos dali kako malobrojni autori koji su ostali, tako i određeni broj ‘lijevo orijentiranih’ intelektualaca pristiglih iz Italije radi suradnje sa socijalističkom jugoslavenskom republikom i njezinim kulturnim djelatnicima, kao i čitava nova generacija autora koja se afirmirala u posljednjim desetljećima, tako da je danas opravdano govoriti o talijanskoj književnosti Istre i riječkoga područja, s njezinim tematskim i stilskim osobitostima, koja s jedne strane čuva sjećanje na nacionalnu književnu tradiciju, a s druge odražava novu ljudsku i društvenu stvarnost u koju se uklopila: svijet grada i sela, seosku i pomorsku te ribarsku komponentu, uz posljednju dvostruku usmjerenost na individualnu psihologiju i kolektivnu i društvenu situaciju, na talijanski jezik i lokalne dijalekte, istrovenetskoga ili istroromanskoga tipa. Riječ je o književnosti koja u Osvaldu Ramousu, Luciferu Martiniju, Ligiju Zaniniju, Alessandru Damianiju, Giacomu Scottiju, Mariju Schiavatu i Nelidi Milani Kruljac ima svoje najpoznatije i s pravom cijenjene predstavnike.“

Govoriti o književnosti egzodusa znači uzeti u obzir književnu produkciju koja je nastala iz iskustva egzila i koju su stvarali autori koji su napustili svoj rodni kraj nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Riječ je o specifičnom poglavlju književnosti ovoga geografskog područja, koje se razvijalo u složenome povijesnom razdoblju i dugo ostalo na marginama talijanskoga književnog kanona. Slabo poznata i često zanemarivana zbog razloga povezanih s ideološkim predrasudama, ova je književna produkcija tek u novije doba stekla odgovarajuće kritičko priznanje. Sudbine egzilanata i onih koji su ostali, premda proizašle iz suprotnih odluka – otići ili ostati – isprepliću se u mreži iznenađujućih podudarnosti. Ne povezuje ih samo geografsko podrijetlo nego i zajednička pripadnost istoj povijesnoj rani. Kako ističe Anna Maria Mori u djelu napisanom u suautorstvu s Nelidom Milani:

le nostre radici sono le stesse: figlie della stessa terra, dello stesso vento, della stessa acqua. Figlie della stessa, spaventosa, guerra e dello stesso orrendo e ingiustito dopoguerra. Perché i tuoi ricordi e i miei – che peraltro abbiamo in comune con due grandi eserciti di umanità diversamente e ugualmente vinta e disperata, l'umanità alla quale tu appartieni che viene definita dei „rimasti“, e la mia degli „andati“ [...] – se non sono propriamente identici, sono però molto simili.⁴³

Svaka naracija, bilo da je riječ o pripovijetki ili romanu, oblikuje se oko identiteta svojih protagonista: likova koji nikada nisu samo pojedinci već i odrazi društva, utjelovljenja povijesno uvjetovanih identiteta. U svakoj osobnoj priči nalazi se određena doza nužnosti, odjek tradicije kojoj se pripada: onoga sklopa nasljeđa koji nas ne određuje kao izolirana bića, nego kao članove kulturne zajednice. Slijedom toga, dijelom iste te kulturne zajednice jesu i „oni koji su ostali“, odnosno oni koji nisu napustili svoj zavičaj i koji su stvorili „književnost onih koji su ostali“, nastalu, prema razmatranjima Elis Deghenghi Olujić:

dal bisogno – avvertito dagli italiani dell'Istria e di Fiume rimasti a vivere in regione nel secondo dopoguerra in un contesto politico e sociale nuovo di conservare la propria identità nazionale e culturale attraverso la parola scritta.⁴⁴

U povijesti istro-kvarnerske književne produkcije moguće je izdvojiti dva glavna pravca: tradicionalni, klasični književni oblik (kojemu pripadaju Osvaldo Ramous, Lucifero Martini, Alessandro Damiani, Sergio Turconi, Mario Cocchietto, Mario Schiavato, Giacomo Scotti, Anita Forlani, Mauro Sambi, Gianna Dallemulle Ausenak, Ester Barlessi, Ezio Mestrovich, Claudio Ugussi, Isabella Flego, Mirella Malusà, Romina Floris, Lidia Delton, Nirvana

43 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 88.;

„naši su korijeni isti: kćeri iste zemlje, istoga vjetra, iste vode. Kćeri istoga, strašnoga rata i istoga užasnog i nepravdnog poraća. Jer tvoje uspomene i moje – koje, uostalom, dijelimo s dvjema velikim skupinama čovječanstva, različito, a ipak jednako poraženog i očajnog, čovječanstva kojemu ti pripadaš, koje se naziva ‘onima koji su ostali’, i mojega, ‘onih koji su otišli’ [...] – ako i nisu posve iste, ipak su vrlo slične.“

44 ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *La letteratura italiana dell'Istro-quarnerino fra tradizione e innovazione*, u: *Comunicare letterature lingue*, br. 4, Bologna, Il Mulino, 2004, str. 307.;

„iz potrebe – koju su osjećali Talijani Istre i Rijeke, koji su nakon Drugoga svjetskog rata ostali živjeti na tom području, u novome političkom i društvenom kontekstu – da očuvaju vlastiti nacionalni i kulturni identitet putem pisane riječi.“

Ferletta Beltrame, Vlada Acquavita, Franco Juri, Mario Bonassin, Fulvio Šuran, Pino Trani, Venci Krizmanich itd.) te eksperimentalni (koji predstavljaju Roberto Dobran, Loredana Bogliun, Laura Marchig, Maurizio Tremul, Nelida Milani, Carla Rotta, Paola Delton, Ugo Veselizza, Marco Apollonio, Daniel Škatar, Alessandro Salvi, Aljoša Pužar itd.).⁴⁵ Neophodno je promatrati talijansku književnost Istre i Hrvatskoga primorja kroz dijakroničku perspektivu.

Dijakronijska podjela prema Maieru počinje godinama Narodnooslobodilačke borbe (1941–1945), razdoblja u kojem se bilježi intenzivna ilegalna tiskarska produkcija koja označava početak njezine prve faze. U ciklostiliranim listovima, uz priloge političko-ideološkoga, propagandnoga i kroničarskoga karaktera, nalazi se prostor i za brojne književne tekstove. Tršćanski kritičar ističe da ta književnost nije nastala iznenada 1943. godine s partizanskim tiskom, nego da se smješta u kontinuitet prethodne produkcije – u kojoj značajno mjesto zauzima Osvaldo Ramous,⁴⁶ jedan od najvećih književnika dvadesetoga stoljeća ovoga područja, koji je prvi u svojim djelima govorio o egzodusu na izravan i objektivan način, promišljajući i položaj iseljenika i onih koji su ostali – te predstavlja i simbolizira povijesni kontinuitet talijanske književnosti u Rijeci i Istri.

Druga faza, koju Maier locira između druge polovice četrdesetih i pedesetih godina, obilježena je snažnim etičkim i političkim pečatom, u skladu s vrijednostima tadašnjega društva. Riječ je o književnosti koja, iako se suočava s društvenom stvarnošću oko sebe, čvrsto čuva vlastiti jezik i izražajni identitet. Egzodus je prouzročio dubok i teško nadoknadiv gubitak za lokalnu inteligenciju: u tom je razdoblju aktivnih autohtonih pisaca malo (Osvaldo Ramous i Enrico Morovich). Posljedično, iz Italije dolaze nove snage koje će pridonijeti poticanju i održavanju kulturne rasprave. Predstavnici su ove druge faze Eros Sequi,⁴⁷ Lucifero Martini,⁴⁸

45 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Volume II, Rijeka, EDIT, Serie (Pietas Julia), 2010, str. 43.

46 Rođen u Rijeci 1905. godine, jedan je od istaknutih kulturnih predstavnika talijanske manjine. U poraću je bio ravnatelj Talijanske drame. Autor je zbirki poezije, drama, radiodrama, romana i zbirki pripovijedaka. Umire 1981. godine u rodnoj Rijeci.

47 Rođen 1912. godine u Possagnu, u pokrajini Treviso, od oca Sardinca i majke Venecijanke. Diplomirao je književnost (klasičnu filologiju) na Scuola Normale Superiore di Pisa, a 1938. godine preuzima dužnost lektora talijanskoga jezika na Sveučilištu u Zagrebu. Od 1943. sudjeluje u Narodnooslobodilačkoj borbi. Nositelj je, sve do umirovljenja, katedre za talijansku književnost na Sveučilištu u Beogradu. Suraduje s brojnim časopisima objavljujući eseje posvećene talijanskoj književnosti. Umire u Beogradu 1995. godine.

48 Rođen u Firenci 1916. godine, mladost je proveo u Istri i u Gorici (roditelji su mu bili podrijetlom iz Pule). Nakon sudjelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, ulazi u redakciju talijanskoga tiska pri regionalnome Agitpropu, istodobno radeći kao novinar dnevnika talijanske manjine, a potom i kao urednik dvotjednika *Panorama* i književnoga časopisa *La battana*. Umire u Rijeci 2001. godine.

Sergio Turconi,⁴⁹ Giacomo Scotti,⁵⁰ Alessandro Damiani,⁵¹ Mario Schiavato⁵² i također Osvaldo Ramous. Znanstvenice Gerbaz Giuliano i Mazzieri-Sanković ističu važnost tiska za širenje književnoga diskursa:

Gli anni Cinquanta sono contraddistinti dalla nascita di una serie di pubblicazioni in lingua italiana (quotidiani, settimanali, quindicinali, mensili), [...] che sopprimono in qualche modo alla mancanza di libri. Pertanto la forma della comunicazione giornalistica diviene il luogo in cui si divulga il discorso letterario.⁵³

Brojni su listovi na talijanskome jeziku koji na neki način nadoknađuju i nedostatak knjiga iz Italije i izostanak kontakta s matičnom zemljom. Gianna Mazzieri ističe neke od njih:

Tra i giornali che vengono letti negli anni '50 vanno segnalati: il mensile d'attualità, moda, cultura e varietà „Donne“ (con caporedattore Etta Sanzin), il mensile per ragazzi „Il Pioniere“ (di cui è caporedattore Fedora Susnich), il quindicinale d'attualità „Panorama“ (con caporedattore Giacomo Raunich), la rivista bimestrale di varia cultura „Orizzonti“ (con caporedattore Eros Sequi), il periodico di enigmistica e varietà „Passatempi“, il quindicinale rovignese-che in seguito diventerà settimanale- „Piassa granda“ (con direttore responsabile Bruno Vidotto), le „Pagine istriane“ (di cui redattore capo è Giuseppe Lucchi), e il quotidiano di Capodistria „La Nostra Lotta“ (caporedattore Mario Barak) che si unisce poi a „La Voce del Popolo“. Seguiranno poi la rivista di divulgazione scientifica „Tecnica e sport“ (con caporedattore Bruno Bradicich), la rivista „Arte e lavoro“, „L'Illustrato“ e cioè un'edizione italiana dell'„Illustrani Vjesnik“, „L'almanacco“ (a cura dell'Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume), la rivista di problemi scolastici „Scuola nuova“ (caporedattore Eros Sequi), e il quindicinale dei giovani (diretto da Luciano Giuricin) „Vie giovanili“.⁵⁴

49 Rođen 5. listopada 1928. u Caronno Milaneseu. Sudjeluje u Pokretu otpora te 1945. djeluje kao politički djelatnik pokrajinskoga odbora u Milanu u sklopu Fronte della gioventù. Vrlo mlad dolazi u Jugoslaviju (1946) s grupom glumaca i redatelja pozvanih da ojačaju Talijansku dramu u Rijeci. Član je redakcije časopisa *Vie giovanili*, *Panorama* i *La battana*. Studira u Beogradu, gdje se seli 1958. godine, te nakon stjecanja diplome najprije radi kao asistent, a zatim kao profesor talijanske književnosti na sveučilištu, sve do umirovljenja. Umire u Rijeci 2019. godine.

50 Rođen u Savianu (Napulj) 1928. godine. Od 1947. živi u Rijeci, gdje razvija intenzivnu djelatnost kao profesionalni novinar, pjesnik, povjesničar i prevoditelj. Najplodniji je autor talijanske nacionalne zajednice (CNI). Član je Društva književnika Hrvatske, Talijanskoga sindikata pisaca, međunarodnog PEN kluba te Udruge književnih prevoditelja Hrvatske.

51 Rođen u gradu Sant'Andrea Ionio 1928. godine, talijanski intelektualac koji pripada protuegzodusu, dolazi u Rijeku 1948. godine i zapošljava se kao glumac u Talijanskoj drami. Bavi se novinarstvom, uredničkim radom i književnošću. Umire u Rijeci 2015. godine.

52 Rođen 1931. u Quinto di Trevisu. Tijekom rata s obitelji se seli u Vodnjan. Godine 1948. dolazi u Rijeku, gdje radi kao linotipist sve do umirovljenja. Piše knjige i dramske tekstove, krećući se ponajprije u području dječje književnosti. Umire u Rijeci 2020. godine.

53 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 91–92.; „Pedesete godine obilježene su nastankom niza publikacija na talijanskome jeziku (dnevni novina, tjednika, dvotjednika, mjesečnika), [...] koje na neki način nadoknađuju nedostatak knjiga. Stoga novinarski oblik komunikacije postaje mjesto na kojem se širi književni diskurs.“

54 GIANNA MAZZIERI, *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa Editrice, 1998, str. 8.;

„Među novinama i časopisima koji su se čitali pedesetih godina valja istaknuti: mjesečnik o aktualnostima, modi, kulturi i raznim temama 'Donne' (glavna urednica Etta Sanzin), mjesečnik za djecu 'Il Pioniere' (čija je glavna urednica Fedora Susnich), dvotjednik o aktualnostima 'Panorama' (glavni urednik Giacomo Raunich), dvomjesečni časopis opće kulture 'Orizzonti' (glavni

Važno je napomenuti da će navedeni časopisi imati kratko trajanje te će krajem 1950-ih talijanska manjina, nakon niza izdavačkih pokušaja koji su naišli na značajan uspjeh kod publike, ostati samo s trima izdanjima: *La Voce del Popolo*, *Panorama* i *Il Pioniere*.

U tim godinama Rijeka postaje središte političkoga i kulturnoga života talijanske manjine: 1952. godine osniva se izdavačka kuća EDIT, 1963. osniva se Krug pjesnika, književnika i umjetnika, 1964. godine pokreće se tromjesečni kulturni časopis *La battana*,⁵⁵ a Talijansku dramu u Rijeci, koja nastaje 1946. godine, vodi upravo Osvaldo Ramous. U neposrednome poraću kazalište predstavlja jedini oblik živoga spektakla koji ima zadaću okupljati mase, kulturno ih uzdizati i pružiti im razonodu koja može podići duh ljudi. Zadatak Talijanske drame jest ponuditi predstave na talijanskome jeziku u razdoblju kada je potrebno učiniti sve kako bi se očuvali talijanski jezik i kultura. Tom popisu treba dodati i lokalnu radijsku postaju koja nikada ne prestaje emitirati vijesti na talijanskome jeziku, iako su od rujna 1945. radijske emisije na talijanskome znatno smanjene. Važan korak predstavlja i osnivanje Centra za povijesna istraživanja 1969. godine u Rovinju, dok 1971. godine nastaje televizijska postaja Koper. Radiotelevizija, tiskani mediji, a osobito kulturni časopis *La battana*, postali su glasnogovornici kulturnih potreba Talijana iz istarsko-kvarnerskoga područja, a u njihovu razvoju prepoznaju se sve faze procesa očuvanja jezično-kulturne baštine manjine. Osim toga, treba spomenuti i gustu mrežu kulturnih inicijativa koje promiče Università Popolare di Trieste, koja od 1964. godine, po ovlasti Ministarstva vanjskih poslova, djeluje zajedno s tadašnjom Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, danas Unione Italiana:

una piattaforma in cui si cimentano tuttora numerosi artisti e letterati dell'universo minoritario, uno dei momenti più alti della sua espressione, del suo essere presenza civile e culturale autoctona, si organizzano conferenze, viaggi d'istruzione, convegni letterari e scientifici e in particolare va menzionata l'istituzione, nel 1968, del concorso d'arte e di cultura „Istria Nobilissima“.⁵⁶

urednik Eros Sequi), časopis za enigmatiku i zabavu 'Passatempi', rovinjski dvotjednik – koji će poslije postati tjednik – 'Piassa granda' (urednik Bruno Vidotto), 'Pagine istriane' (čiji je glavni urednik Giuseppe Lucchi), te koparski dnevnik 'La Nostra Lotta' (glavni urednik Mario Barak), koji se potom spaja s riječkim dnevnim novinama 'La Voce del Popolo'. Nakon toga slijede časopis za popularizaciju znanosti 'Tecnica e sport' (glavni urednik Bruno Bradicich), časopis 'Arte e lavoro', 'L'Illustrato', odnosno talijansko izdanje 'Illustranoga Vjesnika', 'L'almanacco' (u izdanju Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume), časopis o školskim pitanjima 'Scuola nuova' (glavni urednik Eros Sequi), te dvotjednik za mlade 'Vie giovanili' (koji uređuje Luciano Giuricin).“

55 Osnivači časopisa bili su Eros Sequi, Lucifero Martini i Sergio Turconi, koji su ga vodili do 1989. godine. Od 1989. do 1992. godine časopis vode Ezio Giuricin, Elvio Baccarini i Maurizio Tremul, dok je 1992. na čelu časopisa Nelida Milani, uz pomoć urednika Loredane Bogliun Debeljuh, Srđe Orbančić i Silvana Zillija. Četvrta serija započinje u proljeće 2001. godine. Časopis vodi Aljoša Pužar kao vršitelj dužnosti glavnog urednika. Pužar i njegov urednički kolegij, sastavljen od urednika: Elvio Baccarini, Roman Karlović i Luciano Dobrilovic, potpisat će samo četiri broja. Poslije, časopis vodi Elis Geromella Barbalich. Urednički kolegij čine Marino Budicin, Alessandro Damiani, Elis Deghenghi Olujić i Stefano Lusa. Šesta serija započinje dvobrojem 149/150 iz 2003. godine, a glavna je urednica Laura Marchig. Urednički kolegij čine Gianna Dallemulle Aussenak, Stefano Lusa, Milan Rakovac, Giacomo Scotti i Diego Zandel. Od 2009. pa sve do danas (sedma, osma, deveta i deseta serija) časopis vodi Corinna Gerbaz Giuliano, uz urednički kolegij koji čine Gianna Mazzieri-Sanković, Elvio Baccarini, Fabio Polidori, Nives Zudić Antonić i Eliana Moscarda Mirković, uz ranije suradnike Elis Deghenghi Olujić i Luciana Monicu.

56 CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 32.;

Od šezdesetih godina započinje treća faza književnosti Istre i Hrvatskoga primorja, koju karakterizira:

la continuazione, dall'estensione e dall'approfondimento della „politica culturale riscontrabile nella fase precedente; e, soprattutto, dall'affermazione personale di una serie di autori che vengono gradualmente, progressivamente emergendo nel panorama letterario complessivo“.⁵⁷

Četvrta faza talijanske književnosti i kulture Istre i Rijeke započinje na prijelazu između sedamdesetih i osamdesetih godina te se sve više definira kao samosvojni i izvorni izraz „književnosti granice“, privlačeći kritičku pozornost zbog pluralnosti uključenih glasova te kvalitativne i kvantitativne razine produkcije. Dijakronijska podjela povijesti talijanske književnosti Istre i Kvarnera u drugoj polovici 20. stoljeća, predložena u zborniku *Le parole rimaste*, u tim desetljećima prepoznaje značajnu fazu obnove. U njoj sudjeluju, među ostalima, Claudio Geissa, Maurizio Tremul, Marco Apollonio, Ugo Vesselizza, Laura Marchig, Alessandro Salvi, Vlada Acquavita i Aljoša Curavić, autori koji bilježe epohalne promjene, u kojima postupno postaju sve vidljiviji nagovještaji radikalne izražajne preobrazbe.⁵⁸

Što se tiče dijakronijske podjele književne produkcije istarsko-kvarnerskoga područja, Gianna Mazzieri-Sanković i autorica ovog teksta predlažu tri razdoblja: prvi, onaj poraća, koji su znanstvenice nazvale *Kulturni odlasci i dolasci: prodor književnosti stvarnosti* (1945–1964),⁵⁹ obilježen je dubokim povijesnim, političkim i društvenim promjenama, unutar kojih se pojavljuje novo shvaćanje kulture, koje se oblikuje kroz konkretno djelovanje čovjeka u stvarnosti. U takvom okviru angažman zadržava primat, a intelektualac je pozvan na odgovornost ne samo moralnu nego i građansku, što ga istodobno čini svjedokom i protagonistom procesa izgradnje novoga jugoslavenskog socijalističkog društva. Ističu autorice:

Dopo aver affrontato i disagi, le crisi, e il tramonto delle civiltà, la ‘nuova letteratura’ rivolge la sua attenzione a quel mutamento di forme di vita, e di cultura, a nuove concezioni dell’uomo e del mondo, di rapporti tra gli uomini caratteristico del secondo dopoguerra. [...] Fin qui nel campo della cultura e della letteratura gli intenti tra Italia e Jugoslavia combaciano; per quest’ultima, però, la fine della Seconda guerra mondiale coincide proprio con una rivoluzione sociale, economica e politica che stravolge una città

„platforma na kojoj se i danas okušavaju brojni umjetnici i književnici manjinskoga svijeta, jedno od najviših ostvarenja njezina izraza, njezina civilnoga i autohtonoga kulturnog djelovanja; organiziraju se konferencije, studijska putovanja, književni i znanstveni skupovi, a posebno valja spomenuti osnivanje 1968. godine umjetničko-kulturnoga natječaja ‘Istria Nobilissima’.“

57 BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 166;

„nastavak, širenje i produbljivanje ‘kulturne politike prisutne u prethodnoj fazi; i, prije svega, osobno afirmiranje niza autora koji postupno i sve izraženije izranjaju u cjelokupnom književnom panorami’.“

58 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *op. cit.*, str. 334.

59 Usp. GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 83–108.

plurietnica di confine quale Fiume, divenuta parte della giovane federazione. [...] La città si vede improvvisamente svuotata della sua piattaforma identitaria multiforme e della complessa cultura secolare.⁶⁰

Iz tog okvira razvija se književnost koja se nalazi u napetosti između nasljeđa književne tradicije, inovativnih težnji koje promiče kulturna politika, odnosa s matičnom književnošću preko granice te novih utjecaja koji u prvim desetljećima dolaze posredno i selektivno. Autori koji su nositelji književne tradicije nastavljaju svoj rad u kontinuitetu, koristeći se obnovljenim izražajnim sredstvima i krećući se oprezno unutar okvira koje određuju dominantne ideologije i tendencije; u tom kontekstu stvaraju opsežnu i značajnu književnu produkciju. Paralelno se pojavljuje nova podskupina, tzv. autori „protuegzodusa“, odnosno oni koji bira-ju Rijeku i istarske gradove kao mjesto stanovanja, privučeni projektima transformacije koje promiče nova socijalistička stvarnost.

Drugo razdoblje koje ističu riječke znanstvenice odnosi se na proces otvaranja koji se ostvaruje od 1964. do 1989. U godinama kada europske zemlje bilježe gospodarski procvat, područje Istre i Kvarnera suočava se s društvom samoupravljanja:

Sul versante economico-sociale Italia e Jugoslavia viaggiano su binari paralleli, aventi, comunque, soluzioni diverse: da una parte il Bel Paese, a regime capitalistico, industrializzato e competitivo su scala globale, che vive un profondo mutamento di civiltà con evidenti riflessi sul piano culturale, dall'altra parte la federazione jugoslava. Quest'ultima si ribella a Stalin promuovendo un discorso economico e politico fondato sul principio dell'autogestione dei lavoratori e sottoposto a controllo ideologico dello stato.⁶¹

Književni su pravci u dvjema državama različiti: u talijanskome književnom prostoru svjedoči se postupnom prevladavanju neorealizma u korist neoavangarde; naprotiv, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina književna produkcija istarskoga i kvarnerskoga područja ostaje uglavnom vezana uz neorealističku perspektivu.

Kulturni tromjesečnik *La battana* obilježit će to kulturno otvaranje. Središnja tema prve serije časopisa jest angažman, unutar kojega se književni diskurs oblikuje kao povlašten prostor kako za širenje jugoslavenske književne baštine tako i za valorizaciju i promicanje

60 Ibid., str. 84.;

„Nakon što se suočila s nelagodama, krizama i zalaskom civilizacija, 'nova književnost' usmjerava svoju pozornost na promjenu oblika života i kulture, na nove koncepcije čovjeka i svijeta te odnosa među ljudima karakteristične za poslijeratno razdoblje. [...] Do ovdje se na području kulture i književnosti namjere Italije i Jugoslavije podudaraju; međutim, za potonju kraj Drugoga svjetskog rata upravo se poklapa s društvenom, gospodarskom i političkom revolucijom koja iz temelja mijenja jedan multietnički pogranični grad poput Rijeka, koji postaje dio mlade federacije. [...] Grad se odjednom suočava s gubitkom svoje raznolike identitetske osnove i složene višestoljetne kulture.“

61 Ibid., str. 112.;

„Na gospodarsko-socijalnom planu Italija i Jugoslavija kreću se paralelnim putanjama, ali s različitim rješenjima: s jedne strane Italija, s kapitalističkim sustavom, industrijalizirana i konkurentna na globalnoj razini, koja proživljava duboku civilizacijsku promjenu s vidljivim odrazima na kulturnom planu, a s druge strane jugoslavenska federacija. Ona se suprotstavlja Staljinu promičući ekonomski i politički diskurs utemeljen na načelu radničkog samoupravljanja i podvrgnut državnoj ideološkoj kontroli.“

manjinske kulture unutar jugoslavenske kulturne sfere. Ovoj inicijativi pridružuju se mnoge ugledne osobe, među kojima:

Dobrica Ćosić, Ivo Andrić, Oskar Davičo, Danilo Kiš, Ivan Slamnig, Vlado Gotovac, Zvonimir Golob, Gustav Krklec, Ranko Marinković, Salvatore Quasimodo, Mario Luzi, Franco Fortini, Italo Calvino, Cesare Segre, Massimo Bontempelli, Manlio Cecovini, Bruno Maier, Fulvio Tomizza, Giuliano Manacorda, Predrag Matvejević, Ciril Zlobec, Claudio Magris, Elvio Guagnini i drugi.⁶²

U tom kontekstu treba spomenuti angažman Osvalda Ramousa koji 1964. godine organizira prvi međunarodni skup između talijanskih i jugoslavenskih književnika, skup u Cittadelli: „privo di intrusioni politiche e di sapore prettamente letterario, verrà inizialmente ostacolato dalla direzione della Presidenza dell’Associazione degli scrittori jugoslavi e costerà molte energie allo scrittore fiumano ma, comunque, risulterà essere un successo“.⁶³ Od 1965. godine započinju redoviti skupovi časopisa *La battana*, koji će pod vodstvom Erosa Sequija, Lucifera Martinija i Sergija Turconija biti brojni.

Osamdesete godine donose velike promjene kako u talijanskom društvu tako i u onom s druge strane granice. Zapravo:

se l’Italia si misura negli anni Ottanta con gli „anni di piombo“, con gli attacchi terroristici e le Brigate Rosse che producono lotta armata e violenza, la Jugoslavia viene investita di un cambiamento epocale. Nel 1980 muore Josip Broz Tito e ha inizio il disfacimento del solido assetto politico del paese che porterà alla guerra fratricida in Jugoslavia. Se, a livello internazionale, si superano i dissensi e si pone fine alla guerra fredda, in Jugoslavia lo stato federale si sgretola, si risvegliano atavici odi che portano a una cruenta guerra patriottica al termine della quale la Croazia si proclama Stato indipendente l’8 ottobre 1991. La caduta del muro di Berlino nel 1989 segna di fatto l’inizio di una nuova era per tutti i popoli dell’Est europeo, ma per la Jugoslavia ciò significa impugnare le armi.⁶⁴

U književnosti istarsko-kvarnerskoga područja autori koji su ostali nastavljaju svoja istraživanja iscertavajući posve autonomne putove, a svijet koji promatraju jest svijet čovjeka, preobražene prirode i ljudskih odnosa zajedno, što zapravo odgovara promjeni svijesti.

62 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Le sfide del presente: la politica redazionale de „La battana“ tra eredità e rinnovamento*, u: *Atti della Giornata di Studi L’inaffondabile Battana nel segno del sessantesimo anniversario* (ur. Corinna Gerbaz Giuliano i Martina Sanković Ivančić, *La battana*, br. 238, Rijeka, EDIT, 2025, str. 100.

63 CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 100.;

„Bez političkih upliva i s naglašenim književnim karakterom, u početku će nailaziti na otpor vodstva Predsjedništva Saveza jugoslavenskih književnika te će riječkog pisca stajati mnogo truda, ali će se ipak pokazati uspješnim.“

64 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 119.;

„Dok se Italija u osamdesetima suočava s ‘olovnim godinama’, s terorističkim napadima i skupinom Brigate Rosse koja je provodila oružanu borbu i nasilje, Jugoslaviju je zahvatila epohalna promjena. Godine 1980. umire Josip Broz Tito i započinje raspad čvrstog političkog ustroja zemlje, što će dovesti do bratoubilačkog rata u Jugoslaviji. Dok se na međunarodnoj razini prevladavaju nesuglasice i završava hladni rat, u Jugoslaviji se federativna država raspada, bude se drevne mržnje koje dovode do krvavog domovinskog rata, nakon kojega se Hrvatska proglašava neovisnom državom 8. listopada 1991. godine. Pad Berlinskog zida 1989. godine označava početak nove ere za sve narode istočne Europe, ali za Jugoslaviju to znači uzimanje oružja u ruke.“

Treće razdoblje koje izdvajaju riječke znanstvenice odnosi se na kraj tisućljeća:

La ritrovata libertà di espressione e di movimento, lo sfacelo della Jugoslavia, le nuove possibilità di apertura verso culture mondiali, l'opportunità di confrontarsi con un mondo variegato dai profumi e colori ben più numerosi di quelli conosciuti non mancano di lasciare tracce profonde nella storia e nell'individuo.

La minoranza italiana all'inizio dell'ultimo decennio vive, come tutta la popolazione delle repubbliche della ex Jugoslavia, una guerra crudele. Si tratta di un conflitto più cruento di tanti altri, perché vissuto tra coloro che per un cinquantennio hanno condiviso vita, cultura, ideologia, economia, difficoltà.⁶⁵

Na književnome planu, *La battana* se još jednom nameće kao glasnik važnoga procesa obnove; riječ je o prvim znakovima koji svjedoče o zajedništvu između prognanika, a zasluga pripada uredništvu toga kulturnog tromjesečnika koje od 1989. prepoznaje signale društvenih promjena te otvara časopis političkim, društvenim i filozofskim pitanjima, mijenjajući njegovu koncepciju i pretvarajući ga u otvorenu reviju spremnu bilježiti epohalne promjene koje će uskoro preoblikovati prostor:

Alla redazione Giuricin, Baccarini e Tremul va attribuito il merito di aver affrontato il tema dell'esodo attraverso il discorso letterario, evento cruciale per la comprensione della composita realtà dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia. I due numeri monografici, il 97-98 e il 99-102, hanno fronteggiato in modo organico il tema della letteratura dell'esodo, unendo per la prima volta „andati“ e „rimasti“, un anello di congiunzione indispensabile per valorizzare un aspetto culturale di quella fetta di storia a lungo sottaciuta, eredità questa che diverrà il *leitmotiv* di tutte le redazioni a seguire.⁶⁶

Talijanska književnost u Istri i Rijeci pruža, dakle, značajne primjere kako granica ne mora nužno biti linija razdvajanja, već se može pretvoriti u prostor susreta koji ima mogućnost objediniti složenu i pluralnu stvarnost pograničja. Djela Marise Madieri, Osvalda Ramousa, Diega Zandela, Enrica Morovicha, Marija Schiavatoa, Giannija Angela Grohovaza, Gina Brazzodura, Giacoma Scottija, Paola Santarcangelija, Alessandra Damianija, Franca Veglianija, Egidija Milinovicha, Ezija Mestrovicha, Marija Cocchietta, Claudija Ugussija, Nelide Milani i mnogih

65 Ibid., str. 140.;

„Ponovno stečena sloboda izražavanja i kretanja, raspad Jugoslavije, nove mogućnosti otvaranja prema svjetskim kulturama te prilika za suočavanje sa svijetom raznolikim, s mnogo više mirisa i boja od onih dotad poznatih, ostavljaju duboke tragove u povijesti i u pojedineu.

Talijanska manjina početkom posljednjeg desetljeća proživljava, kao i cjelokupno stanovništvo republika bivše Jugoslavije, okrutan rat. Riječ je o sukobu još krvavijem od mnogih drugih, jer se odvija među onima koji su tijekom pola stoljeća dijelili život, kulturu, ideologiju, gospodarstvo i teškoće.“

66 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *Le sfide del presente*, op. cit., str. 102.;

„Uredništvu, koje čine Ezio Giuricin, Elvio Baccarini i Maurizio Tremul, pripada zasluga što su temu egzodusa obradili kroz književni diskurs, što je ključan događaj za razumijevanje složene stvarnosti Istre, Rijeka i Dalmacije. Dva monografska broja, 97–98 i 99–102, sustavno su obradila temu književnosti egzodusa, prvi put povezujući 'one koji su otišli' i 'one koji su ostali', kao nužnu poveznicu za valorizaciju kulturnog aspekta tog dijela povijesti koji je dugo bio prešućivan – nasljedja koje će postati lajtmotiv svih budućih uredništava.“

drugih autora oblikuju se kao pravi putovi spoznaje, dragocjeni alati za razumijevanje multikulturalnosti prostora te za ukidanje tradicionalne uloge granice kao barijere.

U tom kontekstu književnost Istre i Hrvatskoga primorja ne predstavlja prostor izgradnje uzornih narativnih modela, nego područje memorijalne i svjedočanske obrade. Kako ističe Elis Deghenghi Olujić, autori i autorice ne stvaraju „uzorne priče“, već naracije utemeljene na individualnim iskustvima snažne antropološke i simboličke gustoće, koje oblikuju „un pellegrinaggio della memoria personale, un archivio non censurato né accomodato alle circostanze della politica“.⁶⁷ Pisanje tako preuzima funkciju kontranaracije, usmjerene na vraćanje povijesne i identitetske stvarnosti koja je dugo bila potiskivana ili marginalizirana u službenim diskursima.

U poslijeratnome razdoblju svjedočimo postupnom procesu reorganizacije književnoga polja Istre i Rijeke, usmjerenom na simboličku rekonstrukciju talijanskoga identiteta na tom prostoru. U tom se okviru učvršćuje književnost talijanske nacionalne zajednice, tzv. književnost onih koji su ostali, shvaćena kao kulturni mehanizam manjinskoga samopredstavljanja te kao sredstvo očuvanja kolektivnoga, jezičnoga i kulturnoga sjećanja, kao i simboličkoga otpora procesima asimilacije i identitetskoga nestajanja.

Proučavanje regionalne književnosti, kao područja produkcije koje odražava povijesno-kulturne specifičnosti pojedinih teritorija unutar talijanskoga književnog sustava, osobito onoga dvadesetog stoljeća, dobiva ključnu metodološku i epistemološku važnost. Riječ je o istraživačkome polju koje doprinosi valorizaciji stvaralačkih iskustava koja bi inače bila osuđena na marginalizaciju i zaborav, sudjelujući u procesima izgradnje i legitimiranja kulturnoga sjećanja. Ta perspektiva obuhvaća brojne segmente talijanske književnosti 20. stoljeća; međutim, područje koje je najizloženije gubitku priznanja ostaje kulturna baština nastala, zbog povijesnih okolnosti, izvan granica talijanske države i, posljedično, bez stabilnoga i sustavnoga mjesta unutar nacionalnoga kanona.

U tom smislu, književnost se oblikuje kao izravan izraz proživljenoga iskustva i povijesnih promjena koje utječu na identitetsku fizionomiju urbanih i teritorijalnih prostora, stvarajući nove oblike literarnosti koji zahtijevaju odgovarajuće teorijsko-kritičke alate za njihovo tumačenje. Za Rijeku i istarski poluotok, dvadeseto stoljeće predstavlja povlašteno područje istraživanja, slojevitu stratifikaciju povijesnih, kulturnih i simboličkih iskustava, koja čini pravo polje kritičke analize.

Takva interpretativna operacija podrazumijeva potrebu za rekonstrukcijom razbijenih niti jedne fragmentirane kulturne tradicije, istodobno se suočavajući s „il persistente problema del rapporto tra identità e alterità“,⁶⁸ trajnim problemom odnosa između identiteta i drugosti

67 ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *Premessa*, op. cit., str. 10.;

„hodočašće osobnoga sjećanja, arhiv koji nije cenzuriran niti prilagođen političkim okolnostima.“

68 ELVIO BACCARINI, EZIO GIURICIN, MAURIZIO TREMUL, *Le ragioni di un percorso*, u: *La battana*, br. 99–102, Rijeka, EDIT, 1991, str. 10.;

strukturalno ukorijenjenim u kontekste granice. U toj perspektivi, uloga književnika oblikuje se kao simboličko posredovanje sposobno nadilaziti društvene i političke granice nametnute poviješću, kroz intelektualnu osjetljivost usmjerenu prema otvorenosti i transkulturalnosti.

Književna produkcija riječkoga i istarskoga prostora, iako nastala u povijesnim uvjetima obilježenima teškim zbivanjima, predstavlja bogat korpus narativa, proživljenih iskustava, vrijednosnih sustava i simboličkih konstrukcija koje se kroz proces kulturne obrade projiciraju prema dimenziji univerzalnosti. Ta univerzalnost temelji se na kolektivnoj imaginaciji istarsko-riječkih intelektualaca, sposobnoj pretvoriti povijesnu kontingenciju u kulturni oblik zajednički i izvan granica koje nameću političke i institucionalne činjenice.

U stvaralaštvu istarsko-kvarnerskih pisaca sustavno se pojavljuju složene problematike povijesne, društvene, kulturne i identitetske prirode, među kojima su: položaj pograničnih područja, položaj stranca, dinamike različitosti i marginalizacije, potreba očuvanja vlastitih kulturnih korijena, uloga pamćenja, gubitak domovine i subjektiviteta, kao i težak proces izgradnje i rekonstrukcije sebe. U tom autorskom prostoru moguće je izdvojiti dvije književne produkcije: književnost pograničnih autora i književnost egzilanata. Autori pograničja – kako prognanici tako i oni koji su ostali u domovini – povijesno su prisiljeni na identitetski izbor, duboko uvjetovan političkim procesima i geopolitičkim promjenama. Njihova djela prožeta su snažnom svjedočanskom i memorijskom napetošću, usmjerenom na prijenos iskustava, kulturnih baština, tradicija i jezičnih praksi između generacija, te se stoga oblikuju kao simbolički i kulturni resurs od kolektivne vrijednosti, a ne samo kao reprezentacija određene skupine.

Biografije i životni putovi autora pograničja, bilo da su prognanici ili oni koji su ostali, strukturno su obilježeni poviješću i potrebom očuvanja vlastitoga kulturnog i jezičnog identiteta. U tom smislu njihovo književno stvaralaštvo predstavlja izravan izraz tih identitetskih procesa, odražavajući dinamike kontinuiteta i promjene koje prolaze kroz pripadajuće zajednice. U oba slučaja riječ je o autorima talijanskoga jezičnog izraza koji su nastavili stvarati i objavljivati na svom materinskome jeziku, unatoč poteškoćama koje su nametnule nove povijesne i političke okolnosti tih prostora.

Marginalizacija koju je ta produkcija doživjela, kako u okviru talijanske tako i u okviru hrvatske kritike, nije zaustavila vitalnost njihova književnog stvaralaštva. Naprotiv, njihovo stvaralaštvo, obilježeno izrazitom kreativnom snagom, predstavlja privilegirani instrument istraživanja unutarnjih i vanjskih dinamika, vrijednosnih sustava i oblika kulturne interakcije karakterističnih za pogranične kontekste, s posebnim naglaskom na istarsko-kvarnersko područje.

U toj perspektivi, književnost Istre i Rijeke na talijanskome jeziku poprima teorijski relevantnu ulogu, jer doprinosi redefiniranju samoga pojma geografskih granica u tradicionalnoj književnoj geografiji, potvrđujući postojanje i kontinuitet književne produkcije na talijansko-

„trajnim problemom odnosa između identiteta i drugosti.“

me jeziku izvan granica nacionalne države. Književnost Istre i Hrvatskoga primorja stoga se oblikuje kao prostor obrade povijesnoga pamćenja Talijana tih krajeva, višestrukih kulturnih putanja i složenih identitetskih dinamika stanovnika toga prostora obilježena procesima opstanka, migracije, različitosti i kulturne integracije.

Promatrana u svojoj funkciji očuvanja kolektivnoga pamćenja, ova književna produkcija ima ključnu ulogu u procesima historiografske i identitetske rekonstrukcije, oblikujući se kao sredstvo simboličkoga posredovanja između prošlosti i sadašnjosti, između povijesnoga iskustva i kulturne reprezentacije.

U djelima pisaca i spisateljica istarsko-kvarnerskoga područja pojavljuju se brojna povijesna, društvena, kulturna i identitetska pitanja kao što su problem pograničnih prostora, položaj stranca, različitost, marginalizacija, očuvanje vlastitih korijena, pamćenje, gubitak domovine i vlastitog identiteta te, naposljetku, teško traganje za samim sobom.⁶⁹ Radi se o temama koje su bliske i autorima koji su napustili rodni kraj te onima koji su ostali. Egzodus je, kako je već istaknuto, složen društveni fenomen demografske i gospodarske prirode, ali je ujedno i teško psihološko iskustvo. On ima individualnu i kolektivnu dimenziju, budući da pojedinac proživljava traumu odvajanja, putovanja i prilagodbe novoj sredini; međutim, u samom odlasku sudjeluje i cijela zajednica.

Autori pograničnih područja, bilo da su u egzilu ili su ostali, gotovo su prisiljeni na izbor identiteta – izbor koji je u njihovu slučaju uvjetovan povijesnim okolnostima. Možemo reći da su njihovi tekstovi prožeti potrebom prenošenja osobnih sjećanja, kulture, tradicija i jezika budućim generacijama te stoga predstavljaju značajan resurs za cjelokupno društvo, a ne samo za ograničenu skupinu. Pisati znači, dakle, sjećati se. Njihova unutarnja iskustva i prikazi povijesnih zbivanja koja ih okružuju čine ovu književnost sredstvom istraživanja različitih unutarnjih i vanjskih stvarnosti, vrijednosti i kulturne interakcije koje karakteriziraju pogranične regije, osobito istarsko-kvarnersku.⁷⁰ Književnost egzodusa uvrštava se u pograničnu književnost, no razlog zbog kojeg su istarsko-kvarnersku književnost zapostavile publika i kritika, kako talijanska tako i hrvatska, upravo je taj što se smatra „pograničnom“ književnošću, unatoč tome što su njezini predstavnici ugledni i značajni književnici kako za talijansku tako i za hrvatsku književnost. Istarska i riječka književnost na talijanskome jeziku preuzima i drugu važnu ulogu jer mijenja ideju geografskih granica kakvu je prihvaćala tradicionalna književna geografija, odnosno potvrđuje postojanje i kontinuitet književnosti na talijanskome jeziku izvan granica Italije.⁷¹ Književnost Istre i Kvarnera bavi se poviješću Talijana tih područja, pamćenjem, različitim kulturnim pojmovima te identitetskim pitanjima stanovnika toga prostora koji su – bilo oni koji su ostali ili oni koji su otišli – morali proći

69 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *op. cit.*, str. 27.

70 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La produzione letteraria di Marisa Madiere*, u: *Quaderni d'italianistica*, XXXII, I, Canadian Association for Italian Studies, Toronto, 2011, str. 68.

71 Usp. BRUNO MAIER, *op. cit.*, str. 81.

put različitosti i kulturne integracije, ne zaboravljajući pritom vlastite korijene. Stoga, promatrajući književnost kao sredstvo očuvanja pamćenja, ova književnost ima ključnu ulogu u historiografskoj i identitetskoj rekonstrukciji.⁷²

I kakav je položaj žena – spisateljica unutar navedenoga složenog mehanizma? Spisateljice djeluju u graničnome (rubnome) kontekstu te su, prema Barbari Vinciguerra: „soggetti produttori di cultura in uno specifico momento storico, che si confrontano con una nuova identità nazionale concedendosi il diritto alla parola pubblica“.⁷³ Kao subjekti koji proizvode kulturu, zašto i za koga pišu, pita se ujedno i Nelida Milani Kruljac u uvodu⁷⁴ djela čija je urednica Elis Deghenghi Olujić, nadovezujući se na poznato pitanje Jean-Paula Sartrea.⁷⁵ Znanstvenica tvrdi da nije moguće dati jednoznačan odgovor jer su žene potaknute osobnim motivacijama, koje se razlikuju kod svake od njih. Spisateljica istro-kvarnerskoga područja piše kako bi zadovoljila svoje najintimnije potrebe:

Essendo la minoranza italiana sparpagliata sul territorio a macchia di leopardo, la scrittura nasce nel laboratorio privato di ogni singola donna, senza possibilità di scambio, di polemica o di critica. Si scrive generalmente per soddisfare una propria insopprimibile esigenza personale, un bisogno intellettuale e al tempo stesso sentimentale che non si riesce e non si vuole frenare, e che ha bisogno di essere realizzato. Si scrive dunque per se stesse, cioè per comunicare se stesse agli altri, senza darsi troppo pensiero del destinatario. [...] Si scrive per conoscersi meglio, per liberarsi dai ricordi, per allontanare le paure. Ma c'è anche chi scrive con il desiderio esplicito di testimoniare prima di tutto ai figli e nipoti.⁷⁶

Privilegirana mjesta na kojima se istarske i riječke autorice pojavljuju jesu antologije naječaja za umjetnost i kulturu „Istria Nobilissima“, prava radionica ženskih ideja, te tromjesečnik za kulturu *La battana*. Znanstvenica Eliana Moscarda Mirković ističe posebnu senziбилnost tromjesečnika prema ženskom književnom izrazu:

rivelando e promuovendo una letteratura caratterizzata da una spiccata e delicata raffinatezza stilistica, benché sia da sottolineare come, nell'ambito della produzione letteraria della Comunità Nazionale Italiana, l'affermazione delle scrittrici sia avvenuta in sensibile ritardo rispetto a quella delle voci maschili.

72 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 34.

73 BARBARA VINCIGUERRA, *L'identità della donna attraverso la rivista „Femmina“*, u: *La battana*, br. 229, Rijeka, EDIT, 2023, str. 10.; „subjekti proizvodnje kulture u određenom povijesnom trenutku, koji se suočavaju s novim nacionalnim identitetom te si pritom prisvajaju pravo na javni diskurs.“

74 NELIDA MILANI KRULJAC, *op. cit.*, str. 13–60.

75 JEAN-PAUL SARTRE, *Che cos'è la letteratura?*, Milano, Il Saggiatore, 1970.

76 NELIDA MILANI KRULJAC, *op. cit.*, str. 19.;

„Budući da je talijanska manjina raspršena po teritoriju poput 'leopardovih pjega', pisanje nastaje u privatnoj radionici svake pojedine žene, bez mogućnosti razmjene, polemike ili kritike. Piše se uglavnom kako bi se zadovoljila vlastita neodoljiva osobna potreba, intelektualna i istodobno emocionalna potreba koju se ne može i ne želi zaustaviti te koja traži svoje ostvarenje. Piše se, dakle, za sebe, odnosno kako bi se sebe prenijelo drugima, ne opterećujući se previše primateljem. [...] Piše se kako bi se bolje upoznalo sebe, kako bi se oslobodilo sjećanja, kako bi se udaljilo strahove. No ima i onih koji pišu s izričitim željom da prije svega posvjedoče svojoj djeci i unucima.“

Solo a partire dagli anni Novanta del XX secolo, infatti, la letteratura femminile italoфона ha iniziato un processo di consolidamento in grado di arricchire in modo significativo il patrimonio letterario regionale. In tale contesto, „La battana“ ha senz’altro anticipato questo processo di rafforzamento dell’auto-rionalità femminile e non tanto in termini quantitativi, bensì soprattutto qualitativi, poiché ha dato ampio spazio a scrittrici che, grazie alla loro spiccata sensibilità artistica e creativa, sono state in grado di valorizzare con la propria opera la memoria autobiografica di un’intera cultura locale, intrecciandone armoniosamente la dimensione individuale e privata con quella collettiva e sociale.⁷⁷

U početku se susreće samo ime Anite Forlani, koja se pojavljuje kao jedina žena u nekim zbornicima iz 1965. godine.

Dagli anni Ottanta gli scritti delle donne si fanno più frequenti. I nomi sono quelli di Adelia Biasiol, Loredana Bogliun, Lidia Belci, Gianna Dallemulle, Nirvana Ferletta, Ester Barlessi, Laura Marchig, Mirella Malusà, e altri ancora. Dagli anni Novanta in poi le pubblicazioni cominciano a moltiplicarsi (romanzi, racconti, poemi, saggi) e consolidano così la letteratura femminile. [...] Le donne che scrivono sono spesso ospiti delle Comunità degli Italiani e delle scuole italiane. Anzi, tra l’istituzione scolastica in lingua italiana e la scrittura femminile istro-fiumana esiste un rapporto di interdipendenza essendo la seconda una specie di „espansione paraistituzionale“ della prima.⁷⁸

Nemoguće je izraditi kartografiju ženskoga pisma na istarsko-kvarnerskim područjima. Riječ je o različitim pričama koje ipak imaju zajednički nazivnik, odnosno dva, prema Nelidi Milani Kruljac:

Il primo profondamente radicato, è la maledizione dell’esodo, una tragedia che non dà tregua a chi l’ha vissuta, un masticcio tra chi è andato via e chi è rimasto [...]. Un secondo elemento costante è la loro posizione sociale risentita come anomala, di minoranza nazionale (per le ‘rimaste’) e di diversità (per le ‘anda-

77 ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *Trame di memoria: il ruolo de „La battana“ nella valorizzazione della letteratura femminile istriana*, u: Atti della Giornata di Studi *L’inaffondabile Battana nel segno del sessantesimo anniversario* (ur.) CORINNA GERBAZ GIULIANO e MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, *La battana*, br. 238, Rijeka, EDIT, 2025, str. 111–112.;

„otkrivajući i promovirajući književnost obilježenu izrazitom i suptilnom stilskom profinjenošću, pri čemu valja istaknuti da je u okviru književne produkcije Talijanske nacionalne zajednice afirmacija autorica nastupila osjetno kasnije u odnosu na afirmaciju muških književnih glasova. Naime, tek od devedesetih godina 20. stoljeća italoфона ženska književnost započinje proces konsolidacije kojim je u znatnoj mjeri obogaćena regionalna književna baština. U tom je kontekstu ‘La battana’ nedvojbeno anticipirala navedeni proces učvršćivanja ženskoga autorstva, i to ne toliko u kvantitativnom koliko ponajprije u kvalitativnom smislu, budući da je pružila značajan prostor autoricama koje su, zahvaljujući svojoj izraženoj umjetničkoj i kreativnoj senzibilnosti, svojim djelovanjem uspjele valorizirati autobiografsko pamćenje čitave lokalne kulture, pritom skladno ispreplićući individualnu i privatnu dimenziju s kolektivnom i društvenom.“

78 Ibid., str. 21.;

„Od osamdesetih godina tekstovi žena postaju učestaliji. Među imenima su Adelia Biasiol, Loredana Bogliun, Lidia Belci, Gianna Dallemulle, Nirvana Ferletta, Ester Barlessi, Laura Marchig, Mirella Malusà i druge. Od devedesetih godina nadalje publikacije se počinju umnožavati (romani, pripovijetke, pjesme, eseji) te tako učvršćuju žensku književnost. [...] Žene koje pišu često su gošće Zajednica Talijana i talijanskih škola. Zapravo, između obrazovne ustanove na talijanskom jeziku i istarsko-rijčke ženske književnosti postoji odnos međuovisnosti, budući da ova druga predstavlja svojevrsnu ‘para-institucionalnu ekspanziju’ prve.“

te'). [...] Le 'rimaste' si sono socializzate in una società sfaldata dal punto di vista delle risorse simboliche [...]. La loro condizione viene indicata da Sanja Roić come „emigrazione interiore“, riferendosi al cambiamento delle circostanze e delle condizioni di vita nelle quali le autrici restano per testimoniare [...]. Le 'andate' hanno scritto storie di capacità di recupero, di intraprendenza, di resistenza, storie di vita, che premiano i valori della frugalità, del lavoro, dell'onestà, della famiglia, dell'amore filiale e dell'amore per la loro terra perduta.⁷⁹

Iz tih premisa nastaju djela iznimne ljepote, a pišu ih žene. Pogranična književnost, književnost egzodusa i položaj talijanske manjine čine središnje i ponavljajuće elemente u povijesti pograničnih zajednica. Takav položaj podrazumijeva strukturnu krhkost, ali istodobno i duboku kulturnu i jezičnu isprepletenost, kao i dinamike napetosti i sukoba.

Najdramatičniji ishod takvih sukoba bio je egzodus, masovni fenomen čija kvantifikacija još uvijek ostaje predmet rasprave, također zbog trajnoga poricanja, koje vrše neki, kako činjenica tako i brojki.

U nedostatku odgovarajuće i zajednički prihvaćene historiografske obrade, književnost je odigrala temeljnu svjedočansku ulogu, prenoseći sjećanje na egzodus, na identitetski ras-cijep, na pretrpljene patnje i na stvarnost izbjegličkih logora, kao i na iskustvo onih koji su ostali u izvornim područjima, posvećeni obrani vlastitoga kulturnog i jezičnog identiteta.

U tom okviru smještaju se književni putovi žena spisateljica koje su značajno pridonijele spoznaji, unutarnjoj preradi i prijenosu iskustva egzodusa. Kroz autobiografske i svjedočanske narative autorice su dale glas složenoj i bolnoj povijesti pogranične zajednice, oduzimajući joj mogućnost da padne u zaborav.

Riječ je o ženskome pisanju koje, svjesno prihvaćajući rodnu perspektivu, nastoji budućim generacijama ostaviti u nasljeđe pamćenje vlastitoga iskustva. Njihovo svjedočenje stoga nije samo čin sjećanja nego i etičko i građansko sredstvo, kako se takvi traumatični događaji ne bi zaboravili i kako bi mogli poslužiti kao opomena za budućnost.

⁷⁹ Ibid., str. 29.;

„Prvi, duboko ukorijenjen, jest prokletstvo egzodusa – tragedija koja ne daje mira onima koji su je proživjeli, svojevrsno vezivno tkivo između onih koji su otišli i onih koji su ostali [...]. Drugi stalni element jest njihova društvena pozicija doživljena kao anomalija: položaj nacionalne manjine (za 'one koje su ostale') i različitosti (za 'one koje su otišle'). [...] 'One koje su ostale' socijalizirale su se u društvu osiromašenom na razini simboličkih resursa [...]. Njihovo stanje Sanja Roić označava kao 'unutar-nju emigraciju', upućujući na promjenu okolnosti i životnih uvjeta u kojima autorice ostaju kako bi svjedočile [...]. 'One koje su otišle' pisale su priče o sposobnosti oporavka, poduzetnosti i otpornosti, životne priče koje afirmiraju vrijednosti skromnosti, rada, poštenja, obitelji, dječje ljubavi i ljubavi prema izgubljenoj domovini.“

3. Autobiografsko pamćenje i kulturno pamćenje

Nelida Milani Kruljac opaža kako praksa ženskoga pisanja na istarsko-kvarnerskome području doživljava značajan intenzitet počevši od 1963. godine, koja se poklapa s osnivanjem Kluba pjesnika, književnika i umjetnika, no tek će u narednim godinama žene početi objavljivati u kulturnome časopisu *La battana*⁸⁰ i u antologijama „Istria Nobilissima“.⁸¹ U tim se okvirima autorice okušavaju u raznim književnim žanrovima, no pokazuju sklonost prema poeziji i, osobito, prema memoarskom pisanju. Upravo potonje ženama pruža povlašten prostor za suočavanje sa samom sobom i s okolnim svijetom. Tako nastaju tekstovi autobiografskoga i biografskoga karaktera, intimni dnevnici i dopisivanja, u kojima se osobna dimenzija isprepliće s povijesnom i kolektivnom.

U klasičnoj tradiciji autobiografsko je pisanje bilo shvaćeno kao pripovijest o događajima vlastite svijesti i unutarnjem previranju pojedinca, nalazeći posebno plodno tlo u religijskoj književnosti. Međutim, između 18. i 19. stoljeća započinje razvoj cjelovite autobiografije, potaknut afirmacijom modernoga pojma pojedinca i usmjeren na pripovijedanje o sebi u svojoj mnoštvenosti. Riječ je o pisanju koje spaja pripovjednu i analitičku težnju, nudeći složenu i problematičnu sliku samoga sebe.

Tijekom 18. stoljeća razvija se opsežna memoarska književnost, široko rasprostranjena i često povezana s putopisnom književnošću. U tom se kontekstu smještaju i temeljna djela moderne autobiografije, poput *Vita scritta da se medesimo* autora Giambattiste Vica,⁸² *Le confessioni* Jean-Jacquesa Rousseaua⁸³ i *Vita scritta da esso* Vittorija Alfierija.⁸⁴ Ova vrsta književnosti prisutna je tijekom cijelog 19. stoljeća, razdoblja u kojem se autobiografsko pisanje, kao analiza vlastitoga ja i individualnoga razvoja od djetinjstva do mladosti, isprepliće s memoarskom književnošću povezanom s povijesno-političkim događajima iznimne važnosti.

U XX. stoljeću francuska autobiografska tradicija, čija je jedna od najautoritativnijih predstavnica Simone de Beauvoir, zauzima osobito važno mjesto. Taj se pravac, premda slijedi rousseauovski okvir, često proširuje do te mjere da se stapa s romansiranjem naracijom. Širenje autobiografije unutar narativnih tekstova različite prirode, uostalom, predstavlja čest fenomen u suvremenoj književnosti i može se povezati sa sve većom središnjom ulogom

80 Tromjesečnik kulture *La battana* prvi put izlazi 1964. godine. U svijetu izdavaštva može se, bez sumnje, govoriti o rijetkom slučaju. Časopis predstavlja povijesno mjesto u kulturnom svijetu, a osobito književnom polju, Talijanske nacionalne zajednice koja djeluje izvan teritorijalnih granica Italije.

81 „Istria Nobilissima“ natječaj je za umjetnost i kulturu koji je 1967. godine pokrenuo Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume u suradnji s Università Popolare di Trieste.

82 GIAMBATTISTA VICO (Napulj, 1668 – Napulj, 1744) napisao je autobiografsko djelo *Vita scritta da se medesimo* 1728. godine.

83 JEAN-JACQUES ROUSSEAU (Ženeva, 1712 – Ermenonville, 1778), filozof i pisac francuskoga izraza, jedan je od najvažnijih predstavnika prosvjetiteljstva, poznat ponajprije po svojem glavnom djelu *Il Contratto sociale (Društveni ugovor)*. Njegove *Confessioni (Ispovijesti)* datirane su u 1766. godinu i objavljene su postumno.

84 VITTORIO ALFIERI (Asti, 1749 – Firenca, 1803), zajedno s Carlom Goldonijem i Giuseppeom Parinijem, jedan je od najvažnijih predstavnika talijanskoga prosvjetiteljstva. Plodan autor, napisao je autobiografiju *Vita scritta da esso* 1790. godine.

pripovjednoga „ja“, koje usmjerava naraciju i pojačava autorovu uključenost u tekst. Također treba podsjetiti na brojna memoarska djela povezana s osobito dramatičnim povijesnim razdobljima – svjetskim ratovima, fašizmom, otporom – među kojima se ističe židovska logoraška memoarska književnost, koja u Italiji ima paradigmatškoga svjedoka u Primu Leviju. Na ženskoj strani židovskoga pitanja nalazi se pak vrijedna studija Silvije Bon, *La donna svelata*,⁸⁵ u kojoj autorica gradi osobni put unutar židovske povijesti Trsta, ispreplićući individualno sjećanje i kolektivnu sudbinu.

Ako se pod autobiografijom podrazumijeva tekst nastao u trenutku kada pojedinac odluči javno ispričati vlastitu životnu priču, odnosno povijest vlastitoga ja, tada je potrebno precizno odrediti područje istraživanja, kako sugerira Ivan Tassi u djelu *Storie dell'io. Aspetti e teorie dell'autobiografia*.⁸⁶ Autor se pita kakav bi stav čitatelj trebao zauzeti u trenutku kada se susreće s autobiografskim tekstom. Prema Ivanu Tassiju, kritički pogled neizbježno se usredotočuje na heroja-protagonista pripovijesti, koji nastoji oblikovati tekst po vlastitoj slici i prilici. U takvoj perspektivi, pišući ja doživljava značajnu transformaciju: od potencijalnoga elementa smetnje ili narušavanja objektivnosti pripovijedanja, ono postaje strukturalno središte i pravi protagonist prikaza. Tassi također ističe da pojmovi vezani uz autobiografiju, premda se čitatelju mogu činiti jasnima, zapravo zahtijevaju pomno kritičko propitivanje jer uključuju složena teorijska pitanja o identitetu, pamćenju te odnosu između autora, pripovjedača i prikazanog subjekta, i tvrdi da takvi pojmovi: „rischiano di ridurre in maniera drastica lo spettro dei problemi narrativi connessi alla pratica autobiografica, di semplificare oltre misura la produttiva ricchezza dei loro disarmanti quesiti e di appiattirli all'insegna di una tranquillizzante banalità“.⁸⁷ Među brojnim teorijskim studijama o autobiografiji, jedna od najutjecajnijih ostaje ona Philippe Lejeunea, koji se u eseju pod naslovom *Il patto autobiografico* propituje o samoj mogućnosti definiranja žanra. Polazeći od poznate definicije autobiografije kao „racconto retrospettivo in prosa che una persona reale fa della propria esistenza, quando mette l'accento sulla sua vita individuale, in particolare sulla storia della sua personalità“,⁸⁸ Lejeune prepoznaje u vlastitom imenu temelj autobiografskoga pakta, odnosno element koji potvrđuje sporazum o istinitosti između autora i čitatelja.⁸⁹ Iako predstavlja prekretnicu u proučavanju autobiografije, Lejeuneova teorija nije bila pošteđena kritika.

85 SILVIA BON, *La donna svelata. Identità e immaginario del femminile ebraico a Trieste tra Ottocento e Novecento*, Trst, Collana Elicriso, Il Ramo d'Oro Editore, 2008.

86 IVAN TASSI, *Storie dell'io. Aspetti e teorie dell'autobiografia*, Rim–Bari, Editori Laterza, 2007.

87 Ibid., str. 7.;

„riskiraju drastično sužavanje spektra narativnih problema povezanih s autobiografskom praksom, pretjerano pojednostavljivanje njihove produktivne složenosti i svođenje na umirujuću banalnost.“

88 PHILIPPE LEJEUNE, *Il patto autobiografico*, Bologna, Il Mulino, 1986, str. 12.;

„retrospektivnog pripovjednog teksta u prozi kojim stvarna osoba opisuje vlastiti život, stavljajući naglasak na svoj individualni život, osobito na povijest svoje osobnosti.“

89 LEJEUNE piše: „Autobiografija (pripovijest koja kazuje život pisca) pretpostavlja da postoji podudarnost imena između autora (s njegovim imenom na naslovnici), pripovjedača pripovijesti i lika o kojem se govori. Evo jednog vrlo jednostavnog kriterija koji istodobno definira autobiografiju i sve druge žanrove intimne književnosti (dnevnik, autportret, esej)“, u: PHILIPPE LEJEUNE, *op. cit.*, str. 23.

Kao odgovor na takve prigovore, Ivan Tassi smatra da nije pretjerano tvrditi kako se nalazimo pred dvjema programsko-teorijskim linijama koje su se učvrstile u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. Njegova stajališta podupiru riječi drugoga teoretičara, Andree Battistinija, prema kojemu se u vezi s tim mogu prepoznati dvije tendencijske linije, od kojih je jedna: „filosofico, attenta a investigare la natura dell’io e la dinamica psicologica in vista di una teoria della conoscenza“,⁹⁰ a druga, suprotna, ima: „filologico, mirante a far luce sui mezzi espressivi e sulle diverse tecniche narrative con cui si parla di se stessi“. ⁹¹

Osobito su zanimljiva razmatranja koja Battistini iznosi u uvodu svoje teorijske analize: pisanje autobiografije nalik je postupku ogledanja u zrcalu, tako da onaj koji piše o sebi: „guardandosi allo specchio del proprio passato, vorrebbe riattraversare con un’autobiografia la storia della sua esistenza [...] l’autobiografo crede di ridarsi la vita che il tempo aveva cancellato. E invece si dà la morte, componendo anticipatamente il proprio necrologio per essersi appostato di vedetta in un punto dal quale tutto ciò di cui parla e che si evolve come se visse è invece irrimediabilmente defunto“. ⁹² Ono što povezuje različite teorijske perspektive jest prepoznavanje središnje uloge sjećanja, konstitutivnoga i nezaobilaznoga elementa svakog autobiografskog pisanja. U ovom kritičkom okviru nije mogao izostati ni osvrt na esej *Memorie per Paul de Man* Jacquesa Derridaa, koji okuplja tekstove triju predavanja održanih 1984. godine u Sjedinjenim Američkim Državama. Djelo je prožeto patosom žalovanja, ali prije svega stalnim prizivanjem prijateljstva i sjećanja, koje Derrida već na samom početku definira kao čin dužnosti, „čin odgovornosti“ prema „neusporedivom prijateljstvu“. Sjećanje se, iz ove perspektive, oblikuje kao etičko, a ne samo narativno mjesto.

Kolektivno se sjećanje može definirati kao sociokulturni mehanizam usko povezan s evolucijskim procesima ljudskih zajednica, budući da pridonosi izgradnji i stabilizaciji identiteta neke skupine putem zajedničke reinterpetacije povijesne i kulturne prošlosti. O kolektivnome sjećanju govori se onda kada određeni događaji – i s njima povezane uspomene – ne pripadaju isključivo individualnoj sferi, nego se internaliziraju, prenose i prepoznaju kao simbolička baština čitave zajednice.

Načini formiranja i prijenosa kolektivnoga sjećanja pokazuju značajne sličnosti i u kulturnim kontekstima udaljenima u vremenu i prostoru. To upućuje na to da očuvanje prošlosti, ostvareno putem društvenih praksi, rituala, simboličkih sustava i materijalnih oblika poput spomenika i javnih komemoracija, predstavlja strukturnu funkciju društava. Takva se per-

90 ANDREA BATTISTINI, *Lo specchio di Dedalo. Autobiografia e biografia*, Bologna, Il Mulino, 1990, str. 167.;

„filozofskoga usmjerenja, usredotočena na istraživanje prirode jastva i psihološke dinamike u svrhu teorije spoznaje.“

91 Ibid;

„filološko usmjerenje, usmjereno na rasvjetljavanje izražajnih sredstava i različitih narativnih tehnika kojima se govori o sebi.“

92 Ibid., str. 7.;

„gledajući se u zrcalu vlastite prošlosti, želio bi autobiografijom ponovno proći kroz povijest svoga postojanja [...] autobiograf vjeruje da si ponovno daje život koji je vrijeme izbrisalo. No zapravo si daje smrt, unaprijed sastavljajući vlastiti nekrolog, jer se postavio na promatračko mjesto s kojeg se sve o čemu govori i što se razvija kao da živi pokazuje kao nepovratno umrlo.“

spektiva osobito jasno očituje u radovima Mauricea Halbwachsa⁹³ i Jana Assmanna,⁹⁴ koji su uočili ponavljajuće obrasce u načinima na koje zajednice organiziraju, selektiraju i reinterpretiraju vlastitu prošlost. Prema obojici, sjećanje se odnosi na prošlost, ali oblikuje se kao aktivnost smještena u sadašnjosti, koja uključuje kako pojedince tako i društvene skupine.

U znanstvenome radu *Memoria collettiva e identità etnica. Nuovi paradigmi teorico-metodologici nella ricerca storica*,⁹⁵ autorica Giorgia Proietti analizira misao Mauricea Halbwachsa, koji od dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća razvija pojam kolektivnoga sjećanja, dajući tako početak području istraživanja koje se danas može svrstati u takozvanu sociologiju sjećanja. Piše Proietti: „in particolare, nella sua opera *I quadri sociali della memoria* (1925), Halbwachs supera la concezione bergsoniana della memoria intesa come funzione psicologica individuale, sostenendo invece che essa possiede una natura intrinsecamente sociale e ricostruttiva“.⁹⁶

Prošlost se, u ovoj perspektivi, ne čuva kao nepromjenjiv podatak, nego kroz život pojedinaca i skupina koji je neprestano reinterpretiraju. Individualno sjećanje, naime, određeno je sociokulturnim kontekstom, odnosno onim „društvenim okvirima“ bez kojih nijedno sjećanje ne bi moglo nastati niti se održati. Svako kolektivno sjećanje podržava skupina ograničena u prostoru i vremenu te traje sve dok zajednica koja ga proizvodi nastavlja s njegovim prepoznavanjem i prenošenjem. Iz toga proizlazi da se sjećanje i pamćenje ne mogu smatrati objektivnim činjenicama: društva oblikuju oblike namjernoga sjećanja, gradeći simboličke reprezentacije sebe i prenoseći vlastiti identitet kroz kulturne prakse pamćenja. Pozivanje na prošlost stoga ima temeljnu identitetsku funkciju, jer u trenutku kada zajednica reinterpretira vlastitu povijest, ona percipira kontinuitet u vremenu i učvršćuje svijest o vlastitoj opstojnosti kao povijesnoga subjekta.

Kako bi kolektivno sjećanje funkcioniralo, nužno je oslanjati se na određene vanjske elemente, poput dokumenata, svjedočanstava i spomenika – onoga što potiče sjećanje – a to se određuje prema simboličkom značenju koje poprima. Kulturni sustav stalno upućuje na takve elemente, potičući odnos između sjećanja i tradicije. Ne treba podcijeniti važnost bliske povezanosti između književnosti i sjećanja, jer književnost omogućuje očuvanje i prenošenje

93 MAURICE HALBWACHS (Reims, 1877 – koncentracijski logor Buchenwald, 1945) francuski je filozof i sociolog, poznat po svojoj teoriji o kolektivnome sjećanju.

94 JAN ASSMANN (Langelsheim 1938 – Costanza 2024) njemački je egiptolog. Predavao je egiptologiju na Sveučilištu u Heidelbergu od 1976. do 2003. godine, zatim na sveučilištima u Constanzi, Parizu, Jeruzalemu, Chicagu i Houstonu. Autor je brojnih knjiga i članaka o egipatskoj religiji te o povijesti, književnosti i umjetnosti staroga Egipta. Njegovo je najpoznatije djelo *La memoria culturale. Scrittura, ricordo e identità politica nelle grandi civiltà antiche* (Kulturno sjećanje. Pismo, pamćenje i politički identitet u velikim antičkim civilizacijama, 1997), koje se bavi sjećanjem kao obradom uspomene koja jamči sociokulturni identitet.

95 GIORGIA PROIETTI, *Memoria collettiva e identità etnica. Nuovi paradigmi teorico-metodologici nella ricerca storica*, u: MERI STOŠIĆ, *La questione dell'identità nella letteratura istroquarnerina*, u: *La battana*, br. 222, Rijeka, EDIT, 2021, str. 78.

96 Ibid.;

„osobito u svom djelu *I quadri sociali della memoria* (1925), Halbwachs nadilazi bergsonovsko shvaćanje sjećanja kao individualne psihološke funkcije, tvrdeći umjesto toga da ono ima intrinzično društvenu i rekonstruktivnu prirodu.“

uspomena. Prema Halbwachsovim razmatranjima, sjećanje je stoga kulturna rekonstrukcija, intelektualni proces prije nego emocionalno prisjećanje. U svojoj analizi, francuski filozof i sociolog naglašava presudnu ulogu društvene dimenzije u oblikovanju individualnih sjećanja. On tvrdi da ne postoji jedinstven kolektivni subjekt koji „pamti“ u pravom smislu; ono što postoji, naprotiv, jest kolektivno sjećanje shvaćeno kao skup zajedničkih i prerađenih sjećanja pojedinaca i skupina. Polazeći od tih premisa, svaki čin prisjećanja ostvaruje se kroz preuzimanje perspektive društvene skupine kojoj pojedinac pripada: pojedinci rekonstruiraju prošlost smještajući se simbolički unutar zajednice kojoj osjećaju pripadnost. Tako su osobna sjećanja strukturno posredovana tuđim sjećanjima i društvenim okvirima koji usmjeravaju njihovu selekciju i interpretaciju.

Kolektivno sjećanje može se definirati kao sjećanje određene društvene skupine; ono se stoga oblikuje kao aspekt društvenoga mišljenja, sastavljen od skupa ideja i vjerovanja koja se dijele unutar društva, te predstavlja značajan identitetski element za skupinu. Proietti također primjećuje da se u sociološkim istraživanjima shvaćanje sjećanja kao reprezentacije – odnosno kao procesa koji je stalno podložan reinterpretaciji – temelji na njegovoj tendenciji institucionalizacije kroz različite društvene prakse. Sociologija sjećanja proučava način na koji se prošlost čuva, razumijeva i prenosi u procesu društvene interakcije.⁹⁷ Takozvane „figure sjećanja“ mogu se definirati kao simbolički modeli i interpretativne paradigme s pomoću kojih zajednica organizira reprezentaciju vlastite prošlosti. One se ne ograničavaju samo na oblikovanje zajedničke povijesne naracije već pridonose definiranju samoga identiteta skupine, izražavajući njezine konstitutivne značajke, temeljne vrijednosti, kao i unutarnje napetosti i slabosti.

U toj perspektivi posebno su relevantna razmatranja Jana Assmanna, jednoga od glavnih teoretičara kulturnoga sjećanja, čiji se rad usredotočuje na interakciju između sjećanja, identiteta i kulturnoga kontinuiteta, odnosno na procese putem kojih se tradicija uspostavlja i prenosi. Assmannovo zanimanje usmjereno je na analizu povijesno i kulturno različitih načina na koje društva oblikuju simboličku reprezentaciju sebe i osiguravaju njezin međugeneracijski prijenos kroz strukturiranu kulturu sjećanja.

U tu svrhu Assmann razlikuje različite temeljne oblike sjećanja, među kojima su komunikativno i kulturno sjećanje. Ovo potonje odnosi se na simboličku baštinu povezanu s podrijetlom i dalekom prošlošću zajednice; ono se prenosi kroz institucionalizirane oblike, često obilježene službenošću i sakralnošću, poput rituala, kanonskih tekstova, simbola i spomenika, te je povjereno društveno određenim subjektima zaduženima za očuvanje i posredovanje tradicije. U antropološkome smislu, kulturno sjećanje oblikuje se kao ostvarivanje neizostavne društvene funkcije, budući da se ne može zamisliti postojanje ljudske skupine bez barem osnovnoga oblika obrade i prijenosa vlastite prošlosti.

⁹⁷ Usp. GIORGIA PROIETTI u: MERI STOŠIĆ, *op. cit.*, str. 79.

Komunikativno sjećanje, s druge strane, obuhvaća uspomene koje se odnose na nedavnu prošlost, generacijsko sjećanje, koje ima spontan i neformalan karakter te se razvija i prenosi u kontekstu osobnih interakcija unutar skupine. Proietti ističe da je Assmannova zasluga u tome što je temu kolektivnoga sjećanja premjestio s devetnaestostoljetne rasprave o sjećanju kao psihološkoj i kognitivnoj sposobnosti na razmatranje uloge sjećanja u rekonstrukciji povijesti i u percepciji vlastite prošlosti unutar jedne skupine: Assmannovo definirano kulturno sjećanje ne shvaća se kao detaljna rekonstrukcija kolektivne prošlosti, nego kao skup slika:

dal forte valore simbolico-identitario che non si distribuiscono lungo una sequenza cronologica precisa, ma si accumulano attorno a dei momenti chiave, percepiti come fondativi dell'identità collettiva.⁹⁸

O tome nam pojašnjenje daje i Eliana Moscarda Mirković koja povlači jasnu razliku između kolektivnoga i kulturnoga sjećanja, oslanjajući se na Assmannova razmatranja. Ističe pulska talijanistica:

il merito di aver contrapposto a quella comunicativa l'altra forma di memoria collettiva, cioè la memoria culturale, va ascrivito a J. Assmann [...]. Si deve infatti all'egittologo tedesco l'intuizione del fatto che, nei casi in cui determinati eventi storici riescano a superare la barriera del floating gap, il transitare di tali eventi dall'oblio nella memoria cosiddetta culturale muta completamente il quadro generale, nel senso che ciò che viene ricordato si consolida in una cultura per così dire oggettiva: nell'ambito della memoria culturale, insomma, la collettività affonda le proprie radici esclusivamente nel passato e solo in questi termini si protende verso il futuro. In tal modo, permettendo alla collettività e ai suoi membri di percepirsi come un'unità, essa si oppone al dato di fatto della continua trasformazione. Anche la memoria culturale, ovviamente, si costruisce attraverso fonti, rappresentate però, in questo senso, dal „condensato“ – per così dire – di ciò che, recuperato grazie al contributo della memoria individuale dei singoli, nella storia è ritenuto prezioso, vincolante, esemplare.⁹⁹

U svjetlu takvih razmatranja treba čitati djela spisateljica istro-kvarnerskog područja, koje su posvećene prenošenju vlastitog autobiografskog nasljeđa budućim generacijama kroz stalno promišljanje odnosa između dužnosti, odgovornosti i sjećanja.

98 GIORGIA PROIETTI u MERI STOŠIĆ, *op. cit.*, str. 80.;

„s jakom simboličko-identitetskom vrijednošću koje se ne raspoređuju duž točne kronološke sekvence, nego se gomilaju oko ključnih trenutaka, percipiranih kao temeljnih za kolektivni identitet.“

99 ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *op. cit.*, str. 88.;

„Zasluga za suprotstavljanje komunikativnom sjećanju drugog oblika kolektivnoga sjećanja, odnosno kulturnoga sjećanja, pripada J. Assmannu [...]. Naime, njemačkom egiptologu duguje se uvid da, u slučajevima kada određeni povijesni događaji uspiju prijeći barijeru tzv. *floating gap*, prijelaz tih događaja iz zaborava u takozvano kulturno sjećanje potpuno mijenja opći okvir, u smislu da se ono što se pamti učvršćuje u jednoj, moglo bi se reći, objektivnoj kulturi: u okviru kulturnoga sjećanja, ukratko, zajednica svoje korijene nalazi isključivo u prošlosti i samo se u tim terminima usmjerava prema budućnosti. Tako se ono, omogućujući zajednici i njezinim članovima da se percipiraju kao jedinstvo, suprotstavlja činjenici stalne promjene. I kulturno sjećanje, naravno, izgrađuje se putem izvora, koji su u ovom smislu predstavljeni 'kondenzatom' – tako reći – onoga što se, zahvaljujući doprinosu individualnoga sjećanja pojedinaca, u povijesti smatra vrijednim, obvezujućim i uzornim.“

U djelima Dallemulle Ausenak i Fonda autobiografija i autobiografsko sjećanje stapaju se, stvarajući zajednički prostor književnog svjedočenja. Riječ je o individualnom sjećanju koje se izražava kroz likove smještene u fikcionalizane zaplete, ali obdarene jasnim autobiografskim obilježjima. Iako se kreću unutar narativne fikcije, ti likovi postaju nositelji identitetskih vrijednosti koje nadilaze osobnu dimenziju autorica, pretvarajući se u glasnike kolektivnog sjećanja, sposobnog ocrtati povijest i egzistenciju čitavog jednog naroda.

DRUGI DIO

4. Stranice sjećanja – *Cucai e gabbiani*, *Con voce minima* i *La cresta sulla zampa*

Ovo poglavlje namjerava analizirati autobiografsku dimenziju proznih djela Gianne Dallemulle Ausenak, spisateljice koja je ostala, i Else Fonda, autorice egzilantice. Kroz analizu dvaju proznih tekstova prve spisateljice i jedinoga romana druge nastojat će se istaknuti osjećaj izgubljenosti i rastrgan identitet koji povezuje obje pripovjedačice. Na tim stranicama, koje se oblikuju kao sredstvo istraživanja istine, pravde i, u određenom smislu, i utjehe, isprepliću se osobne sudbine i kolektivne naracije jedne pogranične zajednice. Iskustva onih koji su ostali i onih koji su se iselili razlikuju se jer su rezultat različitih životnih putova; međutim, u njihovoj je osnovi ista povijest, obilježena zajedničkim iskustvom razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata. Pisanje u autora s granice postaje sredstvo utjehe i rekonstrukcije osobnoga i društvenoga identiteta, kao i oblikovanja interpretativnih elemenata korisnih za razumijevanje prošlosti i usmjeravanje prema budućnosti.

U analiziranim tekstovima – *Con voce minima*¹⁰⁰ i *Cucai e gabbiani*¹⁰¹ Gianne Dallemulle Ausenak i *La cresta sulla zampa*¹⁰² Else Fonda – slijevaju se individualne i kolektivne naracije, autobiografske epizode i upućivanja na povijesne događaje povezane s promatranim područjem. Radi se o individualnome pamćenju koje spisateljice iznose u svojim pripovijetkama, u kojima su likovi uklopljeni u romaneskne fabule, ali ti likovi posjeduju autobiografske

100 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quamero, Rijeka, EDIT, 2005.

101 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

102 ELSA FONDA, *La cresta sulla zampa*, Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2010.

crte te, iako se kreću unutar narativne fikcije, postaju nositelji onih identitetskih vrijednosti koje ne pripadaju isključivo individualnom pamćenju autorica, nego postaju neizbježno i glasnogovornici kolektivnoga pamćenja koje oblikuje egzistenciju i povijest jednoga naroda.

Stvarnost egzodusa prožima svaki aspekt svakodnevica autorica i, općenito, stanovništva pograničnoga područja u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Iskorijenjenost, patnja, bol i osjećaj izgubljenosti tako poprimaju obilježja kolektivnoga, ali i individualnoga stanja. Usporedba iskustava i različitih perspektiva egzilanata i onih koji su ostali, kao i analiza narativa dviju spisateljica, omogućuje isticanje procesa transformacije i rekonstrukcije identiteta koji su zahvatili talijansku zajednicu istro-kvarnerskoga područja.¹⁰³ Svi koji su otišli i oni koji su ostali moraju se prilagoditi brojnim i dubokim promjenama. Egzilanti su prisiljeni uklopiti se u drugačije okruženje u kojem se često ne osjećaju prihvaćenima; moraju započeti novi život, daleko od vlastitih korijena, tradicija i kulture koja ih je pratila tijekom njihova životnoga puta.

Povijest istarskoga i kvarnerskoga područja, rat, poraće i egzodus velika dijela italofonoga stanovništva, čiji su tragovi u velikoj mjeri izgubljeni, događaji su koji su duboko uzdrmali identitet čitavoga prostora i njegova stanovništva. Odabrati odlazak znači izgubiti vlastite korijene, obitelj, dom i dragocjene stvari, napustiti ulice i putove vlastitoga grada te se naći u stranom, drugačijem i udaljenom okruženju. Ostati znači živjeti u položaju podređenosti u kontekstu u kojem su se promijenili jezik i kultura, pri čemu pojedinac doživljava isti osjećaj izgubljenosti kao i egzilant, jer se osjeća strancem u vlastitom rodnom gradu.

¹⁰³ Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 69.

4.1. Proza Gianne Dallemulle Ausenak

Gianna Dallemulle Ausenak rođena je u Puli 1938. godine, a umrla je u rodnome gradu 2009. godine. Radni vijek provela je kao medicinska sestra na Odjelu pedijatrije pulske opće bolnice sve do umirovljenja; svojem se poslu posvetila s velikom predanošću, no njezina je prava strast bila književnost. Bavila se prozom, lirikom, esejistikom, književnom kritikom i prevođenjem. Elis Deghenghi Olujić, povezana s autoricom dubokim i iskrenim prijateljstvom, opisala ju je u jednom intervjuu kao: „una donna dai molteplici interessi dotata di una curiosità creativa che riesce ad amministrare con intelligenza, Gianna Dallemulle Ausenak non ha l'ansia di scrivere assolutamente, ma scrive per un'intrinseca quanto irrefrenabile necessità“.¹⁰⁴

Njezino pjesničko stvaralaštvo okupljeno je u pet zbirki: *Prima piova de agosto* (*Antologija radova nagrađenih na natječaju „Istria Nobilissima“*, 15. izdanje, 1982), *Girandole di vischio* (*Antologija radova nagrađenih na natječaju „Istria Nobilissima“*, 30. izdanje, 1997), *De pal in frasca* (*Antologija radova nagrađenih na natječaju „Istria Nobilissima“*, 35. izdanje, 2002), *Iosse... e qualche goccia* (*Antologija radova nagrađenih na natječaju „Istria Nobilissima“*, 37. izdanje, 2004) i *Affetti* (*Antologija radova nagrađenih na natječaju „Istria Nobilissima“*, 39. izdanje, 2006), dok je izdala samo dva prozna djela: *Cucai e gabbiani* (Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997) i *Con voce minima* (Rijeka, EDIT, 2005). Neki njezini radovi objavljeni su u novinama i časopisima, zatim u antologijama „*Istria Nobilissima*“,¹⁰⁵ u maloj biblioteci „Panorama“, u nekim izdanjima društva Pietas Julia iz Pule, dok su brojni kritički eseji pronašli mjesto u tromjesečniku za kulturu *La battana*.

Iz ovih kratkih biografskih podataka može se naslutiti karakter ove spisateljice, otvorene i iskrene žene koja je živjela u skladu sa svojim idealima, žene koja je znala u svoju poeziju i prozu prenijeti, kako ističe Antonio Pellizzer: „quella bontà d'animo, quella pacata e prometeica lotta per i deboli, quella conoscenza del dolore e del mistero della vita e della morte che le derivano dalla sua professione di capo personale del Servizio pediatrico del Centro di medicina di Pola“.¹⁰⁶

104 ARLETTA FONIO GRUBIŠA, *Una delle voci femminili più rappresentative della geografia letteraria istro-quarnerina*, u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, EDIT, 1. lipnja 2006., str. 17.;

„ženu raznovrsnih interesa, obdarenu stvaralačkom znatiželjom kojom zna upravljati s inteligencijom; Gianna Dallemulle Ausenak ne osjeća tjeskobu zbog nužnosti pisanja, nego piše iz unutarnje i neodoljive potrebe.“

105 Autorica je također osvojila II. nagradu na XXVIII. izdanju natječaja za umjetnost i kulturu „Istria Nobilissima“ 1995. za djelo *In corsia*; zatim ponovno II. nagradu na XXXIV. izdanju istog natječaja 2001. za prozno djelo *Domande con voce minima*; te I. nagradu u kategoriji eseja književne tematike na XXXVIII. izdanju natječaja „Istria Nobilissima“ 2005. za djelo *Un manoscritto del XVII secolo*.

106 ANTONIO PELLIZZER, *Voci nostre. Antologia degli scrittori italiani dell'Istria e di Fiume*, Rijeka, EDIT, 1993, str. 65.;

„onu dobrotu duše, onu smirenu i prometejsku borbu za slabe, to poznavanje boli te misterija života i smrti koje proizlaze iz njezina zvanja voditeljice pedijatrijske službe u Centru za medicinu u Puli.“

Silvio Forza o autorici kaže:

A guardare a ritroso il percorso di Gianna si capisce che, ad un certo momento, scatta l'operazione di recupero, di lettura, di analisi, di approdo alla saggistica, alle regole, al metro, strumenti rispettati con dedizione asburgica che la condurranno al mondo della ricerca (letteraria e antropologica), [...] e al conseguimento di una letterarietà di maggior spessore.¹⁰⁷

Osobitosti njezine ličnosti imaju mnogo zajedničkih crta s drugom spisateljicom s istog područja, Marisom Madieri,¹⁰⁸ rođenoj u Rijeci, koja je napustila rodni kraj i koja je došla kao egzilantica u Trst, autorica romana-dnevnika *Verde acqua*¹⁰⁹ koji za Cristinu Benussi predstavlja posebnu priču: „originale, straordinariamente ricca di rimandi, di sguardi, di voci, di storie plurali, che intersecano le inquietudini della cultura contemporanea, e della quale a Marisa Madieri va riconosciuta senz'altro la primogenitura“,¹¹⁰ i zapravo autorica ovim djelom inauguriра pravac ženske književnosti egzodusa.

Madieri, iako autorica egzilantica, pokazuje zrcalne stavove prema autoricama s tog područja, održavajući u svom djelu stalno živom potrebu za svjedočenjem. U ovom slučaju funkcija sjećanja poprima stratešku ulogu. Autorica pripovijeda o sebi i primjenjuje tehniku autobiografije koja subjektu omogućuje da izrazi najdublje osjećaje vlastite duše. Prema tvrdnjama Mazzieri-Sanković i autorice ovoga teksta, Madieri u svojim djelima nudi reinterpretaciju povijesti koja ostaje na margini pripovijedanja te iz svojih stranica iznosi: „il microcosmo familiare, il vissuto, l'elemento intimo. La scrittrice fa emergere la sua identità vissuta nella piena consapevolezza di appartenere a una società multietnica.“¹¹¹ Kao i Madieri, i Dallemulle

107 SILVIO FORZA, *Sussurri penetranti*, u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, EDIT, 18. ožujka 2006., Kulturni prilog, str. 2.;

„Promatrajući unatrag put Giannina razvoja, jasno je da u određenom trenutku dolazi do procesa obnove, čitanja, analize i prelaska prema esejistici, pravilima i metričkim obrascima – alatima koje je poštivala s gotovo habsburškom predanošću – što će je dovesti u svijet istraživanja (književnoga i antropološkoga) [...] te do ostvarenja književnosti većeg dometa.“

108 MARISA MADIERI (Rijeka, 1938 – Trst, 1996) rođena je u obitelji talijansko-hrvatsko-mađarskoga podrijetla. Prvih jedanaest godina života provela je u rodnome gradu. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata obitelj Madieri prolazi kroz razdoblje neizvjesnosti i straha. Godine 1949. obitelj odlučuje optirati i napušta Rijeku. Otac je u zatvoru, te na put kreću samo žene iz obitelji koje poslije dolaska u Trst bivaju smještene u Silos, izbjeglički logor u glavnome gradu Julijske krajine. Otac će se obitelji pridružiti 1950. godine, nakon što odsluži jednogodišnju zatvorsku kaznu. Time započinje Madierin unutarnji preobražaj. Marisa i sestra Lucina ostale su u Silosu vrlo kratko: prva biva prihvaćena u domu ujaka Alberta, izbjeglice u Veneciji, dok druga odlazi ujaku Vittoriju u Como. Madieri provodi školske godine u Institutu Campostrini u Veneciji. Poslije povratka u Trst, nakon završetka osnovne škole, Silos ostaje njezin dom sve dok se obitelj ne smjesti u skroman stan u Ulici Piccardi. Autorica pohađa klasičnu gimnaziju „Dante Alighieri“ u Trstu, gdje upoznaje Claudija Magrisa, koji će postati afirmirani germanist i književnik, kao i njezin suprug. U braku dobivaju dva sina, Paola i Francesca. Nakon stjecanja diplome, spisateljica je kratko vrijeme radila u Generali osiguranju (od 1960. do 1965.), a potom kao profesorica engleskoga jezika u različitim tršćanskim gimnazijama. Od 1987. godine pa sve do svoje smrti posvetila se pisanju.

109 MARISA MADIERI, *Verde acqua*, Torino, Einaudi, 1987.

110 CRISTINA BENUSI, *Storie e memorie letterarie*, u: *La battana*, br. 160, Rijeka, EDIT, 2006, str. 175.;

„izvornu, iznimno bogatu referencama, pogledima, glasovima i mnogostrukim pričama, koje presijecaju nemire suvremene kulture, a kojoj se Marisa Madieri bez sumnje mora priznati prvorodenstvo.“

111 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 518.;

„obiteljski mikrokozmos, proživljeno iskustvo, intimni element. Spisateljica iznosi svoj identitet proživljen u punoj svijesti pripadnosti multietničkom društvu.“

Ausenak ima namjeru upoznati svojega čitatelja s vlastitim obiteljskim mikrokozmosom, i to čini bilježeći važne stranice s najvećom diskreциjom. Povijesni kontekst predstavlja okvir njezinih djela. Spisateljica iz Pule imala je hrabrosti izraziti vlastitu bol te je znala tu patnju, koja joj je uzrokovala osjećaj izgubljenosti i narušila njezin identitet, preoblikovati u pomoć onima kojima je bila potrebna. Marisa Madieri prošla je sličan put kroz volonterski rad, dok se Dallemulle Ausenak dušom i tijelom posvetila pružanju pomoći djeci kojoj je ta pomoć bila potrebna, radeći kao medicinska sestra na pedijatriji. Postoji još jedna karakterna crta autorice koja je zajednička s Marisom Madieri, a to je njezina suzdržanost u pisanju i u odnosu prema svijetu, smiren ton njezina pripovijedanja koji na prvi pogled može djelovati jednostavnom prozom, ali se zapravo radi o dubokom i odlučnom književnom izričaju. Autorica ove monografije ističe da se obilježja Madierina pisanja nalaze u „‘limpidezza e semplicità’ della sua espressione artistica che vanno a toccare l’anima“, ¹¹² za Dallemulle Ausenak može se ustvrditi da: „dialetto e lingua alta, dialogando attraverso le sequenze, concorrono a un esito equilibrato e formano una specie di ‘luogo dell’anima’ con la quale l’autrice si identifica profondamente“. ¹¹³ Najveća strast za autoricu iz Pule jest pisanje; njezina potreba za pisanjem jednaka je smislu života, i samo tako, kako tvrde Milani i Dobran, spisateljica: „postaje, dakle, svoja“. ¹¹⁴ Dallemulleino djelo nedvojbeno je pridonijelo razvoju ženske književnosti Istre i Kvarnera. Njezin doprinos ima svjedočanski karakter, ali istodobno i lirski i kritički.

Cilj ovih stranica jest analiza dvaju proznih izdanja Dallemulle Ausenak: riječ je o djelima *Cuca i gabbiani* i *Con voce minima*, kao što je već naglašeno. U svojim autobiografskim pripovijetkama spisateljica iz Pule otkriva čitatelju svoje najintimnije osobine. Svijest o protoku vremena, o okrutnosti povijesti, potreba za ponovnim sastavljanjem dijelova identitetskoga mozaika elementi su koji obilježavaju njezinu prozu. Ona, ustrajno, ponovno sastavlja taj mozaik pišući i preuzimajući odgovornost za doprinos rekonstrukciji identitetskoga koda Talijana koji su ostali. Valja istaknuti da u prozi Gianne Dallemulle Ausenak postoji jasan odnos između prošlosti i sadašnjosti koji gotovo uvijek vodi prema optimističnom pogledu na budućnost.

U sjećanju koje je Sanja Roić iznijela o autorici povodom njezine smrti 2009. godine, osim što se prisjeća njezine krhke i sitne pojave, ali istodobno odlučne i snažne osobnosti – „medicinsko tijelo“ talijanske književnosti Istre i Kvarnera, kako ju je nazvala – sažima se čitava književna vokacija ove spisateljice. U vezi s tim, zagrebačka znanstvenica bilježi:

112 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La produzione letteraria di Marisa Madieri*, op. cit., str. 65.;

„bistrini i jednostavnosti“ njezina umjetničkoga izraza koji dotiču dušu.“

113 NELIDA MILANI, *Premessa* u GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Cuca i gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997, str. 7.;

„dijalekt i standardni jezik, međusobno komunicirajući kroz sekvence, doprinose uravnoteženom ishodu i tvore svojevrstno ‘mjesto duše’ s kojim se autorica duboko poistovjećuje.“

114 NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN, (ur.), op. cit., Vol. II, str. 238.

Dallemulle Ausenak è cresciuta con la necessità di mettere in luce, di far uscire dall'ombra una topografia, relazioni, frasi, discorsi, destini umani che altrimenti sarebbero scomparsi travolti dai cambiamenti storici, politici e sociali, di fissarli nella sua produzione letteraria. Nella sua strategia narrativa procedeva dalla scelta di un personaggio (quasi sempre femminile) attorno al quale il ricordo dell'io narrante creava una microstoria che non di rado diventava parte di una più ampia corallità, quella del mondo istriano di una volta o del passato più recente.¹¹⁵

Iako poetska produkcija autorice nije glavna tema ovog rada, koji je usmjeren ponajprije na njezinu proznu djelatnost, potrebno ju je spomenuti jer spisateljica u svojim stihovima često koristi istrovenetski dijalekt. Njezina izražajna živost u stihu (dijalekt koristi i u prozi) proizlazi iz uporabe dijalekta isprepletena s književnim jezikom. Gianna Dallemulle Ausenak pomno je prikupila poslovice na pulskome dijalektu i objavila ih je u zborniku *Civiltà istriana* čija je urednica Nelida Milani.¹¹⁶ Uz guste stranice posvećene pulskim poslovicama, koje su danas u opadanju u uporabi, autorica iznosi i vlastita kritička razmišljanja o (ne) uporabi dijalektoga nasljeđa te tako pruža iznimno vrijednu akciju njegova očuvanja. No ne samo to – ona pritom provodi i postupak identitetskoga vraćanja jer: „la storia di un dialetto è pure storia di un'identità“.¹¹⁷

Polazeći od spoznaje da je „il percorso dei proverbi attraverso il tempo è, in definitiva, il percorso della storia stessa e dei camminamenti dell'umanità“,¹¹⁸ Dallemulle smatra nužnim aktivno se uključiti te stoga predlaže ovaj detaljan korpus poslovice kako antropološka baština dijalektoga izraza ne bila izložena zaboravu. Autorica kaže: „una buona conoscenza della propria cultura, inoltre, rende possibile il confronto con altre culture e quindi la partecipazione allo scambio culturale reciproco. Infine, come dire? – anche per imparare proverbiando“.¹¹⁹

115 SANJA ROIĆ, *Tace la voce minima – Ricordo di Gianna Dallemulle Ausenak (Pola, 1938-Pola, 2009)*, u: *La battana*, Rijeka, EDIT, br. 173/174, 2009, str. 121.;

„Gianna Dallemulle Ausenak je odrasla s potrebom da istakne, da izvuče iz sjene topografiju, odnose, rečenice, diskurse i ljudske sudbine koje bi inače nestale, pregažene povijesnim, političkim i društvenim promjenama, te da ih učvrsti u svojoj književnoj produkciji. U svojoj narativnoj strategiji polazila je od izbora lika (gotovo uvijek ženskog), oko kojega je sjećanje pripovjednog ja stvaralo mikropriču koja je nerijetko postajala dio šire, zbrojske cjeline – onoga nekadašnjeg istarskog svijeta ili bliže prošlosti.“

116 Usp. GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Proverbiando*, u: NELIDA MILANI (ur.), *Civiltà istriana. Ricerche e proposte*, Trst–Rovinj, Centar za povijesna istraživanja Rovinj, ETNIA, ekstra serija br. 1, 1998, str. 61–90.

117 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *Il dialetto fiumano: itinerari identitari e nuove sfide in Il dialetto fiumano. Parole e realtà*. (ur.) IRENE MESTROVICH, MARTINA SANKOVIĆ IVANČIĆ, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, Rijeka, izd. Vijeće talijanske nacionalne manjine Rijeke – Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, 2020, str. 23.;

„Povijest jednog dijalekta ujedno je i povijest jednog identiteta.“

118 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *op. cit.*, str. 62.;

„put poslovice kroz vrijeme, u konačnici, put same povijesti i kretanja čovječanstva.“

119 Ibid., str. 66.;

„dobro poznavanje vlastite kulture, nadalje, omogućuje usporedbu s drugim kulturama i time sudjelovanje u međusobnoj kulturnoj razmjeni. Naposljetku, kako reći? – i radi učenja kroz poslovice.“

Njezina poetska produkcija na dijalektu tematski je raznolika, a kako ističe Elis Geromella Barbalich, njezin osjećaj granice – pri čemu novinarka iz Pule pod tim podrazumijeva stanje u kojem se našla zajednica „ostalih“, odsječena od svijeta svojih ishodišta – oblikuje se na dva različita načina: „per lo più sommessamente, come un’eco nostalgica, quando canta di fenomeni, luoghi, atmosfere e personaggi della sua città di un tempo, irrimediabilmente perduti; più raramente al mondo imposto dalla frontiera, agli sconvolgimenti che ha apportato, è diretto“.¹²⁰

Način suočavanja s povijesnim potresima jednako je izravan i u njezinu proznom izrazu. Osjećaj degradacije, spoznaja vlastite inferiornosti, praznina u duši nastala tim „unutarnjim egzilom“ predstavljaju topose njezina pripovjednoga stvaralaštva. Posebnu pozornost spisateljica posvećuje mikrokozmosu Pule, osobito četvrti Šijani, koja se često pojavljuje u njezinim pripovijetkama. Ostale su teme koje obrađuje: promišljanje egzistencijalnoga položaja, potraga za psihološkom ravnotežom koja opravdava način postojanja, psihološka analiza i slično. Stil je suzdržan, isprepleten dijalektalnim govorom, a kako bilježi Sanja Roić, autorica se u svojim pričama kreće „libera e veloce, dinamica nella capacità di servirsi della parola e del dialetto, di collegare anzi questi due registri in un modo divertente e nuovo“.¹²¹

120 ELIS GEROMELLA BARBALICH, *Il senso del limitare: Dallemulle, Barlessi e Krizmanich*, u: *La battana*, br. 166, Rijeka, EDIT, 2007, str. 102.;

„ponajviše prigušeno, kao nostalgični odjek, kada pjeva o pojavama, mjestima, ugodajima i likovima svojega nekadašnjeg grada, nepovratno izgubljenima; rjeđe je usmjerena prema svijetu nametnutom granicom, prema prevratima koje je ona donijela.“

121 SANJA ROIĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, u: ELIS DEGHENGI OLUJIC (ur.), *La forza della fragilità*, Volume II, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004, str. 141.;

„slobodno i brzo, dinamična u sposobnosti korištenja riječi i dijalekta, pa čak i u povezivanju ta dva registra na zabavan i nov način.“

4.2. Unutarnji egzil Gianne Dallemulle Ausenak u djelima *Cucai e gabbiani* i *Con voce minima*

4.2.1. *Cucai e gabbiani*

Cucai e gabbiani prva je zbirka pripovijedaka Gianne Dallemulle Ausenak. Sam naslov potvrđuje već spomenuti mješoviti stil koji povezuje dijalektalni izraz i standardni jezik, pri čemu dijalekt dolazi u prvi plan – što predstavlja jasnu stilsku odluku autorice.

U šesnaest pripovijedaka koje čine zbirku, spisateljica prikazuje širok spektar likova koji su u stalnoj napetosti između patnje, neodlučnosti, egzistencijalnih izbora i smrti. Dallemulle ekonomično koristi riječ i svodi izražaj na samu bit, što je obilježje koje se može uočiti i u stvaralaštvu Marise Madieri.¹²² Autorica: „punta a un catalogo tematico filosofico, avvolto da situazioni umane all'apparenza consuete.“¹²³ Temeljna tema njene narativne produkcije odnosi se na osjećaj zbunjenosti i gubitka identiteta.

Turbulentno razdoblje egzodusa duboko zahvaća i život onih koji odluču ostati u zavičaju. Za takozvane ostale, to razdoblje označava početak nove epohe, obilježene spoznajom da životni uvjeti više neće biti ni isti ni, štoviše, jednostavni. Odluka o ostanku zapravo podrazumijeva prijelaz u manjinski položaj. Talijanska nacionalna zajednica u Istri, Rijeci i na kvarnerskim otocima, koja je do tada imala središnju ulogu na političkom, gospodarskom, društvenom i kulturnom planu, postupno se pretvara u manjinu bez stvarnih kompetencija i sredstava za upravljanje političkim i gospodarskim procesima. U tom procesu Talijani se ponovno nalaze kao stranci na vlastitoj rodnoj grudi i, kroz duboki preokret, prelaze iz položaja većine u položaj nacionalne manjine. Kada Osvaldo Ramous, jedan od najznačajnijih pisaca riječke književnosti na talijanskome jeziku dvadesetoga stoljeća, piše svoj roman *Il cavallo di cartapesta*, svojevrsnu biografiju svojega rodnog grada, djelo koje pripovijeda o povijesti i događajima u pograničnom prostoru, u svojoj zemlji, on to čini predstavljajući protagonista Roberta Badina, alter ego pisca, i tvrdi:

Nel corso della sua vita non ancora proprio lunghissima, Roberto Badin ha avuto cinque cittadinanze, senza chiederne alcuna. È la sorte della città dove è nato e dove ha trascorso quasi tutti i suoi anni. La città, che fu anche, e per

¹²² Claudio Magris u jednom intervjuu danom riječkom kulturnom časopisu *La battana* ističe jednostavnost Madierina pisanja, na koju kritika često ukazuje, te kaže: „Prije svega, esencijalnost je bila sastavni dio njezina cjelokupnog načina života i izražavanja, čak i u svakodnevnom govoru, u pristupanju i rješavanju problema i slično. Bila je majstorica u umjetnosti ‘oduzimanja’, u toj sposobnosti da povjeri neizrečenom evokativnu snagu koja priziva čitav svijet, mnogo bogatiji, življi i raznolikiji nego što bi to bila detaljna i potpuna deskripcija, koja riskira uništiti maštu.“ PATRIZIA VENUCCI MERDŽO, *Omaggio a Marisa Madieri. Intervista a Claudio Magris*, u: *La battana*, br. 176, Rijeka, EDIT, 2010, str. 76.

¹²³ DANIJELA BAČIĆ-KARKOVIĆ, SANJA HASANOVIĆ, NATALIJA NEMET, *L'esperienza della guerra e del dopoguerra nelle prose di Marisa Madieri*, Anna Maria Mori, *Nelida Milani*, *Gianna Dallemulle Ausenak e Daša Drndić*, u: *La battana*, Rijeka, EDIT, br. 176, str. 92.;

„teži filozofskom tematskom katalogu, obavijenom naizgled uobičajenim ljudskim situacijama.“

due volte, proclamata Stato sovrano, si trova nel cuore dell'Europa, sulla riva dell'Adriatico, e precisamente a pochi chilometri dall'angolo estremo del golfo che Dante ricordò nella „Commedia“ col nome di Quarnaro, e per più secoli fu chiamata Quarnero, poi per qualche decennio Carnaro, fino ai rivolgimenti portati dalla Seconda guerra mondiale che hanno dato un altro nome, un'altra lingua ufficiale, un altro aspetto alla città.¹²⁴

Pet državljanstava označava promjene režima kojima je bio podvrgnut cijeli prostor Istre i Kvarnera. Tome su pridonijeli prirodni pristupni putevi cijelog područja bivše Jugoslavije koji su oduvijek predstavljali: „obvezan prolaz i uporište puteva koji vode prema jugoistočnoj Europi“,¹²⁵ čineći to područje „privlačnim“ migracijskim narodima i brojnim osvajačima.¹²⁶ Osobito je obalno područje, smatrano prirodnim izlazom na more, pobuđivalo zanimanje brojnih naroda, čineći ga često područjem sukoba.¹²⁷ Povijesni, politički i ideološki događaji duboko su utjecali na identitet kako onih koji su ostali tako i onih koji su otišli ili su, iz drugih razloga, bili prisiljeni otići. Oni koji su ostali doživjeli su traumu razdvajanja promatrajući odlazak svojih obitelji i sugrađana, dok su se gradovi postupno praznili; ta mjesta, nekoć obilježena živahnošću, postajala su pusta, lišena one kulture i tradicija koje su generacijama obilježavale život Talijana u Istri i Kvarneru. Nametanje nove ideologije dovelo je do uspostave stranoga kulturnog modela koji je pridonio brisanju tradicija i običaja, a ponajviše je nestao jezik. Obnova razlomljenoga identiteta stoga se oblikuje kao jedna od središnjih tematskih jezgri kako u književnosti egzodusa tako i u književnosti onih koji su ostali.

Drugi svjetski rat, poraće i egzodus nepovratno su obilježili život čitave nacionalne zajednice koja, premda podijeljena između egzilanata i onih koji su ostali, dijeli isto iskustvo iskorjenjivanja, te dovodi do stanja zbunjenosti, nesigurnosti i usamljenosti. Dugotrajno razdoblje egzodusa potresa i život onih koji nisu napustili svoj zavičaj: „Per noi che restavamo,

124 OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, Rijeka, EDIT, 2008, str. 25.;

„Tijekom svojega života, još uvijek ne osobito dugog, Roberto Badin imao je pet državljanstava, a nijedno nije sam zatražio. To je sudbina grada u kojem je rođen i u kojem je proveo gotovo sve svoje godine. Grad, koji je čak dvaput bio proglašen suverenom državom, nalazi se u srcu Europe, na obali Jadrana, točnije nekoliko kilometara od krajnjeg dijela zaljeva koji je Dante u 'Božanstvenoj komediji' nazvao imenom Kvarner, i koji se kroz stoljeća zvao Kvarner, zatim neko vrijeme Carnaro, sve do previranja koja je donio Drugi svjetski rat i koja su gradu dala drugo ime, drugi službeni jezik i drugi izgled.“

125 HENRY CLIFFORD DARBY, ROBERT WILLIAM SETON-WATSON, ROBERT GEORGE DALRYMPLE LAFFAN, STEPHEN CLISSOLD, *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, STEPHEN CLISSOLD (ur.), Torino, Piccola Biblioteca Einaudi, 1969, str. 13.

126 Ibid., str. 13–14.;

„Stoga je povijest Jugoslavije u velikoj mjeri povijest velikih sila koje su se neprestano nadmetale za prevlast nad teritorijima današnje Republike i nastojale se širiti kroz njezine strateške prirodne prilaze. No to je također i povijest otpora južnih Slavena napadima na njihovu neovisnost i nacionalni karakter te, istodobno, borbe tih naroda za jačanje vlastitog položaja i pokušaja jednih da ujedine, apsorbiraju ili dominiraju drugima.“

127 NELIDA MILANI KRULJAC, *Introduzione*, u: ELIS DEGHENGI OLUJČIĆ (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, Edit, (Serie Pietas Julia), 2004, str. 13–14.;

„Stoga: 'u istarsko-kvarnerskom području povijest je oduvijek djelovala s iznimnom strogošću. Različitost unutar različitosti specifična je za to područje, počevši od višestoljetne povijesti slobodnih komunā, mletačke hegemonije, procesa osmoze i akulturacije između Talijana i Slavena, autonomizma itd., koje su fašizam i jugo-socijalizam pokušali izbrisati.“

era l'inizio di una nuova era. Dopo le cose non sarebbero state mai più uguali né facili“,¹²⁸ tvrdi Milani.

Prilagodba novom političkom, ideološkom i društvenom kontekstu utječe na svaki aspekt života onih koji su ostali, mijenjajući njihovu svakodnevicu, navike, tradicije i upotrebu jezika. U tom procesu prilagodbe pamćenje zauzima središnje mjesto: lišeni stabilnih oslonaca, oni koji su ostali žive u stanju iščupanosti iz korijena, učvršćujući vlastiti identitet u sjećanju na prošlost. Ti čimbenici dolaze do izražaja i u svjedočanstvu Nelide Milani,¹²⁹ koja u jednom pismu upućenom egzilantici Anni Mariji Mori,¹³⁰ koja razmišlja o posljedicama odluke da ostane živjeti u Jugoslaviji, prenosi iskustvo onih koji su ostali, a koje se tada oblikuje kao oblik unutarnjega egzila. O tome Milani iznosi kratke i sažete riječi:

Noi che siamo rimasti abbiamo dovuto adattarci psicologicamente alla situazione reale, e in ognuno di noi si notano tracce di questo adattamento. La metamorfosi degli esseri non si procura: accade. Si sono venuti formando gli „italiani speciali“, esseri umani nel cui io più profondo sono avvenute strane fusioni fra ciò che sono stati e ciò che sono diventati nel luogo in cui sono nati, qualcosa di simile a una redistribuzione di molecole sconfinite in geometrie imprevedute. Nessuna forza al mondo potrebbe più riportarci allo stato pristino. S'immagina la chimica del momento in cui nessuno parlava la nostra lingua se non per ammiccare „tu italiano, tu fascista“, e noi non parlavamo la loro? Un tempo di completa confusione. Lei non sospetta neanche la realtà. Che ne sanno gli esuli del nostro „esilio interno“, garantito unicamente dallo spazio casalingo? Non immaginano quanto ci sia costato, di amarezze da patire, di orgoglio da salvare, di conflitti da superare, e di tensioni, di contraddizioni, di accanimento, di sofferenza. E di coraggio.¹³¹

128. „Za nas koji smo ostajali, to je bio početak novog razdoblja. Nakon toga stvari više nikada nisu bile iste niti lake“, ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 153.

129. NELIDA MILANI KRULJAC rođena je 1939. u Puli, gdje i danas živi. Diplomirala je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nekoliko je godina predavala talijanski i francuski jezik u hrvatskoj gimnaziji svojega grada. Poslije, od 1979., nakon što se specijalizirala za sociolingvistiku, obnašala je dužnost profesorice opće lingvistike i semantike na Filozofskom fakultetu u Puli. Bila je prodekanica i voditeljica Odsjeka za talijanistiku na istom fakultetu. Godine 2010. dodijeljeno joj je zvanje profesora emeritusa. Bila je glavna i odgovorna urednica kulturnog časopisa *La battana*. Njezin narativni opus opsežan je i obuhvaća i prozu i esejistiku. Godine 1992. dobila je nagradu Mondello za djelo *Una valigia di cartone* (Palermo, Sellerio 1991). Suradivala je s brojnim časopisima i dnevnim listovima.

130. ANNA MARIA MORI rođena je u Puli 1936. godine. Napušta Istru sa svojom obitelji na kraju Drugoga svjetskog rata, nakon što je područje Italije pripalo Jugoslaviji. Studirala je u Firenci i živi u Rimu. Novinarica je; najprije je radila na radiju, zatim u ženskim časopisima, uređivala je kulturnu stranicu rimskoga dnevnika *Il Messaggero* te suradivala kao izvjestiteljica za kulturu i zabavu s listom *La Repubblica*. Autorica je nekoliko romana.

131. ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 23.;

„Mi koji smo ostali morali smo se psihološki prilagoditi stvarnoj situaciji, a u svakome od nas vide se tragovi te prilagodbe. Metamorfoza bića ne nastaje svjesno: ona se jednostavno dogodi. Tako su se počeli formirati 'posebni Talijani', ljudska bića u čijem su najdubljem ja nastale čudne fuzije između onoga što su bili i onoga što su postali na mjestu na kojem su rođeni, nešto nalik preraspodjeli molekula raspršenih u nepredvidivim geometrijama. Nijedna sila na svijetu više nas ne bi mogla vratiti u prijašnje stanje. Može li se zamisliti kemija trenutka u kojem nitko nije govorio naš jezik, osim uz dobacivanje: 'ti Talijan, ti fašist', a mi nismo govorili njihov? Vrijeme potpune zbrke. Vi ni ne naslućujete stvarnost. Što izgnanici znaju o našem 'unutarnjem egzilu', zajamčenom isključivo prostorom doma? Ne mogu ni zamisliti koliko nas je to stajalo gorčine koju smo morali podnijeti, ponosa koji smo morali sačuvati, sukoba koje smo morali prevladati, napetosti, proturječja, upornosti, patnje. I hrabrosti.“

Gianna Dallemulle Ausenak u svojim pričama iznosi sve gorčine i patnje proživljene tijekom ratnoga razdoblja, a posebno u poraću. Autorica provodi duboko istraživanje sjećanja kako bi ponovno povezala vlastiti razlomljeni identitet i, u skromnoj mjeri, bori se za očuvanje ponosa pripadnosti talijanskoj zajednici.

Izbor naslova nesumnjivo je bio namjeran: „cucal“ je izraz u istarsko-venetskome dijalektu za galeba. Odabir naslova koji rabi isti leksem i u dijalektu i u standardnome jeziku (cucai i gabbiani), pri čemu je na prvom mjestu dijalektni izraz, potvrđuje Dallemulleinu potrebu da koristi svoj materinski jezik, pulski dijalekt, s kojim se poistovjećuje i ne dopušta da bude izbrisan. Stoga ustraje u njegovu korištenju: u zbirci se nalazi lijep broj priča napisanih na dijalektu, među kojima su: *La fighera del sior Bepi*, *Coss'che siora Valeria ga imparado de Filumena Marturano*, *Andare o restare* i *Boboli e formagele*, u kojima autorica oživljava arhaične riječi, pučke izreke i elemente koji se očituju u svojoj autentičnosti. Dijalekt u većini slučajeva predstavlja prvu jezičnu varijantu stečenu u procesima primarne socijalizacije, u obiteljskom i zajedničkom okruženju. On čini povijesno ukorijenjen govor autohtone talijanske nacionalne zajednice na njezinu području naseljavanja.

O tome Milani piše u predgovoru Dallemulleinu djelu:

Dal proposito di fissare un momento, una situazione o un caso curioso per aspetti singolari, sono nati i racconti godibilissimi, pieni di verve, „Boboli e formagele“, [...], „Coss'che siora Valeria ga imparà de Filumena Marturano“ [...] Invenzioni lessicali, modi di dire, nomignoli o semplici parole tratti dalla realtà linguistica della Pola che fu si_aniano, acquistando profondità scenica, si incarnano nei personaggi da cui derivano e che continuano a vivere nelle loro sillabe.¹³²

Spisateljica, u izboru tema pisanih na dijalektu, opredjeljuje se za realističan prikaz prostora. U njezinu književnom korpusu na vernakularu nalaze se mikrokozmosi oživljeni likovima i tipičnim karikaturama istarske prijestolnice, okupljališta običnih ljudi koje su posjećivali lučki radnici nakon napornog radnog dana, te uličice starogradske jezgre koje su skrivale intrige, strasti i tračeve; sve to pobuđuje znatiželju spisateljice. Vrlo je zanimljiv početak pripovijetke *La fighera del sior Bepi*:

Tanto tempo fa, in via Petilia ghe iera una caseta col teto drito a copi rossi e l'ortisel davanti che ghe fasseva el girotondo e la riversava a una dopia fila de bosso verde scuro. El nespoler, ospite de 'sto fassoletto de tera, dava le nespole più grosse de tuta la contrada, tanto che de lontan le pareva pomi cachi, mira dela muleria discalsa de quie paragi. Ghei era una fighera, bel albero nostran,

132 NELIDA MILANI, *Premessa* u: GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Cucai e gabbiani*, op. cit., str. 7–8.;

„Iz želje da se zabilježi neki trenutak, situacija ili znatiželjan slučaj s posebnim obilježjima nastale su iznimno čitljive, duhovite priče: 'Boboli e formagele', [...], 'Coss'che siora Valeria ga imparà de Filumena Marturano' [...]. Leksičke invencije, izrazi, nadimci ili jednostavne riječi proizašli iz jezične stvarnosti nekadašnje Pule, koje su dobile scensku dubinu, utjelovljuju se u likovima iz kojih proizlaze i koji nastavljaju živjeti u njihovim slogovima.“

pomo dela discordia de sior Bepi, el proprietario, e de la di lui sua suocera, pretesto per barufasse, smachi e puntigli, che fasseva bela mostra proprio davanti la finestra dela camera de la vecia, ofrindo ombra e fighi rossi e sugosi co' relativi nuvoli de vespe e mosconi, che iera una belessa.¹³³

Poseban ugodaj donosi pripovijetka *Coss'che siora Valeria ga imparado de Filumena Marturano*, u kojoj autorica živopisno uvodi i ocrtava glavne likove priče: gospodina Rica, brijača, i njegovu suprugu Valeriju, te opisuje njihov odnos na sljedeći način:

Ben, andando a capo, se pol dir onestamente che Valeria e Rico se voleva ben e che i andava dacordo. Odio, ogni tanto qualche sbraitada se sentiva, ma i polesani xe gente de caratere, miga pepe lesse, che no'ti sa mai come che i pensa. [...] El fato xe, che a la Valeria, dona de sestin, el saver che el suo Rico iera strento de borsa, insoma, che ghe pesava slongar quei do schei, ghe gaveva sempre brusado.¹³⁴

Dallemulleine priče na dijalektu vraćaju gotovo idiličnu sliku istarskoga krajolika, prožetu nostalgijom i ukorijenjenju u sjećanju. U njima oživljavaju stvarne osobe, ponekad i prave karikature pulske svakodnevce, prikazane u svojoj najintimnijoj dimenziji i u skladu s narodnom tradicijom s kojom se autorica osjeća duboko i visceralno vezanom.

Osnovna narativna tehnika zbirke jest retrospektivna pripovijest koja za autoricu ima karzičnu vrijednost. Nelida Milani precizira da su pripovijetke sastavljene:

con grande finezza. Con la sensibilità, la precisione e l'affettuosa ironia che le sono proprie, la Dallemulle fa rivivere le infinite storie minori nascoste nelle pieghe della grande Storia e formicolanti di minuscole verità quotidiane, ricomponendo così l'album di famiglia di un'epoca che continua a vivere all'interno di tutti noi e della quale i giovani sentono parlare come di un mito.¹³⁵

Zapravo, za razliku od druge zbirke, u ovoj prvoj prisutna je humoristična strana pulske spisateljice, prožeta dozom bijesa pri iznošenju vlastitoga iskustva. Ton je sličan onome koji koriste Milani i Mori u djelu *Bora*.

133 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *La fighera del sior Bepi* u: *Cucaì e gabbiani*, op. cit., str. 31;

„Davno, u Ulici Petilia nalazila se mala kuća s krovom pokrivenim crvenim crijepom i vrt ispred nje koji je bio ograđen dvostrukim redom tamnozelenog šimšira. Nešpola, stanovnik tog malog komadića zemlje, davala je najveće plodove u cijelom kraju, toliko da su izdaleka izgledali kao kakiji, na divljenje bosonoge djece iz okolice. Tu je bilo i smokvino stablo, lijepo domaće stablo, jabuka razdora između gospodina Bepija, vlasnika, i njegove punice, povod za svađe, prepirke i sitničavosti, koje se nalazilo upravo ispred prozora stare žene, pružajući hlad i crvene, sočne smokve, zajedno s oblacima osa i muha – prava ljepota.“

134 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Coss'che siora Valeria ga imparado de Filumena Marturano* u: *Cucaì e gabbiani*, op. cit., str. 39.; „Dobro, da se prijede na stvar, može se iskreno reći da su se Valeria i Rico voljeli i da su se slagali. Ponekad se, doduše, čula koja svađa, ali Puljani su ljudi karaktera, nisu 'blagi kao kuhana paprika', jer nikad ne znaš što misle. [...] Činjenica je da je Valeriji, ženi od stila, to što je znala da je njezin Rico bio štedljiv, odnosno da mu je bilo teško izdvojiti i nekoliko novčića, uvijek stvaralo nelagodu.“

135 Ibid., str. 7.;

„s velikom finoćom. S osjetljivošću, preciznošću i njoj svojstvenom blagom ironijom, Dallemulle oživljava bezbrojne male priče skrivene u naborima velike Povijesti i prepune sitnih svakodnevnih istina, ponovno slažući tako obiteljski album jedne epohe koja i dalje živi u svima nama i o kojoj mladi slušaju kao o mitu.“

Zbirka započinje autobiografskom pričom *In corsia*, u kojoj autorica opisuje vlastiti profesionalni svijet. Glavna junakinja pripovijetke jest glavna medicinska sestra koja se dušom i tijelom posvećuje skrbi za svoje male pacijente. O pripovijetki Roić tvrdi:

apre a un altro dei temi fondamentali della Dallemulle Ausenak: il metafisico. Narrare la morte di una bambina dodicenne alla quale la grave malattia impedisce di diventare ragazza e donna, pensare la frase che cambia tutto, che mette a dura prova il lavoro e la dedizione quotidiana onnipresente di chi ha scelto questa professione, e poi scriverla, semplice e terribile allo stesso tempo: „Ma Elena stava morendo“ [...] implica per l'io narrante, quasi d'obbligo un'altra: „Dov'era Dio in quel momento?“¹³⁶

La menzogna je još jedna autobiografska priča koja kao temu ima bolnički svijet čiji je Dallemulle dio. To je priča o tek rođenom djetetu, unuci gospođe Sarti, rođenoj sa sindromom Down, te opisuje teške trenutke s kojima se mora suočiti medicinska sestra na odjelu neonatologije u trenutku kada susreće rodbinu novorođenčadi. Autoričine riječi, sažete i bitne, ipak su prikladne da istaknu složenost situacije, jasno iznoseći njezine višestruke implikacije:

Mi chiamo Sarti. La bambina di mio figlio, che è nata ieri, è stata trasferita dalla Maternità, qui da voi. Vorrei vederla. [...] Da buona professionista, l'infermiera si era ripresa e disse, gentilmente: – Ecco, piccolina, ti presento tua nonna. Senza lasciar trapelare alcuna emozione, la donna ispezionò il pallido visino della neonata. Gli occhietti dal taglio obliquo erano chiusi in un trepido sonno di uccellino stanco, la bocca era piccola e semiaperta, la pelle esangue, quasi trasparente. – Sembra un Pierrot orientale, – pensò. – Nonostante tutto, è molto graziosa, non è vero? –, tentò l'infermiera dolcemente. La donna serrò le labbra fortemente in una smorfia dolorosa. Tuttavia non rispose.¹³⁷

Osobna priča spisateljice uvelike proizlazi iz događaja koji su zahvatili Istru na kraju Drugoga svjetskog rata. Dovoljno je spomenuti pripovijetku *Puntaguzzo 1944*, ili *I quadri*, ili pak *La sedia*. *Puntaguzzo 1944* prva je pripovijetka kronološki koja kao temu ima rat. Za Roić to predstavlja:

il vivo ricordo della bambina nella descrizione della vicenda bellica del rifugio nella baracca a Puntaguzzo. [...] Eppure l'amicizia della piccola bimba con un gabbiano, i suoi ricordi del cataclisma di fuoco provocato dal bombardamento del porto polesse, i rapporti con le persone che si trovavano in quella zona aspet-

136 SANJA ROIĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, op. cit., str. 136.;

„Otvara se još jednoj od temeljnih tema Dallemulle Ausenak: metafizičkom. Pripovijedati o smrti dvanaestogodišnje djevojčice kojoj teška bolest onemogućuje da postane djevojka i žena, promisliti rečenicu koja mijenja sve, koja stavlja na tešku kušnju posao i svakodnevnu, sveprisutnu posvećenost onih koji su odabrali tu profesiju, a zatim je zapisati, jednostavnu i strašnu u isto vrijeme: 'Ali Elena je umirala' [...] za pripovjedačko ja gotovo nužno podrazumijeva i drugo pitanje: 'Gdje je u tom trenutku bio Bog?'“

137 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *La menzogna* u: *Cucai e gabbiani*, op. cit., str. 61.;

„Zovem se Sarti. Kći moga sina, koja je rođena jučer, premještena je s rođilišta k vama. Željela bih je vidjeti. [...] Kao dobra profesionalka, medicinska sestra se pribrala i rekla ljubazno: – Evo, mala, predstavljam ti tvoju baku. Ne odajući nikakvu emociju, žena je promatrala blijedo lice novorođenčeta. Oči kosog oblika bile su zatvorene u treperavom snu umornog ptica, usta mala i poluotvorena, koža bez krvi, gotovo prozirna. – Izgleda kao istočnjački Pierrot – pomisli. – Unatoč svemu, vrlo je lijepa, zar ne? – pokušala je nježno medicinska sestra. Žena je čvrsto stisnula usne u bolnu grimasu. Ipak nije odgovorila.“

tando di poter tornare nelle proprie case e alla quotidianità sono rimasti limpidi e chiari nel ricordo, confortati da dettagli, sentimenti, colori, palpitazioni.¹³⁸

Dallemulle razmotava sjećanja vezana uz djetinjstvo koja se poklapaju s tim užasnim ratom i njemačkom okupacijom grada Pule. Percepcija rata očima te djevojčice pojavljuje se kao nešto mitsko i fantastično te je slična percepciji rata kod Maderi, koji je doživljen: „gotovo kao pustolovina“.¹³⁹ Svijest o ratu za glavnu junakinju ublažena je prisutnošću galeba koji je imao slomljeno krilo. Između jednog i drugog bombardiranja, te brige o galebu, Dallemulle proživljava te trenutke s posebnom emotivnom uključenosti:

Quando potevo tenerlo tra le mani, ero pervasa da una grande tenerezza, quasi uno struggimento, che mi saliva dal petto alla gola e mi lasciava gli occhi umidi. Il gabbiano non sospettava tanto trasporto, ma sono sicura che con me si sentiva a suo agio. Certo, non era l'erede di un Livingstone, lui, e non avrebbe raggiunto le massime vette dello spirito, era soltanto un piccolo gabbiano, ma anche uno dello stormo può far dimenticare ad una povera bambina, che la guerra è un orribile mostro. Quando era possibile, lo portavo in riva al mare, a due passi dalla baracca. [...] Assieme al gabbiano vivevo dei piccoli momenti incantati, rifugio di sempre, proibito agli adulti, anche ai più cari.¹⁴⁰

No bombardiranja doslovno brišu sliku grada i nestaje i galeb koji je uljepšavao dane male protagonistice. Grad mijenja lice, a nakon što su ga Saveznici oslobodili, mijenja se i status talijanskoga stanovništva: iznenada, s jugoslavenskom okupacijom, Talijani postaju građani druge države. U borbi za očuvanje vlastitoga identiteta oni koji su ostali obeshrabreni su silovitim nametanjem nove kulture i nove ideologije. Značajne su riječi Mori u tom pogledu:

Era una vistosa volontà di azzerare abitudini, lingua, cultura italiane: si ballavano danze slave, cantando in slavo, e intercalando continuamente con il grido collettivo Zivio Tito, Viva Tito. Che noi tutti, italiani, nelle case di fronte o di spalle, potessimo avere lingua, cultura musicale, tradizioni, gusti e anche idee politiche diverse, non solo non importava, ma – l'avvertimento indiretto era peraltro chiarissimo – era bene non dirlo e neppure pensarlo.¹⁴¹

138 SANJA ROIĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, op. cit., str. 138–139.;

„živo sjećanje djevojčice u opisu ratne situacije i skloništa u baraci u Puntaguzzu. [...] Ipak, prijateljstvo male djevojčice s galebom, njezina sjećanja na vatrenu kataklizmu izazvan bombardiranjem pulske luke, odnosi s ljudima koji su se nalazili na tom području čekajući povratak svojim kućama i svakodnevicu, ostali su jasni i bistri u sjećanju, obogaćeni detaljima, osjećajima, bojama i uzbuđenjima.“

139 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La produzione letteraria di Marisa Maderi*, op. cit., str. 71.

140 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Puntaguzzo 1944 u: Cucai e gabbiani*, op. cit., str. 84–85.;

„Kad sam ga mogla držati u rukama, obuzimala me velika nježnost, gotovo neka čežnja, koja mi se penjala iz prsa u grlo i ostavljala oči vlažnima. Galeb nije slutio toliku privrženost, ali sam sigurna da se sa mnom osjećao ugodno. Naravno, on nije bio nasljednik nekog Livingstonea i nije mogao dosegnuti najviše vrhunce duha; bio je tek mali galeb, ali i jedan iz jata može natjerati siromašnu djevojčicu da zaboravi kako je rat strašno čudovište. Kad god je bilo moguće, nosila sam ga na obalu mora, na svega nekoliko koraka od barake. [...] Zajedno s galebom proživljavala sam male začarane trenutke, utočište koje je uvijek postojalo, zabranjeno odraslima, pa i onima najdražima.“

141 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, op. cit., str. 119.;

„Bio je to očit pokušaj da se izbrišu talijanske navike, jezik i kultura: plesali su se slavenski plesovi, pjevalo se na slavenskom

Kulturni identitet onih koji su ostali urušava se pred slavenskim tradicijama koje zauzimaju mjesto talijanskih: „in un clima surreale quanto tragico, nell’isolamento più totale, a Pola si ballava il kolo“,¹⁴² a o tom istom kolu govori i Osvaldo Ramous, dokumentirajući kako Riječani promatraju pridošlice u tom folklornom plesu:

La folla ballava il *kolo*, una sorta di girotondo dal ritmo inizialmente lento, che può raggiungere velocità vorticose, al canto e al suono di una melodia composta di poche battute, ripetute con orientale insistenza. (...) Le parole italiane, però, non giungevano fino al pubblico al quale erano rivolte. La folla, difatti, era divisa nettamente in due parti; una faceva gruppo sotto la terrazza, agitando bandiere e cartelli e sottolineando con applausi e grida i punti salienti del discorso; l'altra si teneva a distanza, a un centinaio di metri circa dalla prima, ed era composta non da partecipanti alla manifestazione, ma da semplici spettatori. Erano fiumani.¹⁴³

Druga pripovijetka, *I quadri*, prikazuje duboku nelagodu uzrokovanu egzodusom. Mjesto radnje uvijek je Pula, a protagonisti su članovi obitelji, pri čemu se pripovijetka posebno usredotočuje na tetu Gisellu. Sanja Roić smatra da je riječ o iznimno uspješnoj pripovijesti koja kroz lik već ostarjele tete Gisele ističe osjećaj odvojenosti od rodnoga kraja:

Attraverso il pretesto della chiamata dell’anziana zia che, da anni in Italia, probabilmente vive in questa maniera paradossale il proprio legame con l’Istria abbandonata, l’io narrante racconta al lettore la storia di una famiglia istriana, singolare e irripetibile eppure da collegare a molte altre, simili ma non uguali. Microstoria di viaggi, spostamenti in cerca di lavoro, lavoro duro quotidiano che doveva prima di tutto assicurare un’esistenza economica decente alla numerosa famiglia.¹⁴⁴

Zagrebačka talijanistica povezuje likove iz ove pripovijetke s drugim likom Dallemulleine pripovijetke, odnosno sa siorom Anom Croatom, glavnom junakinjom istoimene pripovijet-

jeziku, uz stalno skandiranje kolektivnog uzvika ‘Živio Tito, Viva Tito’. To što smo mi svi, Talijani, u kućama preko puta ili iza, mogli imati različit jezik, glazbenu kulturu, tradicije, ukuse pa čak i političke stavove, ne samo da nije bilo važno, nego – neizravno upozorenje bilo je vrlo jasno – bilo je bolje to ne reći, pa čak ni pomisliti.“

142 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 120.;

„u nadrealnoj i istodobno tragičnoj atmosferi, u potpunosti izolaciji, u Puli se plesao kolo.“

143 OSVALDO RAMOUS, *Il cavallo di cartapesta*, *op. cit.*, str. 224–226.;

„Mnoštvo je plesalo kolo, neku vrstu kola s početno sporim ritmom, koje može dosegnuti vrtoglave brzine, uz pjevanje i zvuk melodije sastavljene od nekoliko taktova koji se ponavljaju s istočnjačkom ustrajnošću. (...) Talijanske riječi, međutim, nisu dopirale do publike kojoj su bile upućene. Mnoštvo je, naime, bilo jasno podijeljeno na dva dijela; jedan se okupljao ispod terase, mašući zastavama i natpisima te naglašavajući pljeskom i povicima ključne točke govora; drugi se držao na udaljenosti, otprilike stotinjak metara od prvoga, i sastojao se ne od sudionika u događaju, nego od običnih promatrača. To su bili Riječani.“

144 SANJA ROIĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, *op. cit.*, str. 137–138.;

„Kroz povod poziva starije tete koja već godinama živi u Italiji, a koja tako vjerojatno proživljava paradoksalnu vezu s napuštenom Istrom, pripovjedačko ja pripovijeda čitatelju priču o jednoj istarskoj obitelji, jedinstvenoj i neponovljivoj, ali ipak poveziyoj s mnogim drugima, sličnima, ali ne istima. To je mikrohistorija putovanja, preseljavanja u potrazi za poslom i teškog svakodnevnog rada koji je prije svega trebao osigurati pristojnu ekonomsku egzistenciju brojnoj obitelji.“

ke objavljene u časopisu *Panorama*¹⁴⁵ i objašnjava da ta pripovijest započinje s: „il ‘c’era una volta’ di collodiana memoria“,¹⁴⁶ no: „il ‘C’era una volta’ di Gianna Dallemulle apre uno spazio narrativo analogo: ‘C’era una volta a Pola, tanto tempo fa, una piccola casa in Via degli Operai’...“¹⁴⁷, ali ta ulica, poznata i voljena, s ratnim događajima, a osobito u poraću, osim što će promijeniti izgled, promijenit će i svoju dušu.

Treća pripovijetka s ratnom tematikom jest *La sedia*, koja je kronika jedne dobrostojeće obitelji, one Nelle Valassi, koja je živjela u pristojnom gradskom stanu, s namještajem iz starijega razdoblja, a osobito s lijepim stolicama kojima se divi protagonistica pripovijetke. Obitelj se priprema napustiti grad. U prvim mjesecima 1947. Pula je masovno napuštena, stanovništvo je otišlo, ponajviše morem, zahvaljujući motornim brodovima koje je osigurao Odbor za egzodus talijanske vlade. Odlaze oni koji posjeduju dokumente o opciji. Motor-njače *Pola* i *Grado* isplovljavaju prema Trstu, a parobrod *Toscana* prometuje između Pule, Venecije i Ancone. *Toscana* je prvi prijevoz obavila 4. veljače, a posljednji 20. ožujka 1947.: u otprilike dva mjeseca grad se ispraznio.¹⁴⁸ Anna Maria Mori prisjeća se onih bolnih trenu-taka odlaska iz Pule:

Sulla riva c’erano i mobili: la povera roba di tutta quella povera gente che par-tiva, materassi che si infradiciavano, legno che ammuffiva e si sbriciolava in attesa degli imbarchi... Qualcuno li spediva con i treni, sui vagoni merci. La gente si imbarcava sul *Toscana*, che faceva la spola tra Pola e Trieste...¹⁴⁹

Ta stolica, o kojoj pripovijeda Dallemulle, postaje simbol odlaska onih koji napuštaju grad i može se usporediti s drugim simbolom izbjeglice – kovčegom. Protagonistica promatra svoj grad obuzet groznicom odlazaka:

La città si vuotava, rapidamente, presentava l’aspetto di un alveare con le celle ormai svuotate, le cui api operose erano andate per il miele in altri lidi. Io, que-sto non lo capivo e mi faceva strano vedere le case del vicinato incustodite, con i battenti aperti e le persiane spalancate come tante ferite, attraverso le quali si poteva contemplare il focolare, di quelle che erano state famiglie.¹⁵⁰

145 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Siora Ana croata*, u: *Panorama*, Rijeka, XXXIII, br. 18, 1984, str. 8–11.

146 SANJA ROIĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, op. cit., str. 133.;

„bilo jednom’ u duhu Collodijeva sjećanja.“

147 Ibid.;

„Bilo jednom’ Gianna Dallemulle otvara sličan narativni prostor: ‘Bilo jednom u Puli, davno, jedna mala kuća u Ulici radnika’...“

148 Usp. GIULIA CNAPICH, *Le radici della memoria* u: *Ricerche sociali*, br. 13, Rovinj, Centro di ricerche storiche Rovigno, 2005, str. 25.

149 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, op. cit., str. 152.;

„Na obali je bio namještaj: siromašne stvari svih tih siromašnih ljudi koji su odlazili, madraci koji su se natapali, drvo koje je pljesnivjelo i raspadalo se čekajući ukrcaj... Netko ih je slao vlakovima, u teretnim vagonima. Ljudi su se ukrcavali na brod *Toscana*, koji je prometovao između Pule i Trsta...“

150 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *La sedia* u: *Cucai e gabbiani*, op. cit., str. 97.;

„Grad se brzo praznio, poprimajući izgled košnice s već ispražnjenim ćelijama, čije su vrijedne pčele otišle tražiti med u drugim krajevima. Ja to nisam razumjela i čudno mi je bilo gledati susjedne kuće bez nadzora, s otvorenim vratima i širom otvorenim žaluzinama poput brojnih rana, kroz koje se moglo promatrati ognjište onih koji su nekad bili obitelji.“

Posebno pogađa ova posljednja tvrdnja: „onih koji su nekada bili obitelji“. Iz te se rečenice može iščitati proces raspada društva i razgradnje obiteljske jezgre do čega je došlo nakon egzodusa Talijana iz njihovih povijesnih naseljeničkih prostora. Mlada protagonistica, djevojčica od samo deset godina (alter ego spisateljice), odlučuje da tu uredsku stolicu, ostavljenu u praznoj kući, mora spasiti od činova pljačke koji su u tijeku, te je odlučuje odvući do svojega doma koji se nalazio nasuprot kuće njezine prijateljice Nelle. Autorica piše:

A trascinarla per gli interminabili cinque piani della mia casa feci una gran fatica, mi ci volle un sacco di tempo e non fu affatto impresa facile. Mi sembravano venti, le quattro gambe rigide che impuntavano, recalcitranti di vita propria, ma ero decisa di andare fino in fondo, di spuntarla, sudata, ansimante, cocciuta come un mulo e sempre più convinta che *dovevo farlo*. [...] La sedia, a differenza di tante cose ormai perse e dimenticate un po' ovunque, è ancora qui. Dura, solida, quadrata ed ...estranea. Infatti, dopo aver compiuto la memorabile impresa, che allora considerai un dovere, la ignorai, la dimenticai e non mi fu mai simpatica.¹⁵¹

Gianna Dallemulle u ovim je pripovjednim stranicama dala glas spisateljici koja istražuje vlastitu unutrašnjost i ispituje prikazanu stvarnost, jednostavnim glasom i prigušenim tonom, tek povremeno prodornim. Na samom kraju analize ove zbirke pripovijedaka koristimo riječi Irene Visintini, autorice priloga o Gianni Dallemulle Ausenak u zborniku *Le parole rimaste*:

Con passione conoscitiva e riflessiva fermezza, in tono sobrio e pacato, privo di concessioni all'emozionalità o ai sentimentalismi, l'autrice, in bilico tra il filtro del ricordo e l'attualità del presente, ha saputo compiere il suo difficile percorso poetico e narrativo per ricomporre la civiltà istriana di un tempo (ma anche quella del presente), le sue memorie, l'eterno splendore della sua terra immersa nel mare.¹⁵²

¹⁵¹ Ibid., str. 99.;

„Dok sam je vukla uz beskrajnih pet katova svoje kuće, uložila sam velik napor, trebalo mi je mnogo vremena i to nipošto nije bio lak poduhvat. Činilo mi se kao da ih je dvadeset, četiri ukočene noge koje su zapinjale, kao da imaju vlastiti, neposlušni život, ali bila sam odlučna ići do kraja, uspjeti, znojna, zadihana, tvrdoglava poput mazge i sve uvjerenija da to moram učiniti. [...] Stolica, za razliku od mnogih stvari već izgubljenih i zaboravljenih posvuda, još uvijek je ovdje. Čvrsta, postojana, četvrtasta i... strana. Naime, nakon što sam izvršila taj nezaboravni poduhvat, koji sam tada smatrala svojom dužnošću, ignorirala sam je, zaboravila i nikada mi nije bila draga.“

¹⁵² IRENE VISINTINI, *Gianna Dallemulle Ausenak*, u: NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *Le parole rimaste*, op. cit., str. 239.;

„S poznatom i promišljajućom strašću, u odmjerenom i mirnom tonu, lišenom bilo kakvih ustupaka emocionalnosti ili sentimentalizmu, autorica, balansirajući između filtera sjećanja i aktualnosti sadašnjosti, uspjela je proći svoj zahtjevan poetski i narativni put kako bi ponovno sastavila istarsku civilizaciju nekadašnjeg vremena (ali i onu sadašnjosti), njezina sjećanja, vječni sjaj njezina kraja uronjenog u more.“

4.2.2. Con voce minima

Con voce minima zbirka je od četrnaest priča, od kojih su tri napisane u istriotskome dijalektu (*I cugini di Trieste*, *Un pensier tira l'altro...* i *Orsola*), u kojima autorica nastoji ponovno sagledati prošlost pokušavajući razriješiti probleme koji opterećuju položaj ljudi s pograničnih područja. Njezino pisanje utemeljeno je na individualnome pamćenju koje neizbježno postaje kolektivno pamćenje Talijana koji su ostali živjeti u tim ranjenim krajevima. Pojam pamćenja za pojedinca obavlja temeljnu posredničku funkciju, jer doprinosi učvršćivanju osjećaja pripadnosti određenoj skupini. Nacionalne i etničke skupine pronalaze svoje podrijetlo i svoju povijesno-kulturnu baštinu putem društvenoga pamćenja. Njega čuvaju, prenose i preoblikuju članovi skupine kako bi se opisao i definirao njihov kolektivni identitet, jer omogućuje tumačenje sadašnjosti kroz simboličke i kognitivne okvire ukorijenjene u prošlosti.

I Dallemulle se oslanja na društveno pamćenje kao izvor nadahnuća. U svojim pričama autorica čitatelju nudi realističan prikaz života, često usredotočen na ženske likove, pritom se nerijetko oslanjajući na vlastita iskustva i smještajući radnju uglavnom u svoj rodni grad i njegovu okolinu.

Na poleđini knjige stoje sljedeće riječi: „nei racconti di Gianna Dallemulle la donna è al centro, gli uomini vi compaiono come personaggi secondari, oppure come vere e proprie funzioni della donna, utili soprattutto per illuminare i sentimenti femminili“.¹⁵³ Tako Nelida Milani, sa svojom karakterističnom izravnošću, ističe žensku prisutnost koja prožima zbirku. Sanja Roić napominje koliko je u njezinu književnom stvaralaštvu uočljiv onaj simbiotski odnos između njezina bića i rodnoga grada:

Autobiografske pripovijetke pulske spisateljice [...] otkrivaju pažljivom čitatelju prirodu specifične i delikatne veze između djevojčice, djevojke, mlade i zrele žene i svoga grada, koje će odrediti izbor tema, motiva, mjesta i likova što su pokretali i pokreću njen život kako u prošlim vremenima, tako i danas.¹⁵⁴

Riječ je o zbirci koja ponovno donosi neke priče već objavljene u časopisima i antologijama. Prema Eliani Moscarda Mirković, ovi tekstovi usvajaju narativno gledište koje je pretežno realističko i koje se očituje kao:

realismo sui generis, [...], in parte affine alle esperienze del neorealismo italiano (per l'esigenza di testimoniare vissuti individuali ma anche collettivi), e tuttavia privo degli analoghi ideologemi di riferimento, essendo fisicamente lontano dalla produzione letteraria italiana del secondo dopoguerra e da alcune

¹⁵³ IRENE VISINTINI, *Gianna Dallemulle Ausenak*, u: NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *Le parole rimaste*,

„U pričama Gianne Dallemulle žena je u središtu, muškarci se pojavljuju kao sporedni likovi ili kao stvarne funkcije žene, korisne ponajprije za osvjetljavanje ženskih osjećaja,“

¹⁵⁴ SANJA ROIĆ, *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb, Hrvatska Sveučilišna Naklada, 2006, str. 235.

esperienze narrative in lingua italiana prodotte in Croazia e, più in generale, nell'ex Jugoslavia.¹⁵⁵

Što se tiče utjecaja talijanskoga neorealizma na istarsko-kvarnersku književnost od pedesetih godina nadalje, Mazzieri-Sanković i autorica ovih redaka ističu da je, zbog kašnjenja u kulturnim informacijama, uzrokovanoga izrazito ideološkim filterom koji je bio na snazi u tim godinama, u riječkoj književnosti izostala pojava, odnosno:

la partecipazione a quella che sarà la polemica intorno al neorealismo italiano e alla sostanziale insoddisfazione nei confronti dei canoni seguiti. Insoddisfazione dettata da una delusione nell'impegno della lotta e nei moduli di rappresentazione realistici. Una crisi portata avanti da Pasolini che, con *Ragazzi di vita*, attesta una situazione di smarrimento. Gli intellettuali fiumani saranno lontani anche dalla polemica sul *Metello* di Pratolini che, stando alla critica di Muscetta, diviene testimonianza di confusione ideologica, carenza di coscienza di classe e incertezza nella rappresentazione dell'eroe 'positivo'. [...] Le eventuali segnalazioni di un aspetto problematico del vivere vengono indicate, sulle pagine de „La Voce del Popolo“, come manifestazioni caratteristiche di una società capitalista (italiana o altra) priva di ideali positivi.¹⁵⁶

Rasprava se proširuje i na istarsku književnost, koja prepoznaje iste signale kao i kvarnersko središte. Valja istaknuti da Rijeka u tim godinama predstavlja središte kulturne i političke djelatnosti talijanske manjine na tom području, budući da ondje djeluju tadašnja Unija Talijana Istre i Rijeke (danas Talijanska unija), izdavačka kuća EDIT, Talijanska drama, Krug pjesnika, književnika i umjetnika te se osniva prvi, a ujedno i najbrojniji, Circolo Italiano di cultura (danas Zajednica Talijana).

Riječke istraživačice oslanjaju se na tumačenje Sergija Turconija kako bi objasnile razlog onoga što se naziva kasnom fazom neorealizma u istarsko-kvarnerskome području:

Stando a Turconi, [...] il motivo non è da ricondursi a un fenomeno di ritardo periferico e provinciale, quanto piuttosto a un'obiettiva situazione storico-letteraria che era l'assenza di crisi dei valori sociali che avevano generato il declino del neorealismo in Italia. [...] Solo all'inizio degli anni Sessanta si assiste negli

155 ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *I multipli itinerari della memoria. Percorsi autobiografici nella letteratura femminile istro-quarnerina*, Pula, Sveučilište „Juraj Dobrila“ u Puli, Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturne studije, 2018, str. 96.; „realizam *sui generis*. [...]”, djelomično blizak iskustvima talijanskoga neorealizma (zbog potrebe da se svjedoči o individualnim, ali i kolektivnim iskustvima), a ipak lišen sličnih ideoloških uporišta, budući da je fizički udaljen od talijanske književne produkcije nakon Drugoga svjetskog rata te od nekih pripovjednih iskustava na talijanskom jeziku nastalih u Hrvatskoj i, općenito, u bivšoj Jugoslaviji.“

156 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 106.;

„sudjelovanje u polemici oko talijanskoga neorealizma i u temeljnom nezadovoljstvu u odnosu na sljedeće književne kanone. Nezadovoljstvo je proizašlo iz razočaranja u angažmanu borbe te u realističnim modelima prikazivanja. Krizu je nastavio Pasolini koji je, djelom *Ragazzi di vita*, posvjedočio stanje izgubljenosti. Riječki intelektualci također će ostati po strani i od polemike oko Pratolinijeva *Metella* koji, prema Muscettinjoj kritici, postaje svjedočanstvo ideološke zbrke, nedostatka klasne svijesti i nesigurnosti u prikazu „pozitivnog“ junaka. [...] Moguća ukazivanja na problematične aspekte života u novinama *La Voce del Popolo* tumače se kao karakteristične pojave kapitalističkog društva (talijanskog ili drugog) lišenog pozitivnih ideala.“

spazi della ex Jugoslavia, stando a Turconi, all'allentamento dell'attivismo popolare generale e si aprono nuovi capitoli anche nella letteratura. La letteratura diviene strumento critico di conoscenza e trasformazione del reale e riafferma la responsabilità politica, ideologica e sociale dello scrittore alla ricerca di una correlazione fra letteratura e società.¹⁵⁷

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina u talijanskoj književnosti Istre i Hrvatskoga primorja dolazi do prijelaza od „mi“ prema „ja“: „anche nei casi in cui alcuni autori mantengono vivo un attaccamento al neorealismo“,¹⁵⁸ privrženost koja će se još dugo zadržati u prozi.¹⁵⁹

Gianna Dallemulle Aussenak, autorica koja je ostala, istražuje dubine ljudske duše i poistovjećuje se s većinom književnika istarsko-kvarnerskoga područja koji definiraju autonomne književne putove. Piše i objavljuje od kraja osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća, u razdoblju kada se Italija suočava s: „con gli ‘anni di piombo’, con gli attacchi terroristici e le Brigate Rosse che producono lotta armata e violenza.“¹⁶⁰

Jugoslaviju u to doba zahvaća epohalna promjena koja će dovesti do raspada države:

Nel 1980 muore Josip Broz Tito e ha inizio il disfacimento del solido assetto politico del paese che porterà alla guerra fratricida in Jugoslavia. Se, a livello internazionale, si superano i dissensi e si pone fine alla guerra fredda, in Jugoslavia lo stato federale si sgretola, si risvegliano atavici odi che portano a una cruenta guerra patriottica al termine della quale la Croazia si proclama Stato indipendente l'8 ottobre 1991. La caduta del muro di Berlino nel 1989 segna di fatto l'inizio di una nuova era per tutti i popoli dell'Est europeo, ma per la Jugoslavia ciò significa impugnarle le armi.¹⁶¹

Za intelektualce Talijanske nacionalne zajednice to donosi nove izazove. Domovinski rat dovodi talijansku manjinu do novoga egzodusa, onoga dijela ljudi koji se ne pronalaze u novoj stvarnosti te napuštaju gradove ne želeći biti uključeni u oružane sukobe. A čovjek kulture osjeća potrebu da još jednom sastavi dijelove tog mozaika, te se oblikuje slika u kojoj:

157 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 106–107.;

„Prema Turconiju, [...] razlog se ne može svesti na fenomen perifernoga i provincijskoga kašnjenja, već prije na objektivnu povijesno-književnu situaciju, odnosno na izostanak krize društvenih vrijednosti koje su u Italiji dovele do opadanja neorealizma. [...] Tek početkom šezdesetih godina, prema Turconiju, na prostorima bivše Jugoslavije dolazi do slabljenja općeg narodnog aktivizma te se otvaraju nova poglavlja i u književnosti. Književnost postaje sredstvo kritičkoga spoznavanja i preobrazbe stvarnosti te ponovno potvrđuje političku, ideološku i društvenu odgovornost pisca u potrazi za povezanošću između književnosti i društva.“

158 *Ibid.*, str. 120.;

„čak i u slučajevima kada neki autori zadržavaju živu privrženost neorealizmu.“

159 *Ibid.*, str. 114.

160 *Ibid.*, str. 119–120.;

„‘olovnim godinama’, s terorističkim napadima i Crvenim brigadama koje potiču oružanu borbu i nasilje.“

161 *Ibid.*;

„Godine 1980. umire Josip Broz Tito i započinje raspad čvrstog političkog ustroja zemlje, što će dovesti do bratoubilačkoga rata u Jugoslaviji. Dok se na međunarodnoj razini prevladavaju nesuglasice i završava hladni rat, u Jugoslaviji se savezna država raspada, bude se prastare mržnje koje dovode do krvavog domovinskog rata, nakon kojeg se Hrvatska 8. listopada 1991. proglašava neovisnom državom. Pad Berlinskog zida 1989. godine zapravo označava početak nove ere za sve narode istočne Europe, ali za Jugoslaviju to znači uzimanje oružja u ruke.“

in un certo senso la *palestra jugoslava* aiuta gli scrittori italiani rimasti a essere preparati ad accogliere il ricongiungimento con la cultura di appartenenza e a trovarsi non al confine, non ai margini, non colti alla sprovvista, ma tutt'altro: carichi di nuove forze da proporre, di linfa vitale da trasmettere alla luce delle proprie esperienze vissute.¹⁶²

Četnaest pripovijetki zbirke *Con voce minima* imaju simbolične naslove, počevši od: *Questioni di ombre, I cugini di Trieste, Rita, Il viaggio, Domande, Un pensiero tira l'altro...*, *Radici, Storia minima di Aurelia B., Il nome, Insieme, Il braccialetto, Di una strada, Dalla parte di lui i Orsola*. One se razvijaju polazeći od povijesne i realističke pripovijesti koja: „si affina, i personaggi acquistano profondità psicologica; la dimensione fantastica e grottesca, insieme ad una punta di amarezza trovano maggiore spazio“.¹⁶³ Prema Sanji Roić, u Dallemulleinim pripovijetkama, koje su općenito kratke, raste potreba da se istakne:

di far uscire dall'ombra una topografia, delle relazioni, frasi, discorsi, destini che vengono coperti dai cambiamenti politici e sociali, di fissare tali momenti nella narrazione, e di far vivere persone che ha conosciuto o che conosce nell'ambito della finzione narrativa.¹⁶⁴

Pripovijetka *Radici* dramatično je ponovno oblikovanje obiteljskoga okvira glavne junakinje koja se posvećuje očajničkoj potrazi za ocem koji je nestao i skriva se. Ova potraga koju poduzima žena predstavlja silazak u dubine vlastite duše kako bi si odgovorila na brojna životna pitanja. Glavna junakinja odrasla je u matrijarhalnom okruženju te na početku pripovijetke o svojim korijenima izjavljuje da su trentinski i venetski, no njezina je pripadnost u potpunosti i nedvojbeno vezana uz istarsku zemlju:

è nella biografia collettiva delle radici istriane che è iscritta la mia vita. Una vita che fa riferimento ad una famiglia d'origine ristretta a poche persone, nonna Domenica, detta Minina, mia madre, le mie due zie. Tutto qui. Nessun fratello, nessuna sorella.¹⁶⁵

Smanjena obiteljska jezgra potiče je da otkrije svoje obiteljsko stablo koje se čini ogoljenim i, ponajprije, lišenim muških prisutnosti. Žene u kući ne otkrivaju nikakve informacije

162 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 145.;

„Na neki način jugoslavenska sredina pomaže preostalim talijanskim piscima da budu spremni prihvatiti ponovno povezivanje s vlastitom kulturnom pripadnošću te da se ne nađu na granici, ne na margini, niti zatečeni nesprenni, nego upravo suprotno: puni novih snaga koje mogu ponuditi, puni životne energije koju prenose u svjetlu vlastitih iskustava.“

163 164 GIUSY CRISCIONE, PATRIZIA C. HANSEN, *Dove andare, dove tornare. Autori italiani dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia dal Novecento al nuovo millennio*, Roma, Carta Adriatica, 2018, str. 143.;

„se usavršava, likovi dobivaju psihološku dubinu; fantastična i groteskna dimenzija, zajedno s dozom gorčine, dobivaju više prostora.“

164 SANJA ROĆ, *La prosa di Gianna Dallemulle Aussenak*, *op. cit.*, str. 132.;

„iznijeti iz sjene topografiju, odnose, rečenice, diskurse i sudbine koje su prekrivene političkim i društvenim promjenama, učvrstiti te trenutke u pripovijedanju te oživjeti osobe koje je upoznala ili poznaje unutar narativne fikcije.“

165 GIANNA DALLEMULLE AUSSENAK, *Radici u: Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005, str. 86.;

„u kolektivnoj biografiji istarskih korijena upisan je moj život. Život koji se odnosi na obitelj podrijetla svedena na nekoliko osoba: baku Domenicu, zvanu Minina, moju majku i moje dvije tete. To je sve. Nema braće ni sestara.“

o ocu glavne junakinje i proći će godine prije nego što ona otkrije da je otac bio „uno de fora“,¹⁶⁶ podrijetlom iz gradića kroz koji protječe rijeka Brenta, vojnik koji je upoznao njezinu majku usred rata i koji je morao napustiti Istru i svoju voljenu koja je u međuvremenu ostala trudna. Autodijegetska pripovijest čini se da stvara rekonstrukciju identitetskoga mozaika ispresijecanu osjećajnom suhoćom: glavna junakinja kreće na put sa svojim mužem u potrazi za ocem, susreće tetu Mariarosu i njezinu obitelj koja je dočekuje hladno. Tamo saznaje da je otac Gaetano-Tano umro prije tri godine te da je, štoviše, živio u Muggi, svega nekoliko kilometara od njezine Istre. Pripovijetka zapečaćuje tu želju za ponovnim pronalaženjem vlastitih korijena jer, kako i sama autorica navodi u predgovoru: „senza radici, la pianta non sta in piedi“.¹⁶⁷

U pripovijetci *Il braccialetto* Dallemulle proživljava svojevrsni *flashback*. I upravo je narukvica pronađena na ulici u Pragu, gradu koji voli,¹⁶⁸ koji priziva sjećanja koja se protežu od veselih situacija do bolnih trenutaka. Glavna junakinja, glazbenica na turneji s Filharmonijom, privučena je: „un piccolo bracciale, formato da paffuti cuoricini color celeste“¹⁶⁹ koji je podsjećaju na rođaka Fritz Müllerera, zvanog Frizzi, koji joj je bio poklonio sličnu. U tom multietničkom okruženju njezine Istre, spomenuti Nijemac bio je rođak u prvom koljenu njezine majke i 1942. godine posjetio je obitelj tijekom kratkog dopusta prije odlaska na Istočno bojište, s kojeg se više nikada nije vratio:

non tornò dalla guerra, né mai nulla si seppe di lui e della sua sorte. Spari nell'immensa steppa russa, ebbe mani e piedi congelati per il freddo abissale, venne disperso sul Don...? C'è bisogno d'aggiungere altro? Per tutti, egli era sparito nel cataclisma che allo stesso, inqualificabile modo, aveva inghiottito milioni di altre persone, e basta.¹⁷⁰

Struktura pripovijetke oslanja se na nelinearni narativni slijed, a u vezi s njezinom nelinearnošću Moscarda Mirković primjećuje da:

il soggetto non segue una successione cronologica nel raccontare, il tempo della narrazione non segue il tempo degli avvenimenti, bensì il racconto ha una dinamica temporale che si sfalda tra un presente legato alle vicende del vissuto personale dalla posizione del narratore autodiegetico, che in altri momenti del

166 Ibid., str. 93.;

„jedan od stranaca.“

167 Ibid., str. 11.;

„bez korijena, biljka ne stoji uspravno.“

168 Piše autorica: „L'anima di questa meravigliosa città, che amo, ha la vocazione musicale e vive la vicinanza con gli dei“, u: GIANNINA DALLEMULLE AUSENAK, *op. cit.*, str. 165.

169 Ibid.;

„malenom narukvicom, sastavljenom od zaobljenih, plavkastih srdašca.“

170 Ibid., str. 166.;

„nije se vratio iz rata, niti se ikada ista doznalo o njemu i njegovoj sudbini. Nestao je u golemoj ruskoj stepi, ruke i noge su mu se smrznule od strahovite hladnoće, nestao je na Donu... Treba li ista dodati? Za sve, on je nestao u kataklizmi koja je na isti, nepojmljiv način progutala milijune drugih ljudi, i to je sve.“

racconto è sostituito da un narratore eterodiegetico che evoca con diverse analesi le vicende degli zii morti in guerra sull'insanguinato fronte russo. Tale espediente narrativo offre all'autrice la possibilità di „letterarizzare“ i fatti storici legati al vissuto collettivo e di renderli parte di un vissuto personale.¹⁷¹

Pripovijedanje slijedi ono koje je primijenila Marisa Madieri u djelu *Verde acqua*, u kojem:

passato e presente si alternano, si fondono. Non c'è successione lineare nel tempo della narrazione. L'autrice ripercorre il periodo infantile fiumano per poi tuffarsi nel presente triestino della maturità, rivelando al lettore le sue riflessioni più intime, le sue inquietudini, le sue paure.¹⁷²

Pripovijetka *Domande* tipično je egzistencijalnoga i metafizičkoga karaktera te tematizira egzistencijalna pitanja glavne junakinje, Giulije, koja je opsjednuta i uvjetovana različitim ulogama koje obavlja te je progonjena nizom unutarnjih nemira. Giulia pati od nesanice i često joj se događaju misli o najčudnijim stvarima; primjerice, javljaju joj se misli koje se odnose na vjeru. Vjera je za glavnu junakinju imala presudnu ulogu tijekom razdoblja njezina odrastanja, usadila joj je obitelj, no s nastankom nove jugoslavenske države religija je bila zabranjena te se protagonistica prilagodila novoj situaciji. Sada, u odrasloj dobi, a osobito nakon majčine smrti, Giulia si postavlja niz pitanja o toj temi:

Come fai a conciliare il ruolo della scienza, che è ragione, con quello della fede, che è religione? Quark, stringhe, membrane in fibrillazione, infinitesime particelle elementari della materia, big bang ... Sono essi la corrispondente della creazione o è la creazione ad esserne la matrice? Il Vangelo secondo la scienza o la scienza secondo il Vangelo?¹⁷³

Zašto si glavni lik ove pripovijetke postavlja pitanja o vjeri? Zato što je odgojena u svojoj obitelji u duhu poštovanja tradicije koja uključuje i vjeru. O tome autorica piše:

nei primissimi anni della sua vita, genitori, nonni e parenti tutti, le avevano parlato del Bambin Gesù, della Madonnina, dell'Angelo custode, dei santi in paradiso. Era una normalità intrinseca all'educazione dei figli. Al posto dei gio-

171 ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *op. cit.*, str. 104.;

„Subjekt ne slijedi kronološki slijed u pripovijedanju; vrijeme pripovijedanja ne slijedi vrijeme događaja, nego pripovijest ima vremensku dinamiku koja se raslojava između sadašnjosti povezane s događajima osobnog iskustva iz perspektive autodijegetskog pripovjedača, koji je u drugim dijelovima pripovijetke zamijenjen heterodijegetskim pripovjedačem koji različitim analepsama evocira događaje o stričevima poginulima u ratu na krvavom ruskom bojištu. Takav pripovjedni postupak autorici pruža mogućnost da 'literarizira' povijesne činjenice povezane s kolektivnim iskustvom i da ih učini dijelom osobnog doživljaja.“

172 CORINNA GERBAZ GIULIANO, *La produzione letteraria di Marisa Madieri*, *op. cit.*, str. 67.;

„prošlost i sadašnjost izmjenjuju se i stapaju. U vremenu pripovijedanja nema linearnog slijeda. Autorica ponovno prolazi kroz riječko djetinjstvo, a zatim uranja u sadašnjost zrele dobi u Trstu, otkrivajući čitatelju svoje najintimnije misli, svoje nemire i svoje strahove.“

173 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Domande*, u: *Con voce minima*, *op. cit.*, str. 62.;

„Kako pomiriti ulogu znanosti, koja je razum, s ulogom vjere, koja je religija? Kvarkovi, strune, membrane u titranju, beskonačno male elementarne čestice materije, veliki prasak... Jesu li oni odgovarajući ekvivalent stvaranju ili je stvaranje njihova matrica? Evandjelje prema znanosti ili znanost prema Evandjelju?“

cattoli che costavano, Giulia aveva tanti bei santini dipinti a colori tenui, delicati, dai quali era affascinata. Ne aveva molta cura. Ci giocava buona parte della giornata, li disponeva in bella mostra, a volte copriva di bacetti le immagini che vi erano raffigurate.¹⁷⁴

Spisateljica nastavlja u duhu sjećanja te s dozom gorčine ponovno priziva u pamćenje razdoblje rata i poraća:

Ma gli anni che avrebbero potuto la mente di Giulia ad un'idea di devozione cristiana nella quale la gente della sua terra si riconosceva con atavica naturalezza, senza fanatismi o esagerazione (chissà se anche la geografia contribuisce a formare l'immagine del divino?), furono anni di guerra durissimi, seguiti da un dopoguerra straniante e drammatico. [...] Chi in quegli anni ebbe la ventura di sedersi in un banco di prima elementare iniziando così la propria istruzione, avrebbe a lungo ignorato la vera storia della sua gente. Lo stato avrebbe cancellato d'autorità le tracce della vita di un tempo [...] Negato, contrastato e pubblicamente umiliato, il sentimento religioso venne bandito dalla vita pubblica.¹⁷⁵

Riječi Dallemulle imaju prizvuk presude. I tako glavna junakinja postaje: „una non credente, un'agnostica, un'atea...“¹⁷⁶ ne slijedi tajno doktrinu kao što to čine njezine prijateljice Lauretta i Bruna. Unatoč svemu, s Bogom vodi dijalog i to na svoj način, jer se tom Bogu, naizgled udaljenom od njezina bića: „monologava, discuteva, anzi, al bisogno Gli si rivolgeva in modo supplicativo, affinché intercedesse, aiutasse, scongiurasse il pericolo...“¹⁷⁷ Takva percepcija: „sembra portare Giulia sulle soglie dell'apertura verso il metafisico, cercando di ottenerne una prova – paradossalmente – concreta“. ¹⁷⁸ U ovom djelu Dallemulle nam nudi kratku priču temeljenu na sjećanjima:

su schegge di memoria che il fruscio del tempo non cessa di portare permettendo così di reificare un mondo scomparso o un divenire che si è interrotto.

174 Ibid., str. 64.;

„U najranijim godinama njezina života roditelji, bake i djedovi te svi rođaci govorili su joj o malom Isusu, Madonici, anđelu čuvaru i svecima u raju. To je bila prirodna sastavnica odgoja djece. Umjesto skupih igračaka, Giulia je imala mnoštvo lijepih sličica svetaca oslikanih nježnim, blagim bojama, koje su je oduševljavale. O njima je vrlo brižno vodila računa. S njima se igrala veći dio dana, lijepo ih je raspoređivala, a ponekad bi slike koje su bile na njima prekrivala poljupcima.“

175 Ibid.;

„No godine koje su mogle usmjeriti Giulijin um prema ideji kršćanske pobožnosti, u kojoj se narod njezina kraja prepoznavao s iskonskom prirodnošću, bez fanatizma ili pretjerivanja (tko zna doprinosi li i geografija oblikovanju slike božanskog?), bile su godine strašnog rata, nakon kojih je uslijedilo zbujujuće i dramatično poraće. [...] Onaj tko je u tim godinama imao sreću sjesti u klupu prvog razreda i tako započeti svoje školovanje, dugo će ignorirati pravu povijest svoga naroda. Država je autoritativno brisala tragove nekadašnjeg života [...] Nijekan, osporavan i javno ponižavan, religiozni osjećaj bio je isključen iz javnog života.“

176 Ibid., str. 67.;

„nevjernica, agnostičarka, ateistica...“

177 Ibid.;

„monologirala, raspravljala, štoviše, po potrebi mu se obraćala na molitven način, kako bi posredovao, pomogao, otklonio opasnost...“

178 SANJA ROIĆ, *op. cit.*, str. 137.;

„čini se da dovodi Giuliju na prag otvaranja prema metafizičkom, nastojeći od njega dobiti – paradoksalno – konkretan dokaz.“

Un piccolo *amarcord* privato, tuttavia amalgamato al reticolo del collettivo, fatto di sostanza, di spirito, eco di tante possibili voci che generano nell'anima sentimenti ed emozioni.¹⁷⁹

Slijede pripovijetke realističnoga i autobiografskoga karaktera. U pripovijetki *Di una strada*, napisanoj 2002. godine, autorica prikazuje galeriju likova koji gravitiraju oko one ulice u Puli čije ime nije poznato i koja je, prema Roić:

non è la via degli Operai che il lettore di Gianna Dallemulle riconosce già come uno dei luoghi privilegiati del suo universo narrativo, ma è volutamente un luogo non individuato, e perciò può connotare tanti, diversi luoghi: i personaggi e le loro storie, il passato e il presente, la storia con i suoi bruschi tagli, l'incontro e lo scontro con il diverso, il tragico e il comico quotidiano.¹⁸⁰

U ovoj pripovijetki kolektivna povijest ulice postaje mjesto u kojem se sažima i postaje vidljiv tematizirani duh vremena. Ovdje, kao i u mnogim drugim njezinim pripovijetkama, autorica susreće drugačijega, drugoga od sebe. U pripovijedanje se uvodi lik stranca, prisutan kao lik u mnogim književnim djelima, univerzalni lik svih vremena koji je, prema Aljoši Pužaru, topos antropologa granice.¹⁸¹ No na koji se način oblikuje lik stranca? Mogući odgovor pruža antropološka tradicija koja ističe kako su, u pučkim kulturama, njegove karakteristike „determinate da un duplice processo di affermazione della propria identità – per contrapposizione a quella dell'altro – e di confronto con la diversità altrui“. ¹⁸² Također ne treba zanemariti izraženi ideološki naboj koji obilježava tu figuru, s kojom se svaka analiza neizbježno mora suočiti.¹⁸³ U vezi s položajem stranca, književna je refleksija razvila kategoriju začudnosti (ostranjenje),¹⁸⁴ shvaćene kao formalni i perceptivni mehanizam usmjeren na razgradnju ne-

179 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Premessa* u: *Con voce minima*, op. cit., str. 11.;

„na fragmentima sjećanja koje šum vremena ne prestaje donositi, omogućujući tako reificiranje nestalog svijeta ili prekinutog postojanja. Mala privatna uspomena, međutim, stopljena s mrežom kolektivnoga, satkana od stvari i duha, odjek mnogih mogućih glasova koji u duši rađaju osjećaje i emocije.“

180 SANJA ROIĆ, op. cit., str. 138.;

„nije Ulica radnika koju čitatelj Giannae Dallemulle već prepoznaje kao jedno od povlaštenih mjesta njezina pripovjednog svijeta, već je namjerno neodređeno mjesto, te stoga može označavati mnoga različita mjesta: likove i njihove priče, prošlost i sadašnjost, povijest sa svojim naglim prekidima, susret i sukob s drugačijim, svakodneвно tragično i komično.“

181 Usp. ALJOŠA PUŽAR, *Va fuori, o stranier...*, u: *La battana*, br. 143, Rijeka, EDIT, 2002, str. 3–6.

182 Usp. REMO CESERANI, *Lo straniero*, Roma-Bari, Editori Laterza, 1998, str. 21.;

„određene dvostrukim procesom afirmacije vlastitog identiteta – kroz suprotstavljanje identitetu drugoga – te suočavanjem s tuđom različitošću.“

183 U okviru teorije književnosti, lik stranca oblikuje se kao diskurzivna i narativna konstrukcija putem koje se artikuliraju dinamike drugosti. On ne upućuje na stabilan referent, već na skup simboličkih i ideoloških atribucija koje tekst organizira i problematizira. Lik stranca, stoga, podložan je proturječnim situacijama, budući da mu se pripisuju vrijednosti i prosudbe koje određuju ponašanja i stavove koji mogu varirati od neprijateljstva do težnje za asimilacijom.

184 Riječ je o narativnoj strategiji koja omogućuje prikazivanje ovakve otuđene situacije. Fenomen začudnosti bio je predmet kritičkih studija, a kanonizirali su ga ruski formalisti, osobito Viktor Šklovski. Ceserani ističe: „Ruski kritičar za definiranje tog postupka koristio je pojam 'začudnost' ('ostranenie') te ga je shvatio kao temeljni umjetnički postupak koji svakoj istinskoj umjetničkoj djelatnosti omogućuje da svijet prikaže na nov i svjež način, promatrajući ga gotovo očima 'stranca'.“ („Il critico russo ha usato, per definire questo procedimento, il termine di "straniamento" ('ostranenie'), e l'ha concepito come un proce-

posrednosti stvarnosti. Međutim, više nego što se svodi na jednostavnu tekstualnu figuru, stranac – kako ističe Ceserani – prije svega se oblikuje kao egzistencijalni uvjet, svojstven onome tko se mora suočiti s političkim sustavima i kulturnim horizontima koji su drukčiji od njegovih vlastitih. U toj perspektivi, on se definira kao kulturna konstrukcija intimno povezana s procesima oblikovanja i redefiniranja kolektivnih identiteta: slika koju je književnost opsežno koristila, katkad je oblikujući na dvoznačan način, a nerijetko i na načine obilježene neprijateljskim napetostima i omalovažavajućim dinamikama.¹⁸⁵

Pripovijetka koja se više od bilo koje druge uklapa u povijesno-politički kontekst prošlosti, u kojem je Povijest s velikim početnim slovom promijenila kulturno i jezično tkivo Istre – iste Istre koja je pretrpjela masakr u Vergarolli – jest *Storia minima di Aurelia B.* Riječ je o egzistencijalnoj priči mlade žene Aurelije, prvorodene od devetero djece, odrasle u siromašnoj obitelji, koja završava samoubojstvom glavne junakinje. Aurelia, lijepa mlada žena vitkih nogu, od samog je početka zamijenila majku u kućanskim poslovima, a ponajviše je postala oslonac svojoj mlađoj braći i sestrama. Malo je osoba kojima se povjeravala. Katkad je voljela voziti bicikl s Ondinom, s kojim će poslije razviti prijateljstvo. O tom prijateljstvu autorica piše:

Ma dell'Ondina ci si poteva fidare ad occhi chiusi, primo perché aveva il marito in un campo di lavoro da qualche parte in Germania e quindi i suoi sentimenti non potevano che essere gli stessi e poi perché loro due, nonostante una differenza d'età di quasi dodic'anni, erano diventate buone amiche. Un rapporto che si basava principalmente sul rispetto e sulla fiducia reciproca.¹⁸⁶

Rat, žestoki nacifašistički rat, predstavlja okvir pripovijesti, a obitelj pogađaju dva gubitka; umiru otac i stariji brat. Mučna bol zbog gubitka brata ostavlja cijelu obitelj u očaju, no najviše trpi Aurelia:

dimento artistico di base, che consente a ogni vera opera d'arte di rappresentare il mondo in modo nuovo e fresco, guardandolo quasi con gli occhi di uno 'straniero'") u: REMO CESERANI, *op. cit.*, str. 63.

185 O tome piše Remo Ceserani: „Uloga književnosti u odnosu na ovu djelatnost stvaranja i širenja kulturnih slika i stereotipa često je bila dvojaka i proturječna: ona je katkada izravno i odlučno pridonijela izgradnji tih slika, naglašavanju i učvršćivanju njihovih 'drugih' i diferencirajućih obilježja (...) ali je također, u djelima ozbiljnijeg narativnog i poetskog stvaralaštva, razvila vlastita reprezentativna i spoznajna sredstva kako bi iznutra razgradila te krute ideološke crte, pretvarajući stranca u dvoznačno i složeno biće, u lik i temu koja je prije svega književna, dajući mu mjesto unutar široke mreže tema (tema putovanja, susreta s drugim, potrage za sobom i tako dalje), ukratko, gradeći oko te teme, svaki put na drukčiji način, tekstualnu strukturu, priču, reprezentaciju“, („Il ruolo della letteratura, rispetto a questa attività di creazione e diffusione di immagini e di stereotipi culturali, è spesso stato duplice e contraddittorio: essa ha contribuito a volte in modo diretto e deciso a costruire quelle immagini, a sottolinearne e rafforzarne le caratteristiche "altre" e differenzianti (...) ma essa ha anche, nelle opere di più impegnata creazione narrativa e poetica, dispiegato i propri strumenti rappresentativi e conoscitivi per smontare dall'interno quei tratti di rigidezza ideologica, trasformando lo straniero in un essere ambiguo e complicato, in un personaggio e un tema più propriamente letterari, facendogli prendere un posto all'interno di un'ampia trama di temi (i temi del viaggio, del confronto con l'altro, della ricerca di sé, e così via), insomma costruendo attorno a questo tema, ogni volta in modo diverso, una struttura testuale, una storia, una rappresentazione.“) u REMO CESERANI, *op. cit.*, str. 8.

186 GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Storia minima di Aurelia B.*, u: *Con voce minima, op. cit.*, str. 105.;

„No Ondini se moglo bezrezervno vjerovati, ponajprije zato što joj je suprug bio u radnom logoru negdje u Njemačkoj, pa su njezini osjećaji bili isti, a zatim i zato što su njih dvije, unatoč razlici u dobi od gotovo dvanaest godina, postale dobre prijateljice. Bio je to odnos koji se ponajprije temeljio na poštovanju i uzajamnom povjerenju.“

Nel '41 la famiglia aveva avuto il primo, immenso dolore: sei mesi dopo la chiamata alle armi, il maggiore dei fratelli scomparve in mare assieme a tutto l'equipaggio della torpediniera *Ariel*, silurata al largo di Malta. La sua morte lasciò un vuoto incolmabile nella famiglia, che lo pianse a lungo. Ad Aurelia sembrò d'aver perso un figlio.¹⁸⁷

Unatoč tomu što je rat bjesnio, Aurelia je odlučila zaposliti se; radila je u jednoj radionici jedara; vremena su bila teška i nije si se moglo dopustiti izgubiti posao: „assunta in Arsenale, Aurelia aveva compreso d'istinto d'aver varcato una soglia molto importante, dove avrebbe trovato assai di più che soltanto un lavoro fisico da svolgere“.¹⁸⁸

Aurelia je postala dijelom antifašističkoga pokreta. Malo ih je to znalo, samo Ondina, koja je u međuvremenu postala njezina osoba od povjerenja. Spisateljica pomno ocrtava lice Pule: Trg kod mosta, Ulica strma, škola „Alessandro Manzoni“... mjesta koja čitatelju dočaravaju mirnu i sabranu atmosferu istarskoga gradića. No ta se spokojnost naglo narušava kada rat izbije na scenu. U pripovijetci tada izranjaju potresne slike: bombardiranja koja razaraju njezin rodni grad prizivaju se s bolnom preciznošću, a napadi se nižu u točnom i dramatičnom prikazu razaranja. Značajne su riječi spisateljice u kojima govori o sukobima koji su se zbili u Istri nakon kapitulacije Italije:

I primi seri scontri armati con la Resistenza ebbero luogo nell'alta Istria subito dopo l'armistizio dell'8 settembre del '43, ciò che diede la stura a un girone di violenze e di terrore e al primo infoibamento degli italiani da parte degli slavi, durato fino a metà mese di ottobre.¹⁸⁹

Spisateljica nas odmah uvodi u onaj razorni događaj koji je pogodio Talijane koji su do tada u ovim krajevima živjeli u suživotu i skladu. Glavna junakinja, iako dijeli ideale antifašističke borbe, ne može vjerovati onome što stanovništvo šaptom govori iz straha. Narodnooslobodilačka borba zahvatila je čitavo istarsko područje, te je tako jednog jutra Aurelia na kuhinjskome stolu pronašla poruku koju je napisao njezin brat Otello, u kojoj je obavijestio da će se pridružiti partizanima. Glavna junakinja i dalje ostaje aktivna na antifašističkoj strani, toliko da joj je dodijeljen tajni zadatak: trebala je njegovati ranjenoga partizana Venzela u kućici u Stignanu, s kojim otkriva ljubav:

Con Venzel, invece, fu amore immediato, sincero e appassionato. Lo visse appieno, aprendosi alla vita come la rosa si apre alla rugiada. Si sentì donna,

¹⁸⁷ Ibid., str. 113.;

„Godine 1941. obitelj je doživjela prvu, golemu bol: šest mjeseci nakon poziva u vojsku, najstariji od braće nestao je u moru zajedno s cijelom posadom torpiljarke *Ariel*, koja je bila torpedirana nedaleko od Malte. Njegova smrt ostavila je nenadoknadivu prazninu u obitelji, koja ga je dugo oplakivala. Aureliji se činilo kao da je izgubila sina.“

¹⁸⁸ Ibid.;

„Zaposlena u Arsenalu, Aurelia je instinktivno shvatila da je prešla vrlo važan prag, gdje će pronaći mnogo više od pukog fizičkog posla koji treba obaviti.“

¹⁸⁹ Ibid., str. 114–115.;

„Prvi ozbiljni oružani sukobi s otporom izbili su u gornjoj Istri odmah nakon primirja 8. rujna 1943., što je otvorilo krug nasilja i terora te dovelo do prvih likvidacija Talijana koje su počinili Slaveni, koje su trajale do sredine listopada.“

amata e desiderata, e, stretta tra le braccia doloranti di lui, sognò per la prima volta una famiglia tutta sua, sua e di Venzel, l'Amore.¹⁹⁰

No ponovno se u sve umiješala Povijest. Ljubavna se priča rasplinjuje jer Venzel, unatoč završetku rata, mora napustiti Pulu. Rastanak je težak za oboje, ali jedno drugome obećaju da će se ponovno vidjeti. Situacija u gradu mijenja se nakon Pariškoga ugovora iz 1947. godine i dolazi do iseljavanja talijanskoga stanovništva. Iz istarskoga grada odlaze Aurelijina braća i sestre: jedni u Italiju, drugi u Australiju; u Puli ostaje samo sestra Romilda koja se u međuvremenu udala za policijskoga službenika i živjela u urednom stanu u središtu grada. Grad se prazni i ni glavna junakinja ne zna treba li otići ili ostati. Odlučuje ostati s majkom jer duboko u srcu nada se da će ponovno vidjeti svog Venzela. Dallemulle opisuje opustjelost Pule sljedećim riječima:

Nei mesi che seguirono, la gente si preparò a partire. Si lacerarono nel dolore intere famiglie, parentele, amicizie di lunga data, buoni rapporti di vicinato... Chi restava era considerato filoslavo, amico e *tirapie* dei *drusi*, traditore della propria gente, chi optava per l'Italia e partiva era uno sporco fascista e reazionario, amico dei capitalisti sfruttatori della povera gente. Di notte, gli uni scrivevano sui muri W l'Italia! gli altri W Tito, Hoćemo Jugoslaviju!¹⁹¹

Priča svjedoči o onim ranama Talijana iz Istre koje se nikada više neće u potpunosti zacijeliti. No, pred velikom poviješću spisateljica vraća čitatelja u mikropovijest Aurelije, koja sada sama i obeshrabrena živi u stanu svoje sestre Romilde, koja se s mužem preselila u Zagreb. Odluka bračnoga para da se vrati u Pulu uzdrma ionako krhki svijet protagonistice, koja na kraju počinu samoubojstvo.

Gianna Dallemulle Ausenak okušava se u prozi s dvjema tankim zbirkama pripovijedaka koje su uglavnom strukturirane oko autobiografskoga pripovijedanja, shvaćenoga kao praksa obrade doživljene traume, iz onog „unutarnjega egzila“ koji je obilježio život spisateljice. Narativno „ja“ autorice ne ograničava se samo na svjedočenje boli nego je prerađuje u diskurzivni oblik koji omogućuje njezino upisivanje u prostor kulturnoga pamćenja. Ovakav izražajni način smješta se unutar šire tradicije ženskoga pisma, u kojoj autobiografija poprima funkciju svjedočanstva i postaje privilegirano sredstvo prenošenja i reinterpretacije prošlosti, te predmet posebne pozornosti u okviru studija pamćenja. Kako ističe Eliana Moscarda Mirković:

¹⁹⁰ Ibid., str. 119.;

„S Venzelom je, naprotiv, bila riječ o ljubavi koja je bila trenutna, iskrena i strastvena. Doživjela ju je u potpunosti, otvarajući se životu poput ruže koja se otvara rosom. Osjetila se kao žena, voljena i željena, te, stisnuta u njegovu bolnom zagrljaju, prvi je put sanjala o vlastitoj obitelji, svojoj i Venzelovoj, o Ljubavi.“

¹⁹¹ Ibid., str. 123.;

„U mjesecima koji su uslijedili, ljudi su se počeli pripremati za odlazak. Raspadale su se u boli čitave obitelji, rodbinske veze, dugogodišnja prijateljstva, dobrosusjedski odnosi... Oni koji su ostajali smatrani su prosrpski orijentiranima, prijateljima i sljedbenicima drugih, izdajnicima vlastitoga naroda; oni koji su se odlučili za Italiju i odlazili bili su proglašavani prljavim fašistima i reacionarima, prijateljima kapitalista koji iskorištavaju siromašni narod. Noću su jedni po zidovima pisali: Živjela Italija!, a drugi: Živio Tito, Hoćemo Jugoslaviju!“

domina la strategia della scrittura retrospettiva a livello del tempo finzionale con continue digressioni che acquistano la loro autenticità all'interno della memoria culturale collettiva. L'autrice plasma l'identità culturale e sociale della propria città sulle tracce di una percezione che ha un'unica finalità: dimostrare che le dinamiche della storia personale sono la conseguenza degli avvenimenti della storia collettiva.¹⁹²

Ova spisateljica, po zanimanju medicinska sestra, prenosí svoju majstorsku vještinu (majeutiku) i svoju dijalektičku metodu u književnost Istre i Kvarnera, u potpunosti ostvarujući ulogu kulturnog posrednika i popularizatora kulture, zahtjevan zadatak „per il lavoro operaio di chi scrive“.¹⁹³ Način na koji Dallemulle pripovijeda o egzilu nalazi potvrdu u tvrdnjama koje Maria Carminati iznosi o pripovijedanju Madieri. Znanstvenica tvrdi da se: „l'esilio viene raccontato attraverso un nuovo sguardo, quello dell'alterità, di un soggetto femminile che si trasforma nel corso della narrazione, e che all'interno dell'alterità del soggetto narrante femminile sviluppa una ulteriore differenza, quella del soggetto dell'infanzia“.¹⁹⁴ A još detaljnije, možemo smatrati da je Dallemulleino pisanje usmjereno prema onom filozofskom, misaonom pogledu koji teži promatrati svijet i život iz drukčije perspektive.

192 ELIANA MOSCARDA MIRKOVIĆ, *op. cit.*, str. 105.;

„Dominira strategija retrospektivnoga pisanja na razini fikcionalnog vremena, s čestim digresijama koje svoju autentičnost stječu unutar kolektivnoga kulturnog pamćenja. Autorica oblikuje kulturni i društveni identitet vlastitoga grada na tragu percepcije koja ima jedan jedini cilj: pokazati da su dinamike osobne povijesti posljedica događaja kolektivne povijesti.“

193 Usp. GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Creatività e possibilità di divulgazione*, u: *La battana*, br. 140, Rijeka, EDIT, 2001, str. 17–18.;

„za mukotrpan rad onoga koji piše.“

194 Usp. MARIA CARMINATI, *Marisa Madieri e la letteratura femminile dell'esodo*, u: *La battana*, br. 160, Rijeka, EDIT, 2006, str. 181.;

„egzil pripovijeda kroz novi pogled, onaj alteriteta, ženskoga subjekta koji se tijekom pripovijedanja transformira, te koji unutar alteriteta ženskoga pripovjednog subjekta razvija dodatnu razliku, onu subjekta djetinjstva.“

5. Proza Else Fonda i osjećaj otuđenosti u djelu *La cresta sulla zampa*

Elsa Fonda napisala je svoj jedini roman, *La cresta sulla zampa*, kako bi se prisjetila vlastite osobne žrtve i žrtve svojega naroda. Prema autorici, knjiga nastaje iz potrebe da ispriča svoju istinu, istinu osobe u egzilu koja je napustila svoju zavičajnu zemlju: „un paese perduto, come chi ha smarrito un oggetto caro ritorna sui suoi passi per ricordare quando, come, perché è potuto accadere“.¹⁹⁵ Književnica tvrdi da je pisanje knjige za nju bila nužnost kojoj se nije mogla oduprijeti: zabilježiti vlastite misli na papiru bilo je neophodno: „per non dimenticare paesaggi, personaggi, parole. Per riportare in vita le cose amate“.¹⁹⁶ U Predgovoru koji potpisuje Livia de Savorgnani Zanimarhi, također autorica *Rječnika izraza na istrovenetskom dijalektu* koji se nalazi u prilogu knjige, stoji:

La scrittura di Elsa Fonda – un italiano impreziosito da frequenti forme dialettali che conferiscono al romanzo momenti di vivacità, intimità e quotidianità – è il luogo di un impegno etico attraverso il quale la scrittrice lega la forma della propria parola al destino sociale suo e degli altri. La sua è una lingua di sofferenza e di dolore, di rimpianto e di rabbia, di emarginazione e di solitudine, di disincanti e non di speranze.¹⁹⁷

Fonda njeguje dijalektalni govor i često u svojoj pripovijesti koristi i zastarjele izraze iz piranskog govora. Autorica Predgovora ističe neke od njih, među kojima su: „albòl, cialdina, calandràca, caràcia, ficòn, fufignàr, gùa, ramina, stura, suf, veta, ecc., vocaboli molto più vivaci e immediati di quelli della lingua perché avvicinano il lettore alla quotidianità del racconto“.¹⁹⁸ Za razliku od Else Fonda, Dallemulle je duboka poznavateljica pulskoga dijalekta i stvara brojna književna djela na vernakularu, potaknuta unutarnjom potrebom usmjerenom na očuvanje dijalekta koji spisateljica doživljava kao svoj materinski jezik.

U Fondinoj najdubljoj nutrini probijaju se sjećanja koja prizivaju njezinih prvih dvadeset godina života, razdoblje koje se poklapa s njezinim odlaskom iz voljenoga Pirana.¹⁹⁹ Autorica u svojoj operaciji memorijskoga prisjećanja oživljava najintimnije stvari

195 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 15.;

„izgubljenu zemlju, kao što se onaj koji je izgubio dragocjen predmet vraća svojim koracima kako bi se prisjetio kada, kako i zašto se to moglo dogoditi.“

196 Ibid., str. 17.;

„da se ne zaborave krajolici, likovi, riječi. Da se ponovno ožive voljene stvari.“

197 LIVIA DE SAVORGNANI ZANMARCHI, *Prefazione* u: ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 5.;

„Pisanje Else Fonda – talijanski jezik obogaćen čestim dijalektalnim oblicima koji romanu daju trenutke živosti, intimnosti i svakodnevice – predstavlja prostor etičkog angažmana kroz koji spisateljica povezuje oblik vlastite riječi sa socijalnom sudbinom sebe i drugih. Njezin jezik jest jezik patnje i boli, žaljenja i bijesa, marginalizacije i samoće, razočaranja, a ne nade.“

198 Ibid., str. 7.;

„albòl, cialdina, calandràca, caràcia, ficòn, fufignàr, gùa, ramina, stura, suf, veta itd., riječi koje su znatno živopisnije i neposrednije od standardnoga jezika jer približavaju čitatelja svakodnevice pripovijesti.“

199 Usp. ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 15.

i u romanu isprepliće povijesnu analizu istarsko-dalmatinskoga egzodusa s psihološkom analizom, individualnom i kolektivnom, ljudi svoga zavičaja. U njezinu rodnome kraju Piranu, nekad dio istraskoga poluotoka a danas slovenski grad, ranjenom ratom, *la cresta sulla zampa* (naslov koji odabire za svoje prozno djelo) postaje simbol agresivne taštine te metafora univerzalnoga raspadanja.²⁰⁰ Povijesne činjenice koje se pripovijedaju, svjedočanstva i naracija njezinih bolnih iskustava omogućuju joj putovanje kroz sjećanje u kojem autorica ponovno sastavlja vlastiti raspršeni identitet. Spisateljica nas vodi po tankoj niti sjećanja, među mirisima i okusima svojega Pirana koji je morala napustiti s obitelji davne 1955. godine. U romanu se izmjenjuju fotografske i običajne sekvence koje nam omogućuju da upoznamo stvarnost koju je spisateljica proživjela u rodnome gradu. Obala (danas slovenska obala) oslikana je svojim živim bojama i morem iz kojeg su nastali mitovi i legende. Priče o moru Else Fonda pomalo nas podsjećaju na one Claudija Magrisa,²⁰¹ ali nas također vraćaju moru koje je toliko voljela Marisa Madieri.²⁰²

Pripovijest istarskih i kvarnerskih žena gotovo se uvijek otvara prizivanjem, implicitnim ili eksplicitnim, poretka svijeta doživljenog kao stabilnoga, da bi se potom opisao njegov lom i posljedice njegova raspada. U toj perspektivi Fonda se prisjeća kako je njezino najranije djetinjstvo bilo okruženo morem,²⁰³ sastavnim elementom njezina bića, te priziva prošlo vrijeme obilježeno nevinim čuđenjem koje je prožimalo svakodnevne obrede. Dječja zaigranost izražavala se u oponašanju života – u gestama nadahnutima balerinama i filmskim glumicama – u suprotnosti sa suzdržanošću žena iz Pirana, koje su se kretale odmjerenim pokretima i suzdržanim držanjem.²⁰⁴

Autorica također oživljava tradicije mjesta – dječje brojalice, kolovošku tombolu – te primjećuje kako je do 1943. godine rat bio doživljavao ublaženo u piranskoj zajednici, osim kroza sve veću nestašicu hrane. Osmi rujna te godine, koji su Pirančani nazvali: „*el ribaltón*” – *perché ribaltò tutti: re, governo, soldati, gente*“,²⁰⁵ događaj je, dakle, koji označava radikalni prijelom, budući da potresa svaki ustaljeni poredak – kralja, vladu, vojsku i civilno stanovništvo. S protjecanjem vremena, naime, životni uvjeti postaju sve teži: politička se klima zaoštava, povećavaju se bijeda i nestašica osnovnih dobara, osobito hrane.

Književnica pridaje posebnu pozornost sitnim gestama svakodnevne – igrama, hrani, običajima, ponašanjima, odijevanju – rekonstruirajući preko njih kulturno i tradicijsko tkivo svoje zajednice. Pisanje se zadržava na uobičajenim aspektima postojanja, na navikama i kućnim ritualima koji određuju ritam vremena, filtrirajući kroz detalj i malu, značajnu gestu prikaz situacija, osjećaja, atmosfera, kao i karaktera jednog razdoblja.

200 Ibid.

201 Usp. CLAUDIO MAGRIS, *Un altro mare*, Milano, Garzanti, 1992.

202 Usp. MARISA MADIERI, *Verde acqua. La radura e altri racconti*, Torino, Einaudi, 2006.

203 Usp. ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 29.

204 Ibid., str. 39.

205 Ibid., str. 67–71.;

“*el ribaltón*” – preokret jer je: kralja, vladu, vojnike, narod.“

Osobni svijet autorice i onaj kolektivni postupno bivaju ugroženi i preplavljeni ratom, egzodusom te povijesnim, političkim i ideološkim promjenama. Gubitak toga svijeta jednak je obliku poništenja postojanja; stoga se sjećanje i pisanje oblikuju kao jedini alati sposobni da ga očuvaju i vrte mu kontinuitet.

U romanu *La cresta sulla zampa* Fonda posvećuje posebnu pozornost Piranu i, općenito, Istri, ističući duboku emocionalnu vezu koja je povezuje s rodnim gradom, njegovom kulturom i tradicijama. Autorica naglašava koliko je presudna veza između mjesta odrastanja i izgradnje osobnoga identiteta, ističući kako prostor podrijetla odlučujuće utječe na oblikovanje vlastitog ja.

Nostalgija za izgubljenom domovinom, povezana sa sviješću o potrebi da se u sjećanje pohrani istodobno osobna i kolektivna priča, potiče u njoj potrebu da zabilježi uspomene i emocije na papiru, pretvarajući pisanje u čin svjedočenja.

Spisateljica također promišlja specifičan položaj Istre kao pograničnoga područja, analizirajući njegove implikacije na povijesnoj, društvenoj i svakodnevnoj razini. Kao izravna svjedokinja interakcije različitih kultura i heterogenih životnih modela, ona pažljivo promatra geografske, kulturne i povijesne posebnosti područja, osobito se zadržavajući na složenosti odnosa između talijanskih i slavenskih zajednica.

Za autoricu, pripovijedanje i pisanje o prošlosti ne predstavljaju puku kronološku rekonstrukciju vanjskih činjenica, nego prije proces ponovnoga prisvajanja vlastite svijesti i rekonstrukcije osobnoga, društvenoga i kulturnoga identiteta. Sjećanje tako postaje sredstvo samoproučavanja, kroz koje se osobno iskustvo reinterpreтира u svjetlu događaja koji su duboko obilježili ne samo autoričinu biografiju nego i kolektivnu povijest društvene skupine kojoj pripada.

U središtu pripovijesti nalazi se tema emigracije, doživljene kao iskustvo otuđenosti i gubitka, koje ponekad dovodi do šutnje i prikrivanja izgubljenoga identiteta. Fonda priziva bolnu odluku o egzilu, iskorijenjenost i melankoliju koja iz toga proizlazi, sažimajući to stanje u izrazu punom značenja: sintagma „moja zemlja“ postaje sinonim duboke nostalgije, žaljenja koje ne obuhvaća samo fizičko mjesto nego čitav izgubljeni egzistencijalni svijet.²⁰⁶

Kao svjedokinja interakcije između različitih kultura i različitih načina života, autorica bilježi geografske, kulturne i povijesne aspekte svoje zemlje te, zadržavajući se na odnosu između Talijana i Slavena, piše:

C'è stata un'Istria affacciata sull'Adriatico e collegata a Venezia, e un'Istria connessa ai Balcani e al mondo slavo e tedesco. L'Istria è stata fin dall'inizio cerniera tra il mondo latino occidentale e quello slavo orientale. Contadini, manzi e somari avevano obbedito a padroni di lingue diverse. Gli slavi, dediti a lavori pesanti nelle campagne, falciati da malattie e fame, e avviliti dall'i-

206 Usp. ELIS DEGHENGI OLUIĆ, *op. cit.*, str. 15.

gnoranza impararono un po' di pessimo italiano. Gli italiani nelle città di mare, dediti a navigazione, saline, arti, commerci e impieghi, legati culturalmente a Venezia, non appresero mai lo slavo.²⁰⁷

Slikajući krajolik gotovo bajkovitim tonovima, autorica nas suočava s tužnom stvarnošću i izjavljuje:

L'Istria non è un'isola, il mare bagna due lati della penisola a triangolo. Da quel mare nacquero promesse di viaggi. Le ciurme raccontarono di un ardito capitano e dell'equipaggio più famoso della Grecia, approdati dove finivano le strade preistoriche del traiectus danubiano con un tesoro rubato. Giasone era finito vagabondo e Medea era fuggita in esilio. Io racconterò un'altra fuga. Ma il mito è quello di sempre: l'emigrazione, che fa sentire stranieri, bisognosi di nascondere l'identità perduta.²⁰⁸

Pred tim riječima čitatelj ne može nego postati svjestan boli i rane koja je utisnuta u dušu autorice. Njezina se istina ne oblikuje kao isključivo individualno iskustvo, nego se proteže na kolektivnu dimenziju zemlje obilježene prošlim i još uvijek prisutnim patnjama. S jedne strane, vrijeme omogućuje postupno razrađivanje rana i potiče povjerenje prema budućnosti, dok s druge strane bol povezana s egzodusom ostaje, tiha, ali duboko ukorijenjena u najdubljim slojevima pamćenja i svijesti.

U prvom dijelu romana ocrtava se kartografija običaja i navika Pirana prije rata, dok se drugi dio usredotočuje na prikaz grada u razdoblju nakon njegova prelaska pod jugoslavenski suverenitet. Tako se pripovijeda o epizodi učenika prvoga razreda gimnazije koji su nastavu pohađali na tavanu, o oskudnim uvjetima u kojima se stanovništvo našlo nakon ratne katastrofe i sl. Fonda tako dokumentira promjenu svojega grada, prodor novoga jezika i nove kulture. Sličnu situaciju dokumentira i Nelida Milani u romanu *Bora*, napisanom u suautorstvu s Annom Marijom Mori. Milani piše:

Il potere popolare ci ha fatto cambiar scuola. Sempre bene intenzionato, il potere popolare, toglierci la scuola e farci andare nell'edificio della scuola croata per aumentare la dose di *bratstvo* e *jedinstvo*, unità e fratellanza. [...] Perciò, dall'oggi al domani, tutti fuori dalla scuola. [...] i nostri libri, Manzoni e Foscolo, buttati sul camion e squinternati, il timbro *Gimnazija* battuta con forte

207 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 80.;

„Postojala je Istra okrenuta prema Jadranu i povezana s Venecijom, kao i Istra povezana s Balkanom te slavenskim i njemačkim svijetom. Istra je od samih početaka bila spona između zapadnog latinskog svijeta i istočnog slavenskog. Seljaci, volovi i magarci bili su poslušni gospodarima različitih jezika. Slaveni, posvećeni teškim radovima na selu, pokošeni bolestima i gladu te poniženi neznanjem, naučili su ponešto lošeg talijanskog jezika. Talijani u primorskim gradovima, posvećeni plovbi, solanama, umjetnostima, trgovini i raznim zanimanjima, kulturno povezani s Venecijom, nikada nisu naučili slavenski.“

208 Ibid., str. 21.;

„Istra nije otok; more oplahuje dvije strane trokutastog poluotoka. Iz toga su mora nastala obećanja putovanja. Posade su pripovijedale o odvažnom kapetanu i najslavnijoj grčkoj posadi, koji su pristali ondje gdje su završavali pretpovijesni putovi dunavskog prijelaza s ukradenim blagom. Jason je završio kao lualica, a Medea je pobjegla u izgnanstvo. Ja ću ispričati jedan drugibijeg. Ali mit je uvijek isti: emigracija, koja čovjeka čini strancem, potiče ga da skriva izgubljeni identitet.“

inchiostratura sul frontespizio di ogni libro a sovrapporsi e ad annullare il vecchio timbro „liceo Carducci“.²⁰⁹

I Marisa Madieri dokumentira transformaciju školskoga sustava u gradu Rijeci te naglašava:

Dalla terza alla quinta classe sperimentai, nella mia città non più italiana, il sistema scolastico jugoslavo che prevedeva, oltre allo studio obbligatorio della lingua serbo-croata, un insegnante per materia. Io rimpiangevo la mia cara vecchia maestra, materna e indulgente.²¹⁰

Najpotresnije stranice romana odnose se na egzodus i dramatične događaje povezane s masovnim odlascima njezinih sugrađana. Elsa Fonda bilježi to s potpunom iskrenošću:

L'esodo dall'Istria non fu subito massiccio. Non andava bene al governo italiano, che non avrebbe saputo ospitare i profughi, anche se a Trieste avrebbero controbilanciato la presenza di sloveni e comunisti. L'esodo non andava bene nemmeno agli jugoslavi: pescatori, operai specializzati, artigiani, commercianti, professionisti, non sarebbero stati né facilmente né celermente sostituibili,²¹¹

otkrivajući povijesno-egzistencijalnu situaciju koja je predugo bila prešućivana. Na pamet dolaze razmatranja Giannija Olive, povjesničara iz Pijemonta koji je posvetio opsežne studije složenoj priči istarskoga egzodusa, objavivši priloge od značajne znanstvene vrijednosti²¹² koji su pridonijeli rasvjetljavanju jednog kontroverznog pitanja koje je dugo bilo u sjeni u javnoj i historografskoj raspravi o izbjeglicama. Moglo bi se postaviti pitanje koja je motivacija potaknula jednog znanstvenika bez obiteljskih ili osobnih veza sa svijetom prognanika da se bavi pitanjem sjeveroistočne granice. Odgovor daje sam Oliva. Prvi interes datira s početka devedesetih godina, kada je započeo neka istraživanja o tršćanskome pitanju; poslije je čitanje djela *Materada* Fulvija Tomizze dodatno produbilo i usmjerilo njegovu pozornost. Oba područja istraživanja pobudila su njegovo zanimanje i zato što se do tada nikada nije susreo s temom fojbi i masovnih nestanaka italofone populacije, temama koje su dugo vremena ostale ograničene na privatno sjećanje onih koji su ih doživjeli, dok su u javnome prostoru bile u velikoj mjeri potisnute ili negirane.

209 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 114.;

„Narodna vlast nas je natjerala da promijenimo školu. Uvijek dobranamjerna, narodna vlast, oduzeti nam školu i preseliti nas u zgradu hrvatske škole kako bi se povećala doza bratstva i jedinstva. [...] Zato smo preko noći svi morali napustiti školu. [...] naše knjige, Manzoni i Foscolo, bačene na kamion i razbacane, pečat Gimnazija snažno otisnut tintom na naslovnicu svake knjige, preklapajući i poništavajući stari pečat 'liceo Carducci'.“

210 MARISA MADIERI, *op. cit.*, str. 15.;

„Od trećeg do petog razreda iskusila sam, u svojem više ne talijanskom gradu, jugoslavenski školski sustav koji je, osim obveznog učenja srpsko-hrvatskog jezika, predviđao jednog nastavnika za svaki predmet. Ja sam žalila za svojom dragom starom učiteljicom, majčinski brižnom i popustljivom.“

211 Ibid., str. 113.;

„Egzodus iz Istre isprva nije bio masovan. Nije odgovarao talijanskoj vladi, koja ne bi znala zbrinuti izbjeglice, iako bi u Trstu one uravnotežile prisutnost Slovenaca i komunista. Egzodus nije odgovarao ni Jugoslavenima: ribari, stručni radnici, obrtnici, trgovci i profesionalci ne bi mogli biti lako niti brzo zamijenjeni.“

212 Upućuje se na djela GIANNIA OLIVE: *Esuli*, Milano, Mondadori, 2011; *Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Milano, Mondadori, 2002; *Profughi*, Milano, Mondadori, 2005.

Razlozi takvog potiskivanja danas su dobro poznati, no korisno ih je ponovno istaknuti kako bi se razumjeli mehanizmi koji su pridonijeli stvaranju vela šutnje nad pričom o sjeveroistočnoj granici. Prema Olivi, glavni uzroci tog potiskivanja mogu se svesti na tri skupine čimbenika. Prije svega, on uočava šutnju koja je međunarodne prirode. Godine 1948., izlaskom Jugoslavije Josipa Broza Tita iz Informbiroa, novi geopolitički poredak učinio je Jugoslaviju strateškim sugovornikom zapadnih zemalja. U tom kontekstu činilo se politički neprimjerenim otvarati osjetljiva pitanja poput egzodusa i fojbi, što je dovelo do slabljenja interesa za potpuno rasvjetljavanje sudbine tisuća nestalih Talijana.

Drugo, Oliva govori o šutnji unutar stranačkoga konteksta u Italiji. Talijanska komunistička partija, koju je vodio Palmiro Togliatti, imala je interes u tome da izbjegne javnu raspravu o pitanju koje je razotkrivalo duboke ideološke i političke proturječnosti. Otvoreno suočavanje s temom fojbi značilo je, naime, otvaranje pitanja koja su bila osobito osjetljiva u kontekstu nacionalne i međunarodne politike poslijeratnog razdoblja.

Naposljetku, oblikovala se i državna šutnja. Godine 1945. Italija je izašla iz svjetskoga rata gradeći narativ o sebi kao o pobjedničkoj zemlji te je odgovornost za dvadesetogodišnje fašističko razdoblje stavila u drugi plan. U toj perspektivi događaji na sjeveroistočnoj granici predstavljali su problematično područje, jer su na očit način svjedočili o složenosti i dvosmislenosti talijanskoga položaja u ratu. Tako je pokrenut proces potiskivanja koji je služio izgradnji nacionalnoga identiteta, izbjegavajući suočavanje s prošlošću koja je bila znatno složenija i proturječnija nego što je to službeni narativ dopuštao.

Potisnute stvarnosti, međutim, s vremenom imaju tendenciju ponovno izroniti: šutnja, daleko od toga da uklanja sukob, može pridonijeti produbljivanju nesporazuma, nerazriješenih napetosti i suprotstavljenih sjećanja, s dugotrajnim posljedicama na kulturnoj i društvenoj razini.

Elsa Fonda svjesna je šutnje talijanske države, iako je u trenutku nastanka njezina romana sama talijanska država 2004. godine utemeljila Dan sjećanja i time, zapravo, ponovno dala pravedno mjesto povijesnoj priči o egzodusu talijanskoga stanovništva iz Istre, Rijeke i Dalmacije. O tome piše Raoul Pupo:

si trattava cioè di ridare visibilità – o, ancor meglio, di recuperare prima che scomparisse nell’amnesia collettiva – la vicenda dei giuliano-dalmati costretti ad abbandonare la loro terra dopo la seconda guerra mondiale, per integrare la loro storia all’interno di quella della comunità nazionale italiana. Questo approccio ha avuto meriti grandissimi, vuoi dal punto di vista delle vittime le cui sofferenze hanno trovato riconoscimento, vuoi per l’opportunità che è stata così offerta di scandagliare e portare alla luce tutto il complesso di vicende legate alla storia della frontiera orientale d’Italia.²¹³

213 RAOUL PUPO, *Introduzione a Istria, Fiume, Dalmazia laboratorio d’Europa* (ur. DINO RENATO NARDELLI i GIOVANNI STELLI), ISUC, Foligno, Editoriale Umbra, 2009, str. 13–14.;

„Radilo se, dakle, o tome da se ponovno pruži vidljivost – ili još bolje, da se spasi prije nego što nestane u kolektivnoj amneziji – sudbini Julijsko-dalmatinske italofozne populacije napustiti svoju zemlju nakon Drugoga svjetskog rata, kako bi se njihova

U kontekstu književnosti granice, sjećanje se oblikuje kao strukturno načelo pripovijedanja, pravi oslonac oko kojega se organizira književni diskurs. I razmatrani roman temelji se na memorijalnoj strukturi, u kojoj evociranje prošlosti zauzima središnju ulogu. Jasno se ističe kontrast između sjećanja iz djetinjstva – obilježenih bezbrižnošću i radošću, povezanih s iskustvom igre i svakodnevice u Istri – i kasnijih uspomena na rat, poraće, egzodus i njegove posljedice. Tome se pridružuju duboke političke, ideološke i društvene promjene koje su presudno utjecale na oblikovanje istarskoga identiteta.

U toj perspektivi smješta se i promišljanje Anne Marije Mori, novinarkе i spisateljice, koja promatrajući fotografiju na kojoj je prikazana kao dijete, problematizira vezu između individualnoga identiteta i urbanoga identiteta, osobito se zadržavajući na slučaju Pule te, općenito, gradova Istre i Kvarnera. Zanimljivo je da mjesto na kojem je fotografija snimljena nije izričito spomenuto: ono je podrazumijevano, gotovo uzeto zdravo za gotovo, jer se, u nedostatku izvanrednih događaja, mjesto rođenja u pravilu poklapa s mjestom odrastanja i kasnijeg života. Takva pretpostavka, naizgled očita, ipak biva narušena iskustvom egzodusa, koji prekida kontinuitet između podrijetla i pripadnosti te dovodi u pitanje sam odnos između pojedinca, sjećanja i prostora. Ono što iz toga proizlazi implicitno je sadržano u razmišljanju Mori, koja to objašnjava i bilježi: „insensatamente si pensa che sarà il luogo del ‘sempre’, non mettendo in conto, come si dovrebbe, che gli eventi straordinari sono, alla fin fine, l’ordinario del vivere“.²¹⁴ Mjesto fotografije jest Pula, koja se nalazi u Istri, u Italiji, ali Mori piše: „per il computer, e quindi per la collettività, Pola non esiste, non c’è più, addirittura non è mai esistita: c’è Pula, Istra, Croatia“.²¹⁵

Klima koja se uspostavlja u Istri u poslijeratnom razdoblju obilježena je raširenim osjećajem straha i dezorijentiranosti, uzrokovanim dubokim potresom koji je donijelo uspostavljanje nove dominantne kulture. Redefiniranje klasnih odnosa, raspad društvenih običaja, nestanak tradicionalnih kulturnih referenci i nametanje nove etike utemeljene na odanosti Jugoslaviji i revolucionarnim ciljevima dovode do postupnog poništavanja tradicija, vrijednosti i sadržaja svojstvenih istarskoj i riječkoj kulturi. Za talijansku se komponentu to pretvara u bitno negiranje vlastitoga identiteta.

Istarsko stanovništvo tako osjeća dubok osjećaj otuđenosti prema društvenoj stvarnosti koja je radikalno izmijenjena.²¹⁶ Predviđaju se dvije mogućnosti: otići ili ostati, a ta dva

povijest uključila u povijest talijanske nacionalne zajednice. Ovaj pristup imao je iznimne zasluge, kako s gledišta žrtava čije su patnje dobile priznanje tako i zbog prilike koja je tako pružena da se istraži i razotkrije čitav niz događaja povezanih s poviješću istočne granice Italije.“

214 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 15.;

„bezumno se misli da će to biti mjesto ‘zauvijek’, ne uzimajući u obzir, kako bi se trebalo, da su izvanredni događaji, u konačnici, zapravo dio svakodnevice života.“

215 Ibid.;

„Za računalo, a time i za kolektiv, Pola ne postoji, više je nema, štoviše, nikada nije ni postojala: postoji Pula, Histr, Hrvatska.“

216 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN, (ur.), *op. cit.*, str. 54.

glagola prizivaju u sjećanje Metastasijeve stihove: „Se resto sul lido, / se sciolgo le vele, / infido, – crudele / mi sento chiamar: / e intanto, confuso / nel dubbio funesto, / non parto, non resto, / ma provo il martire, / che avrei nel partire, / che avrei nel restar.“²¹⁷

Većina se odlučuje za napuštanje vlastite zemlje, što je jedini mogući izbor kako se ne bi osjećali strancima u vlastitom domu.²¹⁸ Naime, kada rat završava, za Elsu Fonda, rođenu na obalama istarskoga poluotoka, kao i za sve Talijane ove regije, počinje se širiti strah: događaju se nestanci, prisilne deportacije, uhićenja, eksproprijacije, ubojstva, a Talijani drhte pred tajnom policijom OZNA. O fojbama se šire glasine, ali zbog straha od represije informacije kruže gotovo tajno. Tako započinje svakodnevno suočavanje s očajem, gubitkom identiteta koji proizlazi iz neprekinute povezanosti s vlastitim korijenima, s glasovima i licima poznatima iz djetinjstva; mijenjaju se školski drugovi i svi ti čimbenici doprinose preobrazbi života Talijana.²¹⁹ Fonda piše: „Un popolo con radici profonde nella terra, abituato alla sottomissione, veniva travolto da avvenimenti ai quali nessuno tentava di porre rimedio.“²²⁰ Nakon što prestaje nesigurnost uzrokovana bombama, počinju nove nesigurnosti, strahovi i duboki nemiri. Autorica dijeli s čitateljem trenutak izbora u kojem se društvo, dotad jedinstveno i povezano snažnim osjećajima te zajedničkom kulturom i tradicijom, počinje razjedinjavati na one koji žele pobjeći i one koji, ne vjerujući u ono što se događa, ostaju promatrati:

Scoccò l'ora della libera scelta. Dopo, sarebbe stato troppo tardi. Decidere se restare o partire rendeva insonni. Per tanti, restare non era più possibile, per il rancore cresciuto su affetti delusi. Per tutti, partire significava un orizzonte incerto. Noi, illustri sconosciuti, dopo dieci anni snervanti, dovevamo incominciare a vagabondare. L'Italia ci consigliava di abbandonare terra, mare, case. Partivamo per non tornare. I piranesi si divisero in chi andava e chi restava: nemici. Un dolore che creava odio. Stare o andare era per sempre. Una scelta che non si sarebbe potuta aggiustare. Significava schierarsi da una parte o dall'altra, come in battaglia. La guerra per noi continuava.²²¹

217 PIETRO METASTASIO, *La Didone abbandonata*,

https://www.liberliber.eu/mediateca/libri/m/metastasio/didone_abbandonata/pdf/didone_p.pdf;

„Ako ostanem na obali, / ako razapnem jedra, / nevjeran, okrutan / čujem da me zovu; / i u međuvremenu, zbunjen / u kobnoj dvojbi, / ne odlazim, ne ostajem, / nego trpim muku / koju bih imao pri odlasku, / koju bih imao pri ostanku“,

218 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN, (ur.), *op. cit.*, str. 54.

219 Usp. ELIS DEGHENGI OLUIĆ, *op. cit.*, str. 53.

220 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 163.;

„Narod s dubokim korijenima u zemlji, naviknut na podređenost, bio je preplavljen događajima kojima nitko nije pokušavao stati na kraj.“

221 Ibid., str. 168–169.;

„Došao je čas slobodnog izbora. Kasnije bi bilo prekasno. Odlučiti ostati ili otići činilo je ljude besanim. Za mnoge, ostati više nije bilo moguće, zbog gorčine koja je izrasla iz razočaranih osjećaja. Za sve, odlazak je značio neizvjestan horizont. Mi, slavni neznanci, nakon deset iscrpljujućih godina, morali smo početi lutati. Italija nam je savjetovala da napustimo zemlju, more, kuće. Odlazili smo da se ne bismo vratili. Pirančani su se podijelili na one koji odlaze i one koji ostaju: neprijatelje. Bol koja je stvarala mržnju. Ostati ili otići bilo je zauvijek. Odluka koja se nije mogla ispraviti. Značilo je svrstati se na jednu ili drugu stranu, kao u bitci. Rat je za nas nastavljao trajati.“

Prema Fondinu svjedočanstvu, egzodus iz Istre isprva nije poprimio masovan karakter, i to zbog preciznih političko-institucionalnih okolnosti. S jedne strane, talijanska vlada nije bila spremna prihvatiti velik broj izbjeglica; s druge strane, ni jugoslavenske vlasti nisu imale interesa poticati neposredan i opsežan odlazak. Odlazak intelektualaca i nastavnoga osoblja iz škola stvara nenadoknadivu prazninu u društvu.²²² Na ozbiljnost situacije ukazuju riječi Antonija Pellizzera: „Il diverso, il dissidente, si identificò con il ‘nemico del popolo’ da abbattere: l’Italiano fu spesso – per molti – sinonimo di fascista, l’Italia viene demonizzata.“²²³

Razdoblje između 1953. i početka šezdesetih godina predstavlja jednu od najtraumatičnijih faza za talijansku zajednicu na istarsko-kvarnerskome području. U tim se godinama donose odlučne mjere nacionalističkoga karaktera, a između 1952. i 1956. migracijski val postupno se iscrpljuje u cijeloj regiji.²²⁴ U Fondinu sjećanju ostaje slika grada duboko promijenjenoga egzodusom, ispražnjenoga i tihoga, gotovo lišena vlastitoga kolektivnog identiteta. Postupno napuštanje stanovnika opisuje se kao niz oproštaja koji istarska mjesta uranjaju u atmosferu obustavljenosti i gubitka, u kojoj tišina krajolika poprima egzistencijalna značenja. Autorica bilježi:

Uno alla volta ci si dice addio. Le belle cittadine istriane sono mute sotto l’ombra delle nubi scure. Si ode soltanto il mare. Attendo invano chi non tornerà più. Vittima innocente pago gli errori degli altri. Ho la colpa di appartenere a questa famiglia e a questa terra. Sento che la vita mi sfugge.²²⁵

Osjećaj izgubljenosti jasno dolazi do izražaja. Egzodus se u toj perspektivi oblikuje kao traumatičan događaj ponajprije na razini identiteta. O identitetu u istarsko-kvarnerskoj književnosti piše Meri Stošić:

Il problema dell’identità è una delle questioni centrali della letteratura dell’Istria e del Quarnero in quanto si attua uno smembramento del tessuto identitario dovuto in particolare agli esiti negativi della guerra, agli odi, alle differenti posizioni ideologiche e via dicendo. La produzione letteraria degli autori di confine, sia degli esuli che dei rimasti risente fortemente di tali condizioni. [...] I valori letterari della produzione istroquarnerina sono condizionati da una specifica realtà territoriale, storica e sociale, dalle tragiche vicende umane e ambientali.²²⁶

222 Usp. ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 108.

223 ANTONIO PELLIZZER, *L’esodo collante e chiave di lettura*, u: *La battana*, br. 145, Rijeka, EDIT, 2002, str. 53.;

„Drugačiji, disident, poistovjećen je s ‘narodnim neprijateljem’ kojeg treba ukloniti: Talijan je često – za mnoge – bio sinonim za fašista, Italija je demonizirana.“

224 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 21.

225 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 131.;

„Jedan po jedan govorimo si zbogom. Lijepi istarski gradići nijemi su pod sjenom tamnih oblaka. Čuje se samo more. Uzalud čekam onoga koji se više nikada neće vratiti. Kao nevina žrtva plaćam tuđe pogreške. Kriv sam što pripadam ovoj obitelji i ovoj zemlji. Osjećam kako mi život izmiče.“

226 MERI STOŠIĆ, *op. cit.*, str. 91–92.;

„Problem identiteta jedno je od središnjih pitanja književnosti Istre i Kvarnera, budući da dolazi do razgradnje identitetskoga tkiva, ponajprije zbog negativnih posljedica rata, mržnji, različitih ideoloških pozicija i sl. Književno stvaralaštvo autora s granice, kako prognanih tako i onih koji su ostali, snažno je obilježeno takvim okolnostima. [...] Književne vrijednosti istar-

U rekonstruiranju povijesnih, društvenih i psiholoških zbivanja povezanih s tim iskustvom, autorica uporno naglašava konačnost odlaska: on se pojavljuje kao nepovratan izbor, kao odvajanje koje se može usporediti s oblikom povlačenja iz poznatoga svijeta. Putovanje prognanika tako se ocrtava kao put bez povratka, obilježen sviješću o gubitku i trajnim nostalgичnim sjećanjem na napuštenu domovinu: „Si parte per sempre? Sì forse per sempre.“²²⁷

Egzodus italofone populacije u istarsko-kvarnerskome području odvijao se kako kroz formalne postupke – posebice korištenjem prava izbora za talijansko državljanstvo predviđenoga Mirovnim ugovorom iz 1947. i Londonskim memorandumom iz 1954. – tako i putem ilegalnih iseljavanja. Taj proces pratio je i slijedio intenzivan unutarnji migracijski val iz različitih područja Jugoslavije, s važnim posljedicama na etničko-jezičnu strukturu prostora. Utjecaj tih pojava označio je odlučujući zaokret u povijesti regije: u razdoblju od otprilike deset godina gotovo polovica stanovništva napustila je područje, što je dovelo do gotovo potpunog nestanka jedne nacionalne komponente, talijanske, te do radikalnoga redefiniranja demografskih i kulturnih odnosa Istre.

U svom romanu Fonda s čitateljem dijeli složeno promišljanje o položaju izbjeglica, ukorijenjeno u bolnim sjećanjima koja su uslijedila nakon odluke njezine obitelji da napusti Piran. Autorica osobito snažno evocira tada dominantan osjećaj duboke želje za životnom promjenom: težnja za drukčijim životom oblikuje se gotovo kao simbolička težnja prema novom rođenju, kao odgovor na raskid izazvan iskustvom egzodusa. Književnica o tome bilježi: „La città non ci amava. Eravamo scomodi, senza domani.“²²⁸ Istrijani koji odlaze svjesni su sigurnosti koje napuštaju, ali ne znaju što će ih dočekati na odredištu. Polaze, naime, s onim kartonskim kovčezima²²⁹ koji postaju simbol odlaska, uspomena koja za njih predstavlja privrženost i sam život. Nova odredišta, odnosno izbjeglički centri, često su negostoljubiva, a ljudi su uglavnom nepovjerljivi. Izbjeglice se osjećaju marginalizirano, uznemireni promjenama, samoćom i osjećajem inferiornosti:

Negli enormi padiglioni anglo-americani, fummo divisi nei letti a castello rimasti liberi, chi qua chi là. Sulle lenzuola il timbro nero OAP (Opera Assistenza Profughi). Nella valigia sotto il letto qualche ricambio. In tasca poche lire. In fila per mangiare alla mensa. In promiscuità.²³⁰

sko-kvarnerske produkcije uvjetovane su specifičnom teritorijalnom, povijesnom i društvenom stvarnošću, tragičnim ljudskim i okolišnim zbivanjima.“

227 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 151.;

„Odlazi li se zauvijek? Da, možda zauvijek.“

228 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 196.;

„Grad nas nije volio. Bili smo nepoželjni, bez sutrašnjice.“

229 Upućuje se na prvu knjigu NELIDE MILANI, *Una valigia di cartone*, Palermo, Sellerio editore, 1991.

230 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 181.;

„U golemim anglo-američkim paviljonima bili smo raspoređeni po slobodnim krevetima na kat, tko ovdje, tko ondje. Na plahtama je bio crni pečat OAP (Opera Assistenza Profughi). U kovčegu ispod kreveta nekoliko komada odjeće za presvući se. U džepu tek nekoliko lira. U redu za obrok u menzi. U promiskuitetu.“

Marisa Madieri posvećuje značajne i dirljive stranice svojem statusu izbjeglice. Pošast egzodusa temeljna je okosnica njezina romana *Verde acqua*. Opisi Silosa, oblikovani ektonomičnošću riječi koja obilježava pripovjedni stil riječke spisateljice, dopiru do čitatelja u svojoj sirovoj stvarnosti:

Il nostro box dava su una strada principale del terzo piano, quella che dalle scale portava ai servizi, dove mi recavo frequentemente con la scusa di prendere acqua col secchio, di sciacquarmi il viso e le mani, di lavare qualche indumento. In realtà cercavo la luce e l'aria che mi mancavano all'interno del box. Nella zona notte dormivamo in cinque in quattro letti, separati da pesanti tendoni che la mamma aveva appeso a delle corde, creando tante celle anguste o soffocanti. Io stavo tra la nonna Quarantotto e il papà, che russava vigorosamente. In un angolo c'era un divano un po' più ampio dove, dopo il mio arrivo, dormivano assieme la mamma e mia sorella.²³¹

I Mori sjećanjem prolazi kroz svaki trenutak te bolne odluke: odvajanje od rodne zemlje, od običaja koji su obilježili njezino djetinjstvo, od poznatih lica Istrijana; zatim odlazak, grub i nepovratan, te iskušenja koja čekaju izbjeglice. Prisjeća se upornoga opstanka onih koji su, izgubivši identitet, nadu i sigurnost, prijanjali uz malobrojne preostale stvari, nijeme čuvare prošlosti pune emocija, i bilježi: „I mobili, le stoviglie, gli album delle fotografie con la storia della loro vita e le innocenti scommesse fallite sul futuro, rimanevano a marcire nei silos a Trieste.“²³² I taj Silos Madieri, s jasnoćom i jednostavnošću, opisuje ovako:

Il pianterreno, il primo e il secondo piano erano quasi completamente immersi nel buio. Il terzo era invece rischiarato da grandi lucernai posti sul tetto, che però non potevano essere aperti. In ogni singolo piano lo spazio era suddiviso da pareti di legno in tanti piccoli scomparti detti *box*, che si susseguivano senza intervalli come celle di un alveare.²³³

Elsi Fonda važno je prenijeti čitatelju osjećaj izgubljenosti, inferiornosti i marginalizacije koji je doživjela dolaskom u Trst. O tome piše: „Mi sentii inferiore a un esserino destinato alla gabbia. Chi non ha perduto la casa, non sa che passeggiare diventa vagare.“²³⁴ I ide još

231 MARISA MADIERI, *op. cit.*, str. 78.;

„Naš je bok izlazio na glavni hodnik na trećem katu, onaj koji je od stubišta vodio do sanitarnih prostorija, kamo sam često odlazila uz izliku da donesem vodu u kanti, da isperem lice i ruke, da operem neku odjeću. Zapravo sam tražila svjetlo i zrak koji su mi nedostajali unutar boks prostora. U dijelu za spavanje nas je petero spavalo u četiri kreveta, odvojeni teškim zastorima koje je mama objesila na užad, stvarajući mnoge uske, gotovo zagušljive ćelije. Ja sam bila između bake Quarantotto i tate, koji je glasno hrakao. U jednom kutu nalazio se nešto širi kauč na kojem su, nakon mog dolaska, zajedno spavale mama i moja sestra.“

232 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 220.;

„Namještaj, posude, albumi s fotografijama njihove životne priče i nevine neuspjele oklade na budućnost, ostajali su da trunu u silosima u Trstu.“

233 MARISA MADIERI, *op. cit.*, str. 68.;

„Prizemlje, prvi i drugi kat bili su gotovo potpuno uronjeni u tamu. Treći kat bio je, naprotiv, osvijetljen velikim krovnim prozorima, koji se međutim nisu mogli otvoriti. Na svakom katu prostor je bio podijeljen drvenim pregradama na mnogo malih odjeljaka zvanih boksevi, koji su se nizali bez razmaka poput ćelija u košnici.“

234 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 176.;

dalje tvrdeći koliko su društvena pripadnost i pripadnost određenom teritoriju bitni aspekti identiteta koji pružaju stabilne referentne točke svakom pojedinцу:

I profughi sono sempre esistiti. Ma i profughi politici non possono scegliere il momento di partire, hanno scadenze, e partono per non tornare più. Passare la frontiera era una decisione lacerante perché presa per sempre. L'emigrazione, anche se non è deportazione forzata, è comunque strumento di potere, come il genocidio. Dobbiamo imparare a dire basta. Sono passati molti anni, ma sono ancora una persona che ha abbandonato il suo paese e ne sente tutto il senso di colpa. Il momento dell'addio era l'inizio della tragedia. Lasciare la propria terra. Lasciare la propria terra, quello sradicarsi violento era nulla se paragonato a dopo. Andarmene era l'unica certezza della mia vita. Solo corpo e terra danno la coscienza dell'esistere. Bucare l'acqua è inutile come abbracciare un'ombra. Fuori dal tuo paese le mani tornano vuote su di te. Stringi la tua estraneità. Pirano era la mia mamma. La mia vera unica mamma era quella terra profumata di pesce fritto. La portavo dentro di me come ogni bambino porta dentro le vene il sangue di sua madre.²³⁵

Život spisateljice i njezine obitelji raspada se, odvaja od one egzistencijalne i emotivne stabilnosti, raspadaju se i duše, i ne preostaje ništa drugo nego donijeti odluku. Sve je jasnija spoznaja da će odlazak biti konačna odluka koja ne pretpostavlja povratak. Fonda s velikom gorčinom piše:

L'unica soluzione era andarsene. Partenze a valanga. Le cittadine costiere deserte. Le campagne quasi spopolate. Poche migliaia di italiani rimasti: contadini, vecchi pensionati, inabili. Istria, Fiume e Dalmazia dalla fine della guerra avevano perduto duecentocinquanta mila persone: i due terzi. In dieci anni di stanchezza sfiduciata l'emorragia aveva lasciato segni profondi. La mia era una terra dissanguata. La vita ne usciva snaturata e sconvolta; e questo affrettava la decisione a partire.²³⁶

Autorica bez ustručavanja upire prstom u maršala Tita, ali ne šteti ni talijansku vladu te ističe:

Il maresciallo Tito fece in modo che ce ne andassimo – sembrava di nostra volontà – fuori dalle nostre case. Quando le persone le abbandonano, le case

„Osjećala sam se inferiornom od sićušnog bića namijenjenog za kavez. Onaj tko nije izgubio dom, ne zna da šetnja postaje lutanje.“
235 Ibid., str. 181.;

„Izbjeglice su oduvijek postojali. No politički izbjeglice ne mogu birati trenutak odlaska, oni imaju rokove i odlaze da se više nikada ne vrate. Prijelaz granice bio je odluka koja razdire, jer je donesena zauvijek. Iseljavanje, iako nije prisilna deportacija, ipak je sredstvo moći, poput genocida. Moramo naučiti reći dosta. Prošlo je mnogo godina, ali ja sam još uvijek osoba koja je napustila svoju zemlju i osjeća svu težinu krivnje. Trenutak oprostaja bio je početak tragedije. Napustiti vlastitu zemlju. Napustiti vlastitu zemlju, to nasilno iščupavanje bilo je ništa u usporedbi s onim što dolazi poslije. Odlazak je bio jedina sigurnost u mom životu. Samo tijelo i zemlja daju svijest o postojanju. Probati vodu beskorisno je kao i grliti sjenu. Izvan svoje zemlje ruke se vraćaju prazne k tebi. Grliš svoju tuđinu. Piran je bio moja majka. Moja prava, jedina majka bila je ta zemlja mirisna po prženoj ribi. Nosila sam je u sebi kao što svako dijete nosi u svojim žilama krv svoje majke.“

236 Ibid., str. 179–180.;

„Jedino rješenje bilo je otići. Odlazili su u valovima. Primorski gradići bili su pusti. Sela gotovo opustjela. Ostalo je tek nekoliko tisuća Talijana: seljaci, stari umirovljenici, nesposobni za rad. Istra, Rijeka i Dalmacija od kraja rata izgubile su dvjesto pedeset tisuća ljudi: dvije trećine stanovništva. U deset godina iscrpljenosti i gubitka nade to je krvarenje ostavilo duboke tragove. Moja je zemlja bila iskrvarena. Život je iz nje izlazio izobličen i potresen; i to je ubrzavalo odluku o odlasku.“

muoiono. Vuote, sarebbero state occupate da sloveni e croati. Fummo costretti a lasciare il nostro paese, non per odio. Per interessi. Perché noi, piccole persone di un piccolo mondo, non contavamo. Né per loro che ci scacciavano, né per l'Italia che ci lasciava scacciare. Quando tanta parte italiana era assente, non bastava dire: „tenete duro“. Radio Venezia Giulia ogni giorno prometteva: „Venite, vi accoglieremo a braccia aperte“.²³⁷

Tog dočeka raširenih ruku nije bilo. Za spisateljicu započinje težak put prognanika. Slijede stranice snažnih tonova u kojima supostojе osjećaji izgubljenosti, zbunjenosti, nostalgije i velike boli.

Chi non aveva più speranze abbandonò la propria città. Provò, come noi, sradicamento e provvisorietà. Migliaia di persone stirpate nelle navi partirono alla ricerca di un nuovo destino. E la nostalgia difficilmente avrebbe dato tregua. I profughi dovevano ricominciare da zero. I bisogni li avevano spinti a lasciare l'Istria, ora ad emigrare. Seguitavano ad andarsene. L'unico destino era oltre il mare. Affrontavano difficoltà e sacrifici. Li aspettava la solitudine.²³⁸

Obitelj se smješta u izbjeglički kamp u Padricianu i dijeli sudbinu tisuća drugih prognanika među Istrijanima, Riječanima i Dalmatincima. Prostor je skučen i zapušten, uvjeti života su neprihvatljivi, a patnja zajedno sa stidom svakodnevice je:

Mi vergognavo della baracca di legno 18/4, credo tre metri per tre. Una panca. Un vecchio piccolo armadio. Una sedia. L'asciugamano sullo schienale. Lo specchietto appeso a un chiodo. D'inverno l'acqua gelava nel catino. Sopra la camicia da notte lo scialle di lana; ai piedi calze grosse. Su un mobiletto il fornello a gas a tre fiamme. Quello elettrico sempre acceso saltava: la centrale non reggeva. La candela la sera illuminava i vocabolari in mezzo al letto a castello. Sotto, mamma e papà; sopra, io e mio fratello.²³⁹

Stvarnost s kojom se izbjeglice suočavaju pokazuje se duboko različitom od očekivanja i nada koje su njegovali. Položaj izbjeglica u Trstu strogo je uvjetovan posjedovanjem doku-

237 Ibid., str. 176.;

„Maršal Tito je učinio tako da odemo – činilo se kao da odlazimo svojom voljom – iz svojih kuća. Kada ih ljudi napuste, kuće umiru. Prazne, zauzeli bi ih Slovenci i Hrvati. Bili smo prisiljeni napustiti svoju zemlju, ne iz mržnje, nego iz interesa. Jer mi, mali ljudi malog svijeta, nismo bili važni. Ni za one koji su nas tjerali, ni za Italiju koja je dopustila da nas istjeraju. Kada je velik dio Talijana bio odsutan, nije bilo dovoljno reći: 'izdržite'. Radio Venezia Giulia svakoga je dana obećavao: 'Dodite, dočekat ćemo vas raširenih ruku.'“

238 Ibid., str. 199.;

„Oni koji više nisu imali nade napustili su svoj grad. Osjetili su, kao i mi, iščupanost iz korijena i privremenost. Tisuće ljudi, potrpani na brodove, krenuli su u potrazi za novom sudbinom. A nostalgija teško da bi im dala mira. Izbjeglice su morali početi od početka. Potrebe su ih natjerale da napuste Istru, sada da emigriraju. Nastavljali su odlaziti. Jedina sudbina bila je preko mora. Suočavali su se s teškoćama i žrtvama. Čekala ih je samoća.“

239 Ibid., str. 195.;

„Sramila sam se drvene barake 18/4, mislim tri puta tri metra. Klupa. Stari mali ormar. Stolica. Ručnik prebačen preko naslona. Ogledalce obješeno o čavao. Zimi je voda u lavoru smrzavala. Preko spavačice vuneni šal; na nogama debele čarape. Na malom ormariću plinsko kuhalo s tri plamenika. Električni, stalno uključen, nije izdržavao – centrala nije podnosila opterećenje. Svijetla je navečer osvijetljavala rječnike u sredini kreveta na kat. Dolje mama i tata; gore ja i moj brat.“

menata poput osobne iskaznice, potvrde o prebivalištu, upisa u evidenciju za zapošljavanje ili nezaposlenost te, prije svega, formalnim priznanjem statusa izbjeglice: bez takve potvrde pojedinac ostaje bez ikakve pravne i društvene legitimacije.

Dio njih uspijeva pronaći samostalni smještaj kod rodbine ili poznanika; međutim, Italija, još uvijek duboko obilježena ratom, dočekuje ih u improviziranim prostorima – izbjegličkim kampovima, napuštenim kasarnama, skladištima i halama – ne uspijevajući osigurati smještaj svima. Mnogi će, naime, biti prisiljeni emigrirati, osobito u Kanadu, Argentinu i Australiju, dodajući traumi napuštanja vlastite zemlje poteškoće vezane uz prilagodbu u stranoj sredini i učenje novog jezika.

Na nacionalnome području uspostavljeno je približno stotinu dvadeset izbjegličkih kampova i prihvatnih centara namijenjenih zbrinjavanju julijsko-dalmatinskih prognanika. Za neke je boravak u tim strukturama bio privremen; za druge se produžio na dugo razdoblje, poprimajući posebno teške oblike zbog diskriminacije, nesigurnosti zaposlenja, loših ekonomskih i zdravstvenih uvjeta te potpune odsutnosti obiteljske privatnosti zbog zajedničkoga života u skućenim prostorima. U sjećanju većine izbjeglica iskustvo života u kampu ostaje pretežno negativno, obilježeno materijalnim oskudicama, potrebom prilagodbe krajnje nesigurnim uvjetima, čežnjom za zavičajem, osjećajem nesigurnosti svojstvenom izbjegličkom položaju te pretrpljenim nepravdama. Za Marisu Madieri trenutak kada obitelj napušta izbjeglički kamp, označava novo poglavlje života. Prema razmatranjima riječke znanstvenice Mazzieri-Sanković i autorice ovih redaka, preseljenje Madieri u skromni stan u Ulici Piccardi označava njezino uključivanje u tršćansku stvarnost.²⁴⁰ I za Elsu Fonda dolazi taj trenutak:

Dopo cinque anni, appena ebbi un numero sufficiente di lezioni private, lasciammo campo e suore e, col coraggio della disperazione e col cuore gonfio di gioia, andammo in via Cologna, 66: ingresso due stanze, cucina, soggiorno, bagno e gabinetto.²⁴¹

Autorica ispisuje intenzivne stranice iz kojih izbija osjećaj nepripadanja u svakoj situaciji: pogledi koji joj se upućuju, izgovorene riječi koje je ranjavaju, potreba da službenicima objašnjava mjesto svog rođenja. Fonda to podnosi i osjeća se pomalo kao Mori koja je, stigavši u Firencu, morala objašnjavati svoje podrijetlo. Mori piše:

Nata a...? La risposta tarda ad arrivare. [...]

„Allora: nata dove?“

„A Pola.“

L'impazienza aumenta: questa qui si permette di far perdere tempo con una

240 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, *op. cit.*, str. 41.

241 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 209.;

„Nakon pet godina, čim sam imala dovoljan broj privatnih sati, napustili smo kamp i časne sestre te, s hrabrošću očajja i srcem punim radosti, preselili smo se u Ulicu Cologna, 66: ulaz, dvije sobe, kuhinja, dnevni boravak, kupaoonica i zahod.“

banalità come la geografia. „Come ha detto?“ „Pola. Istria.“

Questa volta, l'esitazione passa dall'altra parte: qualche secondo di silenzio imbarazzato. E poi: „Ah, in Jugoslavia... Lei è jugoslava“. „Veramente no: io sono italiana. Sono nata in Italia“. Un'illuminazione: „Ah già, dimenticavo... Allora, lei è profuga“.

E chissà perché la cosa, „lei è profuga“, faceva così ridere il professore, la professoressa, l'impiegata del comune o dell'anagrafe che me lo chiedevano.

A me veniva da piangere. Anche e soprattutto perché gli altri ridevano.²⁴²

Identitet u pripovijedanju poprima oblik ispričane životne priče, to je put spoznaje i emotivnoga traženja uvjetovan odnosom s teritorijem, njegovom poviješću i korijenima. Fonda otkriva da je obitelj podnijela zahtjev za odlazak u Ameriku, ali je zahtjev bio odbijen.²⁴³ U međuvremenu autorica studira, pohađa Konzervatorij Tartini u Trstu i dostojanstveno gradi svoj život, ali u svojoj nutрини još uvijek osjeća bol onog osjećaja izgubljenosti koji je proživjela i koji će je, zapravo, pratiti cijeloga života. Godinama poslije vraća se u Piran, ali ga zatiče malenim i ogoljenim. Na kraju romana razmišlja o usamljenosti prognanika, nazire čak i oblik egzila i u onih koji su ostali, te zaključuje:

Di là anche i rimasti, partiti noi, si sentono senza radici e vivono di ricordi. Non deve essere più „di qua“ e „di là“. Dobbiamo conquistare il diritto di essere, ovunque. La patria è dove sono. Noi, un tempo barche, creature tenute con cura di madre amorosa, oggi barche senza attracco, senza ormeggi. Esiste un molo in cui ancorarci? Posso costruirmi se non ho più un posto in cui fermarmi per guardarmi dentro? L'ho cercato, ma ho capito che vado cercando quel posto: quella casa, quell'aria, quella me stessa. Tutti i luoghi e tutti i tempi saranno semplicemente lontananza dal mio paese. L'esule è dovunque solo. Per non essere più esuli bisognerebbe ritornare. Ma chi non può, è esule per la vita. Quel posto, del resto, col tempo, mancando noi, è diventato un altro e quindi è perduto per sempre. Perduta quell'anima, si è perduto quel mondo. Bisognava restare.²⁴⁴

242 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 236–237.;

„Rođena u...? Odgovor kasni. [...] ‘Dakle: rođena gdje?’ ‘A Pola.’

Nestrpljenje raste: ova si dopušta gubiti vrijeme na banalnost poput geografije. ‘Kako ste rekli?’ ‘Pula. Istra.’

Ovaj put oklijevanje prelazi na drugu stranu: nekoliko sekundi neugodna tišina. A zatim: ‘Ah, u Jugoslaviji... Vi ste Jugoslavenka.’ ‘Zapravo ne: ja sam Talijanka. Rođena sam u Italiji.’

Prosvjetljenje: ‘Ah da, zaboravio sam... Dakle, vi ste izbjeglica.’

I tko zna zašto je ta stvar, ‘vi ste izbjeglica’, tako nasmijavala profesora, profesoricu, službenicu općine ili matičnog ureda koji bi me to pitali.

Meni je dolazilo da plačem. I osobito zato što su se drugi smijali.“

243 Ibid., str. 200.

244 Ibid., str. 215.;

„Ondje čak i oni koji su ostali, nakon što smo mi otišli, osjećaju se bez korijena i žive od sjećanja. Ne smije više biti ‘ovdje’ i ‘ondje’. Moramo izboriti pravo da postojimo, svugdje. Domovina je ondje gdje sam ja. Mi, nekoć kao brodovi, bića brižno čuvana majčinskom ljubavlju, danas smo brodovi bez pristaništa, bez sidrišta. Postoji li pristanište u kojem bismo se mogli usidriti? Mogu li se izgraditi ako više nemam mjesto gdje bih se mogao zaustaviti i pogledati u sebe? Tražila sam ga, ali shvatila sam da zapravo tražim to mjesto: taj dom, taj zrak, tu samu sebe. Sva će mjesta i sva vremena biti tek udaljenost od moje domovine. Prognanik je posvuda sam. Da više ne bismo bili prognanici, trebalo bi se vratiti. Ali tko se ne može vratiti, prognanik je doživotno.

Iskustvo egzila tada postaje potraga i unutarnja preobrazba.²⁴⁵ Autorica se služi pisanjem kako bi provela dubinsko istraživanje sjećanja, kako bi se suočila s onim odmakom od svojih korijena i materinskoga jezika, od tog iznimnog narodnog izraza koji će ipak čuvati i očuvati. Izgubljena domovina pretvara se u sjećanje, a autorica promišlja duboko značenje cijele osobne, ljudske i kulturne priče, provodi svojevršno istraživanje pamćenja iz kojega djelomično obnavlja svoj identitet, kulturni, jezični i antropološki prtljag korijena.²⁴⁶ I opraštajući se od čitatelja izriče: „ricca del mio patrimonio di dolore, mi custodisca l’immenso tesoro dello spirito.“²⁴⁷

Roman Else Fonda slijedi mnoge stranice ženske književnosti, ali korišteni ton približava se romanu *Bora* koji su napisale Anna Maria Mori i Nelida Milani. Knjiga-epistolar, iskustvo života između dviju obala, koje je odmah postalo pravi „književni slučaj“ izvan granica, ima mnogo zajedničkih crta s romanom *La cresta sulla zampa*. U ovoj pripovijesti pojavljuju se svi elementi o kojima je dosad bilo riječi: književnost egzodusa, povijesna zbivanja koja su zahvatila Istru, Rijeku i Dalmaciju tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, čupanje iz vlastitih korijena, razdvajanje, trauma gubitka identiteta kao posljedica egzodusa te potreba za napornim suočavanjem s prošlošću, kako bi se mogao izgraditi budući život oslobođen ideoloških opterećenja, ali bez zaborava vlastitoga podrijetla, jezika i kulture.

I u romanu *Verde acqua* Marise Madieri, kojoj se pripisuje začetak ženskoga pravca književnosti egzodusa, kao i u *Bori*, tema egzodusa predstavlja središte pripovijedanja, ali način njezina prikazivanja bitno je različit. U Marise Madieri priča o egzilu pretvara se u mirnu svijest o razumijevanju povijesti ljudi s granice, u već pomireni granični identitet, koji istodobno znači krajnju krhkost, kulturno i jezično prožimanje, ali i neizbježan sukob i konflikt. U *Bori* se ne nalazi taj osjećaj pomirenja, nego prevladavaju bijes i bol koji se jasno očituju.

Nelida Milani obrađuje temu egzodusa u većini svojih djela, iako to čini iz drukčijeg kuta gledanja, točnije, iz perspektive „onih koji su ostali“. Za Milani i onaj koji ostaje također je prognanik, jer doživljava čupanje iz svojih korijena na isti način kao i onaj koji je otišao; stanje izgubljenosti između onoga koji je otišao i onoga koji je ostao zapravo je isto. Nelida Milani ostala je živjeti u svojem gradu, uklopila se u novo društveno tkivo, postala jedna od najistaknutijih osoba u književnosti, a ipak, bilježi Sanja Roić, „paradossalmente, però essa appartiene alla letteratura dell’emigrazione: lei che è rimasta sulla terra dei suoi avi“.²⁴⁸

Egzodus je rana koja se ne zaboravlja, nego ponovno i iznova izbija na površinu. Spisateljice se služe sjećanjem kako bi povezale svoje životne doživljaje, a oslanjanje na pamćenje

To mjesto je, uostalom, s vremenom, bez nas, postalo nešto drugo i stoga je zauvijek izgubljeno. Gubitkom te duše izgubio se i taj svijet. Trebalo je ostati.“

245 Usp. CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 69.

246 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *op. cit.*, str. 49.

247 ELSA FONDA, *op. cit.*, str. 218.;

„bogata mojom baštinom boli, neka me čuva neizmjereno blago duha.“

248 SANJA ROIĆ, *Ostati ili otići. Uz tri knjige Nelide Milani*, u: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, knjiga VIII, Zagreb, 2002, str. 366.; „paradoksalno, međutim, ona pripada književnosti emigracije: ona koja je ostala na zemlji svojih predaka.“

postaje nužan čin. Sjećanje predstavlja crvenu nit njihova književnoga stvaralaštva. Marisa Madieri, za razliku od Mori, Milani, Dallemulle i Fonda, ostaje vezana uz okvir osjećaja, koji predstavlja čvrsto uporište njezine osobnosti. Egzodus je kod Madieri prožet njezinom intimnom i smirenom dimenzijom, kako ga je definirala talijanistica Tatjana Peruško,²⁴⁹ i oblikuje se u odmjerenom i profinjenom jeziku. Za razliku od Madieri, egzodus je kod Milani pojačan oštrim i dinamičnim narativnim stilom; čini se kao da autorica „više“ svu svoju bol. Temeljne niti kroz koje se odvija pripovijest iste su kao i kod Madieri, i to: autobiografsko pisanje, dubok osjećaj izgubljenosti, čupanje iz vlastitih korijena, pojam identiteta, višeslojnost identiteta granice, more, obala i krško okruženje. Međutim, dok se kod Madieri ne uočava nikakva vrsta ogorčenosti, kod Milani se ogorčenost osjeća u svakom retku.

I Fonda „vrišti“ sav svoj bijes: ona je, poput Mori, napustila svoj rodni gradić, morala je nositi teret prognanika, morala se prilagoditi novom društvu koje je na nju gledalo nepovoljno, no isti osjećaj nelagode i duboke izgubljenosti proživjele su i Milani i Dallemulle, koje su ostale živjeti u svojoj promijenjenoj Puli, govoreći sa strahom vlastiti jezik, propitujući mnoga životna pitanja i nastojeći odlučno i ustrajno ponovno izgraditi svoj identitet istarskih Talijanki.

Tako je nastalo Fondino djelo, svjedočanstvo egzila, s ciljem da: „uno scossone potente a quel fenomeno indotto chiamato oblio collettivo, uno scossone che basta a scorzare la patina spessa della dimenticanza e a far riemergere pezzi di un passato che fanno parte delle nostre viscere, delle nostre membra, del cuore di ciascuno di noi.“²⁵⁰

U svom romanu Elsa Fonda s velikom ljudskom osjetljivošću i intelektualnom poštenošću isprepliće vlastitu priču s pričom svog naroda i svoje zemlje. U ovoj knjizi, kao i u onima obrađenima prije, individualno sjećanje utemeljeno je na kolektivnom sjećanju na sliku Pirana koju autorica nosi u srcu. Dinamičan i originalan stil, u kojem se neprestano upućuje na povijesne događaje koji su se zbivali u Istri, a posebno u Piranu od antike do današnjih dana, obogaćen je i prizivima na običaje i tradiciju njezina rodnoga grada.

Njezino se pisanje služi brojnim dijalektalnim izrazima koji daju snagu autobiografskoj pripovijesti; tako se suočavamo s izrazima koji danas postupno blijede, ali za autoricu taj dijalektalni pečat ima simbolično značenje: označava baštinu identiteta i tradicije od koje ne odustaje. U romanu se nižu tihe figure izbjeglica koji su morali napustiti svoje domove: to su slike koje pobuđuju duboke emocije. Patnja prognanika jest osuda i bol koju prognanik nosi sa sobom cijeloga života. Ono što mu ostaje od života, prije nego što se povijest umiješala, jesu uspomene i njih se on, bez sumnje, ne odriče.

Za Fonda ta sjećanja predstavljaju more koje istodobno znači život i slobodu. No sjećanja nisu povezana samo s morem; u romanu se pojavljuju detaljni opisi običaja i tradicija koji

249 Usp. TATJANA PERUŠKO, *Smirena privatnost. Marisa Madieri: Vodnozeleno*; GZH, Zagreb, 1990, u: *Oko*, br. 23, 15. studenoga 1990.

250 LAURA MARCHIG, *Bora: storia di un'umanità divisa* u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, 8. prosinca 1998, str. 3.;

„da snažno potrese taj nametnuti fenomen zvan kolektivni zaborav, potres koji je dovoljan da oguli debeli sloj zaborava i da ponovno iznese na površinu dijelove prošlosti koji pripadaju našim utrobama, našim udovima, srcu svakoga od nas.“

ocrtavaju sociokulturnu sliku jednog razdoblja, u kojoj se ističu obrasci ponašanja, a ponajprije prehrambeni kodeksi svakodnevice, običaji vezani uz pučke proslave te elementi koji prizivaju način poimanja bolesti i slično. Ne nedostaju ni opisi ratnoga razdoblja, strahova, boli i osjećaja izgubljenosti.

Djelo Else Fonda predstavlja zbroj dragocjenih svjedočanstava, fotografija iz tog vremena, dokumenata te važnih dijalektalnih jezičnih oblika koji koegzistiraju u autoričinoj nutrini.

Zaključak

Granična književnost oblikuje se kao svjedočanski i interpretativni alat kroz koji dolaze do izražaja povijesne i identitetske istine Talijana Istre i Rijeke, u odnosu na egzistencijalno stanje određeno poslijeratnim razdobljem i egzodusom. Ona istodobno potvrđuje duboko ukorijenjenost prisutnosti talijanskoga jezika i kulture na tom području, dokumentirajući procese i dinamike koje, s jedne strane, vode postupnom učvršćivanju kolektivne odluke o napuštanju vlastite domovine, a s druge strane izboru ostanka i borbe za zaštitu vlastitih prava u novoj državi.

Egzodus duboko utječe na povijesno i kulturno obilježje Kvarnera i Istre: višestoljetni mikrokozmos razgrađen je događajima od poslijeratnoga razdoblja do kraja pedesetih godina. Povijest ovih krajeva u drugome poslijeratnom razdoblju ne odnosi se samo na egzodus nego i na rašireni unutarnji egzil, koji su proživjeli oni koji su ostali, a koji je obilježen radikalnim političkim, ideološkim i društvenim promjenama, koje se mogu pripisati širem okviru poslijeratnih europskih geopolitičkih preustroja.

„Oni koji su ostali“ predstavljaju istinu punu proturječja, dodatnu suprotnost, izvan one povijesne između Talijana i Slavena, a to je:

una distanza forse non incolmabile, ma fitta di reticenze e di malintesi: nasce dalla diffidenza che accompagna la diversità di scelte, si complica alla luce del risentimento di chi è rimasto, si alimenta delle reminiscenze inquiete di chi è partito, affonda le radici nel senso di impotenza, e forse di colpa, di tutti quelli che avrebbero voluto poter cambiare il corso degli eventi.²⁵¹

Veliki povijesni događaji oblikuju društveno tkivo i egzistencijalne uvjete pojedinaca; oni predstavljaju kolektivni fenomen koji zahtijeva kritičko proučavanje, jer nije zamisliv istinski razvoj pojedinca i zajednice bez svijesti o složenosti političko-društvenih procesa.

251 GIULIANA ROVETTA, *Pagine di scrittrici istriane*, u: *Resine*, Quaderni liguri di cultura, br. 99–100, Savona, siječanj – lipanj 2004., str. 143.; „distanca možda nije nepremostiva, ali je ispunjena zadržkama i nesporazumima: rada se iz nepovjerenja koje prati različite izbore, komplicira se pod utjecajem ogorčenosti onih koji su ostali, hrani se nemirnim uspomnama onih koji su otišli, a korijene pušta u osjećaju nemoći, pa možda i krivnje, svih onih koji su željeli moći promijeniti tijek događaja.“

Odluka o napuštanju vlastitih krajeva – koja obilježava istarsko-dalmatinski egzodus – ne može se svesti isključivo na prisilne čimbenike, već se mora razumjeti i u svjetlu velikih poteškoća prilagodbe na radikalne institucionalne promjene i promjene odnosa društvene moći, koje su dovele do marginalizacije i diskriminacije stanovništva talijanskoga jezika. Iskorjenjivanje talijanskoga elementa iz Istre i Rijeke dovodi do bitne transformacije povijesne slike i identitetskoga ustroja tih regija. Usto, javljaju se znatne poteškoće za preostalu talijansku zajednicu u uporabi vlastitoga jezika u službenim, administrativnim i profesionalnim kontekstima: talijanski jezik – kao i dijalekti – postupno se ograničavaju na privatnu i obiteljsku sferu, s jasnim posljedicama na kulturnoj i simboličkoj razini.

Književna produkcija, u nedostatku valjanih historiografskih istraživanja, daje značajan doprinos analizi fenomena egzodusa, koji zahtijeva multidisciplinarni pristup. Međutim, uz povijesno-političku dimenziju, nužno je uzeti u obzir i etičku i moralnu vrijednost egzodusa: riječ je o činu identitetskoga samoodređenja i odbacivanja novoga totalitarnog režima.

Fenomen se stoga ne može svesti na puku političko-ekonomsku opciju. S moralnoga gledišta, egzodus se očituje kao izraz volje za slobodom i nacionalnom vjernošću, premda nastao u kontekstu obilježenom zastrašivanjem i nasiljem. Shvaćen kao izbor – iako uvjetovan povijesnim i političkim okolnostima te pratećom, ali neopravdanom atmosferom terora – on podrazumijeva prihvaćanje udaljenosti od vlastitih korijena, zavičaja i materijalnih dobara, u ime očuvanja osobne i kolektivne slobode. Izbjeglice se tako pojavljuju kao svjedoci bolne odluke, ali donesene sa sviješću i hrabrošću.

Jedna od temeljnih tematskih okosnica istarsko-kvarnerske književnosti jest pitanje identiteta, koje se često istražuje kroz kategoriju kolektivnoga pamćenja. U tom smislu autobiografsko pisanje ima strukturalnu funkciju jer pridonosi učvršćivanju i prenošenju sjećanja zajednice obilježene traumatičnim događajem koji je duboko i trajno zahvatio društveno tkivo.

Iskustvo egzodusa ključan je element kako životnoga iskustva tako i književnoga stvaralaštva autora i autorica s pograničnih područja. U djelima prognanih autora i autorica često se pojavljuju motivi iskorjenjivanja odnosno zatiranja vlastitih korijena, važnosti pamćenja, potrebe prilagodbe novom okolišu i kulturi te osjećaja identitetskoga raskola.

Istodobno, autori i autorice koji su ostali u domovini tematiziraju unutarnji egzil, osjećaj izgubljenosti koji doživljavaju u susretu s potpuno novim društvom. Njihovi su naponi usmjereni na očuvanje vlastitoga etničkog i kulturnog identiteta u političkome i ideološkome okviru koji se duboko promijenio i nije uvijek u skladu s potrebama i težnjama talijanske zajednice. U oba slučaja, pisanje se pojavljuje kao prostor obrade traume, kao sredstvo redefiniranja identiteta te kao želja za očuvanjem posebnih, dragocjenih i jedinstvenih obiteljskih priča koje su morale pretrpjeti posljedice „velike povijesti“. Ovim se razmatranjima pridružuju i „povećala“ koja koriste spisateljice istarsko-kvarnerskoga područja, koje, izlazeći iz šutnje, čine herojske napore u ponovnom povezivanju razlomljenih identiteta.

Pisanje je sredstvo koje se često koristi s ciljem prenošenja uspomena i sjećanja, koje postaje prostor u kojem se isprepliću osobna iskustva i povijest.²⁵² Sjećanje ponovno slaže brojne fragmente životnih iskustava i oblikuje individualnost. Izgubiti pamćenje u određenom smislu znači izgubiti samoga sebe. Osim procesa prenošenja uspomena sjećanje omogućuje i zaustavljanje vremena, a to oblikuje nastajanje i očuvanje individualnoga i kolektivnoga „ja“. Drugim riječima, sjećanje uspostavlja odnos s prošlošću i svijetom te omogućuje generacijama koje nisu doživjele poslijeratno razdoblje i egzodus da upoznaju i razumiju svoj zavičaj, život koji su njihovi preci živjeli, različite stvarnosti i proživljene sudbine te da naposljetku izvuku pouku iz povijesti.²⁵³ Te operacije provode dvije spisateljice koje se pojavljuju u ovoj knjizi: Gianna Dallemulle Ausenak, „ona koja je ostala“, i Elsa Fonda, „ona koja je otišla“.

Teme koje autorice obrađuju u svojim narativnim djelima povezane su s njihovim individualnim pamćenjem, koje se uklapa u povijesni i kolektivni okvir Istre, u kojem se ističe odnos između Istrana koji su „otišli“ i rasap identiteta koji to povlači za sobom, kao i osjećaj izgubljenosti u „onih koji su ostali“.

Narativna struktura većine njihovih pripovijedaka prožeta je mješavinom dijaloške segmentacije istrovenetskog dijalekta, uz preklapanje nizova na talijanskome jeziku, kojima se pridružuju i izrazi slavenskoga (hrvatskoga) podrijetla. Često se umeću i neke riječi na hrvatskome jeziku kako bi se dokumentirala poteškoća u usvajanju novoga jezika. Najčešće se pojavljuju priče i likovi, kao i iskustva iz prošlih vremena, povezani sa sudbinom tih složenih, raznolikih i višetoničkih prostora.

Prozni tekstovi koji se analiziraju, osim što svjedoče o dvjema različitim, ali sličnim sudbinama dviju snažnih žena koje nisu dopustile da im se identitet izbriše, predstavljaju putovanje kroz istarski poluotok, kroz sjećanja, mirise, okuse i boje, a ponajprije kroz riječi – riječi koje su ostale i riječi koje su putovale i pronašle svoje mjesto među književnim tekstovima prostora dolaska. Ova vizija Istre, zemlje crvene i surove u stvarnosti, istodobno je nježna i blaga u sjećanjima. Slike Istre preklapaju se stvarajući vrtlog emocija koji zahvaća čitatelja.

U analiziranim tekstovima – *Con voce minima* i *Cucai e gabbiani* Gianne Dallemulle Ausenak, kao i jedinom autobiografskom romanu Else Fonda *La cresta sulla zampa* – spajaju se pripovjedne tendencije individualnoga i kolektivnoga karaktera, ispreplićući epizode autobiografskoga podrijetla s preciznim upućivanjima na povijesne događaje povezane s navedenim teritorijalnim kontekstom. Tako se oblikuje individualno sjećanje koje autorice prerađuju u književnome obliku unutar romanesknh struktura, u kojima likovi, iako smješteni u prostor fikcije, pokazuju jasne autobiografske crte. Njihova se individualna sjećanja utiskuju u kolektivna sjećanja Talijana s ovih pograničnih prostora, koja pokazuju određenu dozu krhkosti. Objašnjava to Nelida Milani:

252 Usp. NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.), *op. cit.*, str. 27.

253 Usp. ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *Introduzione* in *La forza della fragilità*, *op. cit.*, str. 33.

Gente di confine significa anche fragilità estrema. L'Istria ha il profumo di questa fragilità, di un luogo prenatale dove avversione e attrazione, ancora indistinguibili, sono una componente dell'aria stessa. L'evento di rottura ti pone a vivere lungo la linea di unione fra due lingue e due culture che entrano in contatto e si confondono in una fascia grigia stratificata. [...] Il grigio produce spaesamento, stupore, paura, curiosità, invito a „camminare lontano nelle scarpe altrui“ facendo capriole, libertà da ogni senso opprimente di appartenenza.²⁵⁴

Ta je krhkost prisutna u narativnim likovima u njihovim djelima koji, iako djeluju unutar fikcionalnoga okvira, poprimaju svjedočansku funkciju: oblikuju se kao nositelji identitetskih vrijednosti koje nadilaze strogo subjektivnu dimenziju i usmjeravaju se prema zajedničkom pamćenju. U tom smislu pisanje postaje sredstvo kolektivnoga pamćenja koje pridonosi oblikovanju povijesnoga iskustva i egzistencijalnoga horizonta cijele zajednice.

Stvarnost egzodusa duboko prožima svakodnevicu autorica i, općenito, stanovništva pograničnih prostora, ne pojavljujući se samo kao povijesni događaj već i kao strukturalno stanje individualnoga i kolektivnoga iskustva.

Iako dva narativna teksta dijele zajedničke osnove, kako je već istaknuto, oni se razlikuju po tonu i jeziku. Dallemulle Ausenak provodi svojevrсно memorijsko istraživanje, prolazeći kroz projekciju sebe kao djeteta sve do zrele žene, te na sustavan način dokumentira svoje stanje izgubljenosti i rascjepkanosti identiteta istarske Talijanke, često se služeći pučkim govorom, koristeći prigušen i dostojanstven ton. Iz njezinih riječi izbija ponos.

Elsa Fonda izražava svu svoju ljutnju zbog toga što je bila prisiljena napustiti svoj Piran. U romanu koristi vrlo izravan jezik kako bi dočarala bolne situacije i namjerno vodi čitatelja kroz svoj unutarnji put. Ono što se osjeća iz njezina romana jest duboko ogorčenje.

Prozna djela Dallemulle u velikoj mjeri nalaze srodnost s pisanjem Marise Madieri, jer u njezinim se djelima ne opaža nikakav osjećaj ogorčenosti. Kroz složen i refleksivan proces prerade vlastitih uspomena i proživljenih iskustava, Marisa Madieri, pisanjem djela *Verde acqua*, uspijeva nadići osjećaj izgubljenosti koji je obilježio njezin egzistencijalni put. U rekonstruiranju vlastite priče i priče svoje obitelji, autorica dolazi do obnovljenoga razumijevanja sebe same te, uz talijanske korijene, prepoznaje i vrednuje slavenske i mađarske sastavnice vlastitoga identiteta. Iz te spoznaje, koja je oblikuje kao složeni i kompozitni subjekt, očituje se dimenzija univerzalnosti: identitet granice doživljava se u skladnim i pomirujućim terminima, kroz percepciju duboke povezanosti sa slavenskim svijetom i, šire gledano, s kulturnim prostorom Srednje Europe. U toj perspektivi smješta se i povratak, nakon mnogo

254 ANNA MARIA MORI, NELIDA MILANI, *op. cit.*, str. 56–57.;

„Ljudi s granice znače i krajnju krhkost. Istra ima miris te krhkosti, kao mjesto prije rođenja u kojem su odbojnost i privlačnost, još nerazdvojive, sastavni dio samoga zraka. Događaj prekida dovodi te do života duž linije dodira između dvaju jezika i dviju kultura koje dolaze u kontakt i stapaju se u jednoj slojevitoj sivoj zoni. [...] Siva boja proizvodi osjećaj izgubljenosti, čuđenje, strah, znatiželju, poziv da se 'dugo hoda u tuđim cipelama', čineći akrobacije, oslobađajući se svakog opresivnog osjećaja pripadnosti.“

godina, proučavanju i ponovnom otkrivanju hrvatskoga jezika, shvaćen kao simbolički čin kulturnoga pomirenja i očuvanja povijesnoga pamćenja.

I Dallemulle prepoznaje svoj višestruki identitet koji, slično mađarskoj komponenti kod Madieri, sklapanjem braka dobiva i treću sastavnicu – slovensku – te prihvaća novo društvo, nikada se ne odričući vlastitih korijena i boreći se za očuvanje talijanskoga jezika i kulture. Takvo osvještavanje, koje je definira kao složenu i višeslojnu osobu, omogućuje pojavu univerzalne dimenzije.

Potraga za sobom nužno mora nadići izgubljenost i ogorčenost te usmjeriti pogled prema obnovi vlastitih tradicija. Opipljiv primjer nalazimo u riječima Marise Madieri: „io sono ancora quel vento delle rive“,²⁵⁵ u kojem je naglasak stavljen na izbor sadašnjega vremena, obogaćen prilogom *još*, iako dok piše svoj roman, gradi život u Trstu. Fonda se ne uspijeva osloboditi ogorčenosti, a njezin doprinos pokazuje sličnosti s provokativnim i izravnim jezikom Nelide Milani iako Fonda, u pismu vlastoručno napisanom i objavljenom u knjizi Cristine Benussi i Grazielle Semacchi Gliubich *Marisa Madieri. La vita, l'impegno, le opere*,²⁵⁶ tvrdi da dijeli isti pogled na život kao Madieri. Piše autorica iz Pirana:

Vivevo a Roma da ventidue anni quando nel '92 uscì *La radura* edito da Einaudi. Per me fu una folgorazione. Ti scrissi subito e tu mi rispondesti subito. Tutte e due col desiderio di incontrarci. Quando sono andata in pensione nel '94, sono tornata a Trieste. Invece tu sei andata via, definitivamente. L'appuntamento non è stato più possibile. Non ti ho conosciuto personalmente, ma è come se fossimo state grandi amiche. Ho con te un raro legame basato su affinità. Mi resta *La radura*, la favola che solo i grandi possono capire, un dono d'amore, un'occasione coraggiosa per scrutare il mistero, verso cui ti avvicinavi. Abbiamo molte cose in comune. La nostra sarebbe stata una relazione disinteressata, di reciproca stima.²⁵⁷

Osim zajedničkih stvari koje su dvije spisateljice mogle imati, ne uočavaju se sličnosti u načinu pisanja i narativne obrade. Pripovijedanje kako kod Dallemulle tako i kod Fonda, premda prožeto željom za dokumentiranjem, prožeto je i intimnom melankolijom: pojedinačne tragedije koje se u njemu opisuju na stranici se pretvaraju u kolektivne tragedije, pružajući čitatelju ne samo činjenice nego i ljudsku, emocionalnu i kulturnu težinu jednoga doba obi-

255 MARISA MADIERI, *op. cit.*, str. 43.;

„ja sam još uvijek onaj vjetar s obala.“

256 Usp. CRISTINA BENUSSI, GRAZIELLA SEMACCHI GLIUBICH, *Marisa Madieri. La vita, l'impegno, le opere*, Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2011.

257 Ibid., str. 57.;

„Živjela sam u Rimu dvadeset i dvije godine kada je '92. izašla *La radura*, u izdanju Einaudija. Za mene je to bilo poput prosvjetljenja. Odmah sam ti napisala i ti si mi odmah odgovorio. Obje smo željele susret. Kada sam otišla u mirovinu '94., vratila sam se u Trst. A ti si, međutim, otišla zauvijek. Dogovor se više nije mogao ostvariti. Nisam te osobno upoznala, ali kao da smo bile velike prijateljice. S tobom me veže rijetka povezanost temeljena na srodnosti. Ostaje mi *La radura*, bajka koju mogu razumjeti samo veliki, dar ljubavi, hrabra prilika za promatranje misterija kojem si se približavala. Imamo mnogo toga zajedničkog. Naš bi odnos bio nesebičan, uzajamnog poštovanja.“

lježenog egzodusom i transformacijom graničnih prostora. Ondje gdje je povijest ostala nijema, književnost je intervenirala kao povlašteno sredstvo dokumentiranja i pamćenja. Djela autorica koje se razmatraju stoga imaju neprocenjivu vrijednost, ne samo zbog svjedočanske i dokumentarne funkcije već i zbog uloge u ponovnom oblikovanju kulturnoga humusa koji je, nakon pukotine izazvane egzodusom među intelektualnim snagama, prijetio fragmentacijom ili parcijalnim tumačenjem.

Opstanak Talijana Istre i Rijeke sadržan je u upornosti i tvrdoglavosti da se ne odustane od vlastitoga identiteta, vlastitoga jezika, vlastitoga dijalekta, kulture i tradicije. Književnost, škole, novinarstvo i kazališta pridonijela su očuvanju njihova identiteta i kulture, što im omogućuje da žive u smirenoj svijesti da su „ljudi s granice“. Dramu egzodusa obje autorice pripovijedaju „u jednom dahu“, te međusobnim dijalogom iznose na površinu etničke i političke sukobe, zajednička sjećanja, nasilje, smrt, proživljene patnje, kao i uspomene na djetinjstvo, okuse i mirise Istre, privrženosti, ljubavi, nezadovoljstva i uspjehe, dijalektalne izraze, brisanja sjećanja, slovenska imena talijanizirana i obrnuto... te taj tihi i mračni tok iseljenika i onih koji su ostali, oba u potrazi za svojim mjestom pod suncem.

Koja unutarnja iskustva i koje emocije prožimaju onoga tko je bio iščupan iz vlastite zemlje i odvojen od kulture, tradicije, običaja i zajednice kojoj pripada? I kakvo iskustvo karakterizira onoga tko se, iako je ostao u rodnome kraju, morao suočiti s odvajanjem od svih onih koji su otišli, živeći uskraćenost vlastitoga jezika i identiteta te se osjećajući strancem u vlastitoj zemlji? Egzil onih koji su otišli i unutarnji egzil onih koji su ostali dijele, iako u različitim oblicima, isto stanje gubitka i odvajanja. Je li moguće, dijeljenjem uspomena i pripovijedanjem vlastitoga iskustva, ublažiti bol i dati smisao tom iskustvu?

Odgovor je potvrđan jer pisanje je sredstvo putem kojeg je moguće obraditi i dati opipljiv smisao iskustvu boli i raspadu identiteta. Madierin roman *Verde acqua* inaugurira onaj pravac ženske književnosti egzila:

Le pagine di Madieri sono testimonianze di una storia tormentata della gente di confine, di quella fragilità che la contraddistingue. Sono esperienze di una donna che ha saputo superare le vicissitudini avverse, che ha ricomposto il proprio codice identitario e che non si è lasciata sopraffare dagli eventi, ma ne è uscita fortificata e vittoriosa. Il suo contributo rappresenta un granello di verità di quella storia a lungo sottaciuta.²⁵⁸

Roman *Bora* predstavlja plod intenzivne epistolarne razmjene između jedne autorice egzilantice i jedne koja je ostala u Istri, oblikujući se kao spleť sjećanja, promišljanja, pitanja

258 GIANNA MAZZIERI-SANKOVIĆ, CORINNA GERBAZ GIULIANO, *op. cit.*, str. 532.;

„Madierine stranice svjedočanstva su jedne mučne povijesti ljudi s granice, te njihove krhkosti koja ih obilježava. To su iskustva jedne žene koja je znala nadvladati nepovoljne okolnosti, koja je ponovno izgradila vlastiti identitetski kod i koja nije dopustila da je događaji svladaju, već je iz njih izašla osnažena i pobjednička. Njezin doprinos predstavlja zrnice istine te dugo prešućivane povijesti.“

i kronika povijesnih događaja. Zajedno s djelom *La cresta della zampa*, ta su djela prožeta nostalgijom za izgubljenim zavičajem i čitatelju prenose patnju egzila onih koji su otišli i unutarnjega egzila onih koji su ostali. Ona nastaju iz potrebe autorica da rekonstruiraju vlastiti identitet i, premda obilježena različitim osobnim sudbinama, prikazuju stanje koje dijele tisuće pojedinaca. Osobna i kolektivna iskustva pohranjena u sjećanju autorica i prenesena u njihova djela čine temeljna svjedočanstva za očuvanje talijanske kulture i tradicije na graničnim područjima. Pripovijetke zbirki *Cucai i gabbiani* i *Con voce minima* oživljavaju čitatelju onaj unutarnji egzil onih koji su ostali živjeti u mjestima rođenja. U tim dvjema zbirkama nema mjesta za ogorčenost; prisutna je određena doza nostalgije za prošlim vremenima, ali se istodobno očituje svijest o višestrukosti identiteta autorice.

Tragedija koju su proživjeli egzilanti i oni koji su ostali duboko je uvjetovana nemogućnošću utjecaja na povijesne događaje koji su uzdrmali svakodnevni život i identitet čitavih zajednica. Romani prizivaju u sjećanje traumatični kontekst jugoslavenskoga sukoba i, općenito, inherentnu ludost svih ratova, evocirajući dramu bijega, egzila i stanja gubitka koje traje kroz vrijeme. Poratno nasilje, koje je Talijanima iščupalo korijene i sigurnost, ostavilo je neizbrisiv trag, no unatoč godinama, sjećanja na daleku domovinu i dalje izranjaju u pamćenju i egzilanata i onih koji su ostali.

Među egzilantima, odvajanje od rodne zemlje uzrokuje patnju ne samo zbog fizičke razdvojenosti nego i zbog poteškoća u razumijevanju i integraciji u mjestima prihvata te, poslije, u društvenim sredinama u kojima se nastanjuju. Reakcije na egzodus raznolike su: neki egzilanti izbjegavaju povratak u napuštene krajeve, čuvajući bolnu suzdržanost o događajima čiji su bili sudionici; drugi, pak, započinju aktivan proces obnove sjećanja, povijesti i kulture, održavajući žive veze s domovinom kroz povremene posjete i sudjelovanje u kulturnim udrugama ili prenoseći novim generacijama svijest o istarsko-kvarnerskoj i dalmatinskoj sudbini italofone populacije.

Djela koja se razmatraju inteligentan su primjer ženske književnosti u kojoj autobiografski karakter djela ide korak dalje, prelazi granice, i to ne samo one materijalne između jedne države i druge već hrabro nadilazi kulturne, jezične i psihološke granice.

Djela Dallemulle Ausenak i Fonda, dviju žena koje su majstorski uspjele povezati svoju profesionalnu djelatnost i književni talent, predstavljaju vrijedne primjere ženskoga pisma istarsko-kvarnerskoga područja te doprinose očuvanju bogate i još uvijek nedovoljno istražene književne baštine ovih krajeva.

Bibliografija

BACCARINI, E., GIURICIN, E., TREMUL, M., *Le ragioni di un percorso*, u: *La battana*, br. 99–102, Rijeka, EDIT, 1991.

BAČIĆ-KARKOVIĆ, D., HASANOVIĆ, S., NEMET, N., *L'esperienza della guerra e del dopoguerra nelle prose di Marisa Madieri, Anna Maria Mori, Nelida Milani, Gianna Dallemulle Ausek e Daša Drndić*, u: *La battana*, Rijeka, EDIT, br. 176.

BATTISTINI, A., *Lo specchio di Dedalo. Autobiografia e biografia*, Bologna, Il Mulino, 1990.

BENUSSI, C., SEMACCHI GLIUBICH, G., *Marisa Madieri. La vita, l'impegno, le opere*, Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2011.

BENUSSI, C., *Per una storia della letteratura di „gendre“*, u DEGHENGI OLUJIĆ, E., (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004.

BENUSSI, C., *Storie e memorie letterarie*, u: *La battana*, br. 160, Rijeka, EDIT, 2006.

BON, S., *La donna svelata. Identità e immaginario del femminile ebraico a Trieste tra Ottocento e Novecento*, Trst, Collana Elicriso, Il Ramo d'Oro Editore, 2008.

CALABRESE R., *Frauenliteratur* u COMETA, M., *Dizionario degli studi culturali*, (ur.) COGLITORE, R., MAZZARA, F., Rim, Meltemi editore, 2004.

CARMINATI, M., *Marisa Madieri e la letteratura femminile dell'esodo*, u: *La battana*, br. 160, Rijeka, EDIT, 2006.

CAVARERO A., *Tu che mi guardi, tu che mi racconti*, Milano, Feltrinelli, 2007.

CESERANI, R., *Lo straniero*, Roma-Bari, Editori Laterza, 1999.

CLIFFORD DARBY, H., SETON-WATSON, R. W., DALRYMPLE LAFFAN, R. G., CLISSOLD, S., *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, CLISSOLD S. (ur.), Torino, Piccola Biblioteca Einaudi, 1969.

CNAPICH, G., *Le radici della memoria* u: *Ricerche sociali*, br. 13, Rovinj, Centro di ricerche storiche Rovigno, 2005.

CRISCIONE, G., HANSEN, P. C., *Dove andare, dove tornare. Autori italiani dell'Istria, di Fiume e della Dalmazia dal Novecento al nuovo millennio*, Roma, Carta Adriatica, 2018.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Coss'che siora Valeria ga imparado de Filumena Marturano u: Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Domande*, u: *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *La fighera del sior Bepi u: Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Premessa* u: *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Puntaguzzo 1944 u: Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Radici* u: *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *La menzogna u: Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *La sedia u: Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Siora Ana croata*, u: *Panorama*, Rijeka, XXXIII, br. 18, 1984.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Storia minima di Aurelia B.*, u: *Con voce minima*, Altre lettere italiane, Collana degli autori dell'Istria e del Quarnero, Rijeka, EDIT, 2005.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Creatività e possibilità di divulgazione*, u: *La battana*, br. 140, Rijeka, EDIT, 2001.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Cucai e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

DALLEMULLE AUSENAK, G., *Proverbiando*, u: NELIDA MILANI (ur.), *Civiltà istriana. Ricerche e proposte*, Trst-Rovinj, Centar za povijesna istraživanja Rovinj, ETNIA, ekstra serija br. 1, 1998.

DE SAVORGNANI ZANMARCHI, L., *Prefazione* u: FONDA, E., *La cresta sulla zampa*, Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2010.

DEGHENGI OLUJIĆ, E., *La letteratura italiana dell'Istro-quarnerino fra tradizione e innovazione*, u: *Comunicare letterature lingue*, br. 4, Bologna, Il Mulino, 2004.

DEGHENGI OLUJIĆ, E., *Introduzione u La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT,(Serie Pietas Julia), 2004.

- DEGHENGI OLUJIĆ, E., *Premessa* u ELIS DEGHENGI OLUJIĆ (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004.
- FONDA, E., *La cresta sulla zampa*, Empoli, Ibiskos Editrice Risolo, 2010.
- FONIO GRUBIŠA, A., *Una delle voci femminili più rappresentative della geografia letteraria istro-quarnerina*, u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, EDIT, 1. lipnja 2006.
- FORNASARO, F., *Il ciondolo etnico istriano: cent'anni di cambiamenti* in *Etnie a confronto. Il mosaico Europa*, Mestre-Venezia, Alcione Editore, 1997.
- FORZA, S., *Sussurri penetranti*, u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, EDIT, 18. ožujka 2006., Kulturni prilog.
- GERBAZ GIULIANO, C., *Il patrimonio culturale di una regione di confine: riflessioni sulla salvaguardia della letteratura giuliano-dalmata* u *Studi e memorie dell'IRCI*, Trst, Istituto Regionale per la Cultura Istriano-fiumano-dalmata, ANNO I, 2018.
- GERBAZ GIULIANO, C., *La produzione letteraria di Marisa Madieri*, u: *Quaderni d'italianistica*, XXXII, I, Canadian Association for Italian Studies, Toronto, 2011.
- GERBAZ GIULIANO, C., *Le sfide del presente: la politica redazionale de „La battana“ tra eredità e rinnovamento*, u: *Atti della Giornata di Studi L'inaffondabile Battana nel segno del sessantesimo anniversario* (ur.) Corinna Gerbaz Giuliano i Martina Sanković Ivančić, *La battana*, br. 238, Rijeka, EDIT, 2025.
- GERBAZ GIULIANO, C., MAZZIERI-SANKOVIĆ, G., *Non parto, non resto... I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri*, Trst, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2013.
- GEROMELLA BARBALICH, E., *Il senso del limitare: Dallemulle, Barlessi e Krizmanich*, u: *La battana*, br. 166, Rijeka, EDIT, 2007.
- LEJEUNE, P., *Il patto autobiografico*, Bologna, Il Mulino, 1986.
- MADIERI, M., *Verde acqua*, Torino, Einaudi, 1987.
- MADIERI, M., *Verde acqua. La radura e altri racconti*, Torino, Einaudi, 2006.
- MAGRIS, C., *Un altro mare*, Milano, Garzanti, 1992.
- MAIER, B., *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trst, Edizioni Italo Svevo, 1996.
- MARCHIG, L., *Bora: storia di un'umanità divisa* u: *La Voce del Popolo*, Rijeka, 8. prosinca 1998.
- MAZZIERI, G., *La „Voce“ di una minoranza. Analisi della pagina culturale de „La Voce del Popolo“ negli anni '50*, Torino, La Rosa Editrice, 1998.
- MAZZIERI-SANKOVIĆ, G., *Il dialetto fiumano: itinerari identitari e nuove sfide* u: *Il dialetto fiumano. Parole e realtà*. (ur.) MESTROVICH, I., SANKOVIĆ IVANČIĆ, M., MAZZIERI-SANKOVIĆ, G., GERBAZ GIULIANO, C., Rijeka, izd. Vijeće talijanske nacionalne manjine Rijeke – Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku, 2020.
- MAZZIERI-SANKOVIĆ, G., GERBAZ GIULIANO, C., *Un tetto di radici. Lettere italiane: il secondo Novecento a Fiume*, Sestri Levante, Gammarò, 2021.
- METASTASIO, P., *La Didone abbandonata*,
https://www.liberliber.eu/mediateca/libri/m/metastasio/didone_abbandonata/pdf/didone_p.pdf

MILANI KRULJAC, N., *Introduzione*, u: ELIS DEGHENGI OLUJIC (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, Edit, (Serie Pietas Julia), 2004.

MILANI KRULJAC, N., *Introduzione* u DEGHENGI OLUJIC, E., (ur.), *La forza della fragilità*, Volume I, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004.

MILANI, N., *Premessa* u GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Cuca i e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Fiume, EDIT, 1997.

MILANI, N., DOBRAN, R., (ur.), *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2010.

MILANI, N., *Premessa* u: GIANNA DALLEMULLE AUSENAK, *Cuca i e gabbiani*, Università Popolare di Trieste-Unione Italiana Fiume, Rijeka, EDIT, 1997.

MISSANA, E., (ur.), *Donne si diventa. Antologia del pensiero femminista*, Milano, Giangiacomo Feltrinelli Editore, šesto izdanje 2022.

MORI, A.M., MILANI, N., *Bora. Istria, il vento dell'esilio*, Venezia, Marsilio Editori, 2018.

MOSCARDA MIRKOVIĆ, E., *Trame di memoria: il ruolo de „La battana“ nella valorizzazione della letteratura femminile istriana*, u: Atti della Giornata di Studi *L'inaffondabile Battana nel segno del sessantesimo anniversario* (ur.) GERBAZ GIULIANO, C., i SANKOVIĆ IVANČIĆ, M., *La battana*, br. 238, Rijeka, EDIT, 2025.

MOSCARDA MIRKOVIĆ, M., *I multipli itinerari della memoria. Percorsi autobiografici nella letteratura femminile istro-quarnerina*, Pula, Sveučilište „Juraj Dobrila“ u Puli, Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturne studije, 2018.

OLIVA, G., *Esuli*, Milano, Mondadori, 2011.

OLIVA, G., *Foibe. Le stragi negate degli italiani della Venezia Giulia e dell'Istria*, Milano, Mondadori, 2002.

OLIVA, G., *Profughi*, Milano, Mondadori, 2005.

PELLIZZER, A., *Voci nostre. Antologia degli scrittori italiani dell'Istria e di Fiume*, Rijeka, EDIT, 1993.

PELLIZZER, A., *L'esodo collante e chiave di lettura*, u: *La battana*, br. 145, Rijeka, EDIT, 2002.

PERUŠKO, T., *Smirena privatnost. Marisa Madieri: Vodnozeleno*; GZH, Zagreb, 1990, u: *Oko*, br. 23, 15. studenoga 1990.

POLIDORI, F., *Deleuze Gilles* u ROVATTI, P.A., (ur.), *Dizionario Bompiani dei Filosofi Contemporanei*, Milano, Gruppo Editoriale Fabbri, Bompiani, 1990.

PROIETTI, G., *Memoria collettiva e identità etnica. Nuovi paradigmi teorico-metodologici nella ricerca storica*, u: STOŠIĆ, M., *La questione dell'identità nella letteratura istroquarnerina*, u: *La battana*, br. 222, Rijeka, EDIT, 2021.

PUPO, R., *Introduzione a Istria, Fiume, Dalmazia laboratorio d'Europa* (ur. NARDELLI, D. R. i STELLI, G.), ISUC, Foligno, Editoriale Umbra, 2009.

- PUŽAR, A., *Va fuori, o stranier...*, u: *La battana*, br. 143, Rijeka, EDIT, 2002.
- RAMOUS, O., *Il cavallo di cartapesta*, Rijeka, EDIT, 2008.
- RAMOUS, O., *Realtà dell'assurdo*, Padova, Rebellato editore, 1973.
- RECCHIA LUCIANI, F. R., *Filosofe. Dieci donne che hanno ripensato il mondo*, Milano, Adriano Salani Editore, 2025.
- ROIĆ, S., *La prosa di Gianna Dallemulle Ausenak*, u: ELIS DEGHEGHI OLUJIĆ (ur.), *La forza della fragilità*, Vol. II, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2004.
- ROIĆ, S., *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*, Zagreb, Hrvatska Sveučilišna Naklada, 2006.
- ROIĆ, S., *Ostati ili otići. Uz tri knjige Nelide Milani*, u: *Hrvatsko-talijanski književni odnosi*, knjiga VIII, Zagreb, 2002.
- ROIĆ, S., *Tace la voce minima – Ricordo di Gianna Dallemulle Ausenak (Pola, 1938-Pola, 2009)* u: *La battana*, Rijeka, EDIT, br. 173/174, 2009.
- ROVETTA, G., *Pagine di scrittrici istriane*, u: *Resine*, Quaderni liguri di cultura, br. 99–100, Savona, siječanj – lipanj 2004.
- SARTRE, J. P., *Che cos'è la letteratura?*, Milano, Il Saggiatore, 1970.
- STELLI, G., MICICH, GUIDUCCI, P. L., LORIA, E., *Foibe, esodo, memoria. Il lungo dramma dell'italianità nelle terre dell'Adriatico orientale*, Roma, Aracne, 2023.
- STOŠIĆ, M., *La questione dell'identità nella letteratura istroquarnerina*, u: *La battana*, br. 222, Rijeka, EDIT, 2021.
- TARONNA, A., *Women's Studies*, u COMETA, M., *Dizionario degli studi culturali*, (ur.) COGLITORE, R., MAZZARA, F., Rim, Meltemi editore, 2004.
- TASSI, I., *Storie dell'io. Aspetti e teorie dell'autobiografia*, Rim–Bari, Editori Laterza, 2007.
- VENUCCI MERDŽO, P., *Omaggio a Marisa Madieri. Intervista a Claudio Magris*, u: *La battana*, br. 176, Rijeka, EDIT, 2010.
- VINCIGUERRA, B., *L'identità della donna attraverso la rivista „Femmina“*, u: *La battana*, br. 229, Rijeka, EDIT, 2023.
- VISINTINI, I., *Gianna Dallemulle Ausenak*, u: NELIDA MILANI, ROBERTO DOBRAN (ur.) *Le parole rimaste. Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, Rijeka, EDIT, (Serie Pietas Julia), 2010.
- YEHOSHUA, A. B., *Il labirinto dell'identità*, Torino, Einaudi, 2009.

9 789533 161164

9 789533 611648